

ТЕМА 8
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК ВІЗАНТІЇ У XI – XV стст.

План

1. Особливості соціально-економічного розвитку Візантійської імперії в епоху високого середньовіччя:
 - А) Політика імператорів Македонської династії;
 - Б) Візантійське селянство і сільська община в X ст.
 - В) Боротьба імператорів Македонської династії за збереження дрібного селянського і стратіотського землеволодіння;
 - Г) Велике землеволодіння у Візантії;
 - Д) Церковне і монастирське землеволодіння;
 - Е) Перемога династів у XI ст. Еккусія і пронія;
 - Є) Міське ремесло і торгівля.
2. Занепад Візантійської імперії наприкінці XII ст. Латинське завоювання.
3. Візантія в епоху Пізнього Середньовіччя.
 - А) Розвиток великого феодального землеволодіння. Еккусія – імунітет;
 - Б) Становище селян;
 - В) Соціальні конфлікти в пізній Візантії.

Джерела

1. Анна Комнина. Алексиада / Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. – СПб.: Алетейя, 1996. – 703 с.
2. Вильгельм Тирский. История деяний в заморских землях // www.vostlit.info.
3. Врнений Никифор. Исторические записки (986 – 1087) / Пер. с греч.; коммент. А.А. Калинин. – Франкфурт-на-Майне – Москва: Посев, 1997. – 208 с.
4. Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах Учеб. пособие. - М., «Высш. школа», 1977. – 272 с.
5. Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Отв. Ред. Е.А. Косминский. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. – 310 с.

Література

1. Бибииков М.В. Развитие исторической мысли / М.В. Бибииков // Культура Византии. Вторая половина VII – XII в./отв. ред.

3. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин; члены ред.: С. С. Аверинцев, А. Д. Алексидзе, Г. Л. Курбатов и др. – М.: Наука, 1989. – С. 89-128.
2. Бибииков М. В. Историческая литература Византии / М. В. Бибииков. – СПб.: Алетейя, 1998. – 318 с. (Византийская библиотека. Исследования).
3. Васильев А. А. История Византийской империи: Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А. А. Васильев; Вступ. ст., прим., науч. ред., пер. с англ. и имен. указ. А. Г. Грушевого. – 2-е изд., испр. – СПб.: Алетейя, 2000. – 581 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
4. Васильев А. А. История Византийской империи. От начала Крестовых походов до падения Константинополя / А. А. Васильев. Вступ. ст., примеч., науч. ред., пер. с англ. и имен. указ. А. Г. Грушевого. – 2-е изд., испр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 583 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
5. Византийская цивилизация в освещении российских ученых 1947 – 1991 / РАН. Отделение истории. Институт всеобщей истории / П. И. Жаворонков (сост.), Г. Г. Литаврин (сост.). – М.: Ладомир, 1999. – 800 с.
6. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб.: Алетейя, 1999. – 546 с. (Византийская библиотека. Исследования).
7. Виймар П. Крестовые походы: миф и реальность священной войны / Пер. Д. А. Журавлевой. – СПб.: Евразия, 2003. – 384 с.
8. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с фр. – Екатеринбург: У-фактория, 2007. – 546 с.
9. Дашков С. Б. Императоры Византии / С. Б. Дашков. – М.: Изд. дом «Красная площадь», «АПС-книги», 1997. – 386 с.
10. Диль Ш. Византийские портреты / Ш. Диль; пер. с фр. – М.: Искусство, 1994. – 448 с.
11. Заборов М. А. Крестом и мечом. – М.: Сов. Россия, 1979. – 240 с.
12. Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1980. – 320 с.

13. История Византии: в 3-х т. Отв. ред. С.Д. Сказкина. Т. 2 / Отв. ред. А.П. Каждан. – М.: Наука, 1967. – 471 с.
14. Каждан А.П. Византийская культура. (X – XII вв.). – М.: Наука, 1968. – 233 с.
15. Куглер Б. История крестовых походов : пер. с нем.: по рус. изд. Л.Ф. Пантелеева, Спб., 1895 г. /Б. Куглер; авт. предисл. В.С. Савчук. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
16. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 568 с.
17. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб.: Алетея, 2000. – 255 с.
18. Мишо Ф. История крестовых походов / Пер. с фр. С.Л. Клячко; рис. Г. Доре. – Ил. и текст печ. по изд. 1883 г. – М.: Центр творческого развития МГПВОС, 1995. – 309 с.
19. Морисон С. Крестоносцы / Пер. с фр. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 176 с.
20. Мюллер А. История ислама: От мусульманской Персии до падения мусульманской Испании: Пер. с нем. / А. Мюллер. - М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 894 с.
21. Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорський; пер. з нім. А. Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
22. История крестовых походов / Сост. И. В. Ушаков. – М.: Мысль, 2001. – 442 с.
23. Чекалова А.А. Быт и нравы /А.А. Чекалова // Культура Византии. Вторая половина VII-XII в./отв. ред. З.В. Удальцова, Г.Г. Литаврин; члены ред.: С.С. Аверинцев, А.Д. Алексидзе, Г.Л. Курбатов и др. – М.: Наука, 1989. – С.571-616.
24. Шульц Г. Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів / Софія Матіяш (пер.), Єлена Колядюк (пер.). – Л.: Монастир Свято-Іванівська Лавра Вид. від. «Свічадо», 2002. – 237с.
25. Эпоха крестовых походов / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. М. Гершензона. – Изд. испр. и доп. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 1086 с.

Методичні рекомендації

Візантійська імперія в період високого і пізнього Середньовіччя переживала як піднесення, так, занепад, який завершився, врешті, падінням імперії в 1453 р. у результаті турецького завоювання. Основою політичної і військової могутності країни завжди були її господарство, багаті міста, торгівля, ремесла, досконала фінансова система. Ослаблення імперії в XIII – XV стст. було зумовлене не тільки латинським завоюванням. Важливі процеси відбувалися в соціально-економічній сфері імперії. Трансформація феодальних відносин, яка супроводжувалася ослабленням державних інституцій істотно вплинула на життя країни. На практичному занятті студенти мають встановити які тенденції господарського і економічного життя Візантії зумовили занепад імперії. У розпорядженні студентів є низка нижченаведених історичних джерел різного характеру і змісту. Передусім, це правові документи, уривки з нарративних джерел, які містять значний обсяг інформації з різних сфер життя імперії.

Особливості політики імператорів Македонської династії можна встановити, аналізуючи новели, ухвалені правителями цієї династії. Варто звернути увагу на прагнення імператорів остаточно ліквідувати залишки демократичних інституцій давнього Риму, які ще зберігалися в окремих установах імперії.

Документи правового характеру дають можливість виявити тенденцію посилення аристократів за рахунок зростання великого землеволодіння і обезземелення і втрати особистої свободи групами візантійського селянства. Студенти повинні проаналізувати соціальну структуру селянства в імперії, визначити правовий статус париків і їх взаємовідносини з землевласниками.

Велике земельне володіння, як атрибут феодалізму, інтенсивно розвивалося у Візантії в останній період її існування. Вагоме місце серед великих землевласників в імперії займали монастирі. Студенти, аналізуючи новели імператорів, мають розкрити сутність процесу зростання монастирського землеволодіння і причини, які спонукали окремих імператорів обмежити, або регламентувати цей процес.

Для вивчення системи податкообкладення візантійського селянства студенти мають уважно проаналізувати матеріал так званої «Патмоської писцевої книги» та «Податний статут». Ці джерела містять також чимало інформації про господарство, розміри селянських наділів, наявність рухомого і нерухомого майна.

Уявлення про стосунки між візантійською державою і ремісниками та торговцями дає важливий історичний документ «Книга епарха». Студенти повинні виявити істотні відмінності між становищем візантійських мешканців міст і городянами Західної Європи в період Середньовіччя.

Аналізуючи документи епохи латинського панування, студенти повинні встановити негативні наслідки розпаду імперії в результаті Четвертого Хрестового походу. Важливо також виявити зв'язок між ослабленням імперії і поширенням екскурсії (імунітету) у сфері великого землеволодіння як світського так і монастирського в епоху пізньої імперії.

На завершення студенти мають встановити обставини погіршення становища селян в імперії і форми виявлення ними свого невдоволення.

НОВЕЛА 78 ІМПЕРАТОРА ЛЬВА VI (ухвалена між 886 – 910 рр.)

(цією новелою ліквідовувалися законодавчі функції Сенату)

Як ми вирішили і підійшли щодо інших законів, що не приносять, як показала практика, користі, тобто вилучили зайве в зводі законів, так чинимо і в даному випадку і постановляємо знищити закон, яким долучається сенат до законодавства, оскільки обставини показали його марність з того часу, як монархічна влада взяла керівництво усім виключно на себе. Тому є зайвим і непотрібним залишати разом те,

Імператор Лев VI Філософ

що приносить користь і те, що є некорисним.

НОВЕЛА 46 ІМПЕРАТОРА ЛЬВА VI ПРО КУРІЇ І ДЕКУРІОНИ

(новела знищувала старі закони)

Подібно до того як практика показує придатність всіх необхідних для життя речей, і ми шануємо те, що приносить якусь користь, а те, що не приносить ніякої користі, зводимо в ніщо, то абсолютно так само слід чинити і в зводі законів. Ті [закони], від яких є яка-небудь пряма користь державі, необхідно і зберігати і шанувати. Ті ж, від яких або немає ніякої користі, або є тільки шкода, не тільки не слід удостоювати якого згадування, але належить видаляти і викидати зі зводу законів. Ми говоримо про деякі старі закони – про куріали і курії, що накладають на них важкі і нездійсненні літургії (справи), а як винагороду дають куріям право обіймати деякі начальницькі посади і самостійне управління містами. Тепер, коли державні справи набули іншого вигляду і один тільки імператор про все дбає і всім управляє, [ці закони], як такі, що помилково потрапили в звід законів, видаляються звідти нашим велінням.

НОВЕЛА 47

(позбавляє Сенат будь-якого права обирати преторів, а курії – стратигів)

Раніше, коли держава мала інший устрій, іншим був і порядок справ. Не все підлягало імператорському піклуванню, були деякі справи, обговорювані і розв'язувані сенатом, на що він і мав повноваження. Три претори обиралися ним у головному з міст для ведення справ, і порядок цей був встановлений законом. І не тільки в головному з міст був такий звичай, але і у всіх інших містах так званими декуріонами виділялися деякі стратиги, не такі, якими тепер вони є, але такими, що мали тоді інші повноваження. Тоді положення справ було іншим, і закон цей зберігав силу. Тепер же, коли імператор про все дбає і турбується сам і з божою допомогою всі справи направляються і вирішуються його піклуванням, цей закон не приносить ніякої

користі. Тому постановляємо знищити його поряд з іншими, які усуваються з державної практики.

НОВЕЛА 84 ЛЬВА VI

(дозволяє начальницьким особам купувати і будувати в столиці і поза столицею, за винятком стратигів)

Щодо начальницьких осіб до нас були прийняті деякі постанови: я маю на увазі заборона начальницьким особам столиці купувати рухоме і нерухоме майно, а також зводити споруди без дозволу імператора. Далі, якщо робилося якесь дарування під час проходження магістратури, то і воно не мало сили, якщо тільки той, що зробив дар не підтвердить його письмовим документом після передачі адміністративної посади або поки не пройде п'ять років після складання повноважень. Хоча ці постанови були розсудливі і ретельно спрямовані до того, щоб не було зловживань, однак, оскільки шлях для зловживань можна перепинити й іншим способом, вони не здаються нам тепер необхідними. Тому ми бажаємо їх усунути, особливо тому, що вже в давні часи вони безкарно порушувалися і ще до видання нашого визначення втратили своє значення, як такі, що не є необхідними. Бо кожному – і багатому, і бідному – у цьому місті доступні звернення і прохання до імператора. І якщо хто зазнає несправедливості, у нього є повна можливість звернутися до імператора і таким чином повністю позбутися кривдника. Тому яка необхідність у столиці вживати такі перестороги, як ніби це місце, позбавлене всякого захисту!

Виходячи з реального стану справ, визначаємо, що начальницьким особам при виконанні посадових обов'язків можна і будувати і купувати згідно зі своїм бажанням, не наражаючись на звинувачення, оскільки вони знаходяться під захистом, звертаючись до імператора.

Щодо ж начальницьких осіб в провінції ми визначили наступне: стратиг під час виконання посадових обов'язків аж ніяк не отримує права купувати що-небудь у власність або будувати; всім же підлеглим йому начальницьким особам це дозволяється

на розсуд стратиґа, дозвіл якого слід запитувати в кожному окремому випадку¹.

ПОСИЛЕННЯ АРИСТОКРАТІВ

...І все військо, таким чином, має бути розділене на таґми, декархії. Нехай будуть призначені над ним, по бандам, друнгам і турмам і всім існуючим підрозділам начальники, найздібніші, вірні і прихильні до Ромейської нашої держави. Враховуються і найхоробріші. Ніщо не перешкоджає, щоб вони були і найбільш заможними і благородними за походженням і за доблестю душі. Благородство спонукає швидше використати сприятливі можливості для виконання наказів; багатство дає можливість часто допомагати воїнам з власних коштів, якщо знадобиться; і якщо навіть ця матеріальна допомога начальників по відношенню до підлеглих незначна, то виникає прихильність і дружба до них спонукає масу битися поруч з ними (якщо знадобиться до кінця) серед небезпек, які зазвичай часто виникають на війні.

РІШЕННЯ КОСЬМИ, МАГІСТРА, ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЮРИСТА X ст. ПРО ПАРИКІВ

І. Якщо ділянка передана єпископією в оренду або емфітевзис на підставі законно оформленого документа і факт оренди або емфітевзису доведений, то він має законну силу, і тому емфітевтичне тримання або орендована ділянка перебуватимуть у володінні та користуванні емфітевта або орендаря. Якщо ж це не

¹ Ще юристи Юстиніана звертали увагу на небезпеки, які виникають для дрібної земельної власності від сусідства з впливовим чоловіком. У Юстиніанівському кодексі обласним правителям прямо забороняється робити будь-які покупки і взагалі придбання в керованих областях. У даній новелі заборона ця пом'якшується і послаблюється імператором Левом. Він постановляє, що тільки сам стратиґ не може ні в якому випадку робити придбання у провінції, яка знаходиться під його управлінням, всім же підлеглим стратиґу особам це дозволяється – на розсуд стратиґа. Таким чином, була знищена єдина, втім не дуже дійсна, перепона, яка заважала динатам захоплювати майно бідних. Як колись, так і тепер обмеження вільної купівлі відносилось тільки на час перебування на посаді, так що і сам стратиґ, склавши з себе повноваження і перейшовши в іншу провінцію, мав можливість оголосити себе землевласником у своїй колишній провінції.

оренда і не емфітевзис, але трапиться, що на підставі права париків вселилися на землі єпископії ті, хто отримали цю можливість, то право париків буде мати силу, міцність і твердість, доки на те буде воля і згода господаря і пана, що їх допустив. І введений туди парик або присільник не може продавати або передавати дану йому ділянку. Тому ті, хто були прийняті і вселилися на землі єпископства як парики, не можуть передавати ці ділянки іншим, навіть якщо їх забудують. У разі ж їх відходу єпископія отримає назад свою ділянку у своє повне розпорядження, як законний господар, передаючи париків тільки матеріал, з якого він спорудив своє житло. Якщо ж парики встигнуть продати її іншим, то продаж вважати недійсним, як такий, що не має законного оформлення і здійснений врозріз з даними рішенням не її господарем. Тому єпископія має незаперечне право отримати свою землю назад, якщо тільки продаж, здійснений париками, не отримав сили за давністю часу, тобто якщо не минуло 40 років після продажу.

ДРУГЕ ВИЗНАЧЕННЯ КОСЬМИ МАГІСТРА

«Якщо місцевість знаходиться в одному адміністративному підрозділі і обкладена єдиною сумою податку, і якщо борги належали до громади, але не минуло ще тридцятиріччя з часу розділу, – нехай будуть знову об'єднані в громаду і будуть мати межі всі підрозділи, а потім може бути проведений розділ сільської території між кожним з них пропорційно до жеребів, з урахуванням не тільки кількості землі, якою наділяється, але і її якості».

ПОДАТНИЙ СТАТУТ (913 – 1139 рр.)

1. Загальний податковий дебіт села представляє суму податкових об'єктів, включених у податковий список кожного окремого села. Виразом «загальний податковий дебіт» (ρίζα χωρίου) охоплюються дійсні платежі, знижки (συμλάθεια), податки, повністю зняті (όλόπρωτα) і частково відстрочені (άλοκεκινημένα), податки «відновлені» (Ορθώσεις), податки «вилучені» (κλάσματα), мита писцевої книги, різні податкові привілеї, грошові пожалування, виділені земельні ділянки, але в

фінансово-технічному відношенні, які не утворюють ніякої самостійності, не включені в особливі документи по обміру, що не поміщені в основний книзі, поля (αυροί), які також не утворюють відокремлених у фінансовому відношенні одиниць, але записані серед інших, маєтки (προάστεια), включені до загального податного списку села, назви урочищ, – коротше, тут має бути записано все, що відноситься до цього села. Об'єднання всіх цих даних називається «спільним податковим дебітом» села, оскільки він послідовно включає все це, поєднуючи в єдине ціле. Тому сумлінні нотарі, які все це підсумовують, формулюють: «Загальний податкової дебіт» села становить, скажімо, 100 номісм¹, з нього дійсні платежі становлять стільки-то, податкові знижки і полегшення – стільки-то, дотації – стільки-то, і так по порядку все, що може бути знайдено в селі.

2. Можна сказати, що обкладення і розподіл загального податкового дебіту буде проведено тоді, коли після вимірювання всього податного округу, села з підрахунку окремих парцелл буде точно встановлено кількість модіїв [землі]. Ця кількість модіїв буде зіставлена із загальною податною сумою і буде підраховано і визначено, скільки припадає на частку кожного.

Візьмемо, наприклад, має за своїм кадастром 1000 модіїв² [землі], а загальний податковий дебіт після підрахунку всіх його складових частин, як раніше зазначено, 100 номісм. Тоді кожній номісмі податку буде відповідати 10 модіїв, оскільки усякий, хто підрахує, скаже: $10 \times 100 = 1000$.

Як найкращим чином підрахувати кількість модіїв, домогтися правильності оподаткування і безпомилкової розкладки на окремі парцелли, ми роз'яснили в навчальному посібнику про землеміра.

¹ Номісма (солід) – основна грошова одиниця Візантії, що містила близько 4,45 г золота, яка в IV – XI стст. стала зразком для монет Європи і Сходу і майже тисячу років була міжнародною валютою (бізант). До 850 р. чеканка візантійських золотих монет здійснювалася винятково в Константинополі. Із літри золота (близько 320 г) чеканилось 72 номісми. Номісма, або солід розмінювалися на 12 срібних міліарісіїв; кожен міліарісіій у свою чергу ділився на два срібних кератія. Кератій складався у VI ст. з 7,5 – 8 мідних фолів, а в VII – XII стст. його вартість зросла до 12 фолів (оболів). Таким чином, середньовічний візантійський солід (номісма) містив 288 «омідяків». Через червонуватий відтінок золота номісма називалась також іперпір (перпер). Останній термін остаточно утвердився з кінця XI ст. (по смислу він відповідає українському слову «червонець»). В пізній Візантії номісмами стали називати срібні монети.

² Модій у Візантії – міра площі, яка дорівнювала від 888,73 до 1279,78 кв.м.

Хутір і село (το χωρίον) у всіх інших відносинах збігаються, але здавна відрізняються один від одного тим, що в селі є одне поселення і житла поселян в ньому розташовані по сусідству один з одним, хуторів же багато, житла їх мешканців розкидані і відокремлені один від одного значною відстанню і знаходяться там, де розташовані ділянки, що належать кожному.

З цієї причини ясно, що живуть в хуторах – земельні власники, і [хутори] складаються з земельних власників (χωροικοδεσποτων), а не просто з поселян.

3. Слід розрізнити оброблену територію і малу оброблену територію. Одне поле називається άγρος, інше άγρίδιον. Αγρός – це всяка оброблена територія, άγρίδιον ж – відокремлена частина великого поселення (χωρίον), що має обмежену кількість обробленої землі. Тому, внаслідок своєї меншої величини, вона і називається άγρίδιον, також як πόλις і πολίδιον. Виникають же або внаслідок того, що деякі з поселян не захотіли залишитися на території села, не отримавши у володіння всередині зазначеної округи рівних іншим ділянок, і з цієї причини перенесли свої житла окремо від сільського поселення, обробили тут свої ділянки і оселилися на них. Рівним чином можливо, що батьки деяких, вмираючи і залишаючи багатьох дітей, одним надали те, чим володіли всередині сільської округи – τά έσώθυρα, іншим же – поза нею, і ті, хто отримав батьківську спадщину поза селом, не могли селитися і жити далеко від нього і, перенісши туди свої житла і обробивши цю місцевість, перетворили її в άγρίδιον.

Рівним чином [якщо] будь-хто, що мав багато худоби і рабів або гнобився поганими сусідами і не мав тому можливості жити в селищі, переселився на деяку відстань від населеного центру округи і подібним же чином обробив нову ділянку, то перетворив його в άγρίδιον. Вивчаючи [це питання], знайдеш багато причин утворення.

4. Проте ж і маєтки (προάστεια) мають те ж походження, але відрізняються тим, що в них живуть не самі господарі, а деякі залежні від них люди [раби], містії і їм подібні. Але це стосується лише άγρίδια і προάστεια, що входять у вимір загальної сільської округи.

5. Αγρίδια ж і προάστεια, звані «самостійними» (ιδιόστата), виникли в такий спосіб. Коли місцевість запустіє або внаслідок

навали ворогів або якого-небудь іншого прояву божого гніву і коли виникає побоювання і щодо решти, що вони виселяться через податкові тягарі, що відтепер падають на них через запустілі [землі], тоді з'являється епопт [інспектор], імператорський посланець, і, зробивши обстеження, знімає податковий платіж по запустілим об'єктам або цілком, або частково. Якщо законні власники повернуться протягом 30-річного терміну, то звільнення від податку анулюється. Якщо ж вони не повернуться і 30-річчя пройде, то посилається інший інспектор, який перетворює колишнє звільнення від податей в припис про вилучення. При цьому нерідко інспектор, який здійснив вилучення, або яка-небудь підпорядкована йому посадова особа знову виділяє відповідну до вилучених рубрик податкового оподаткування землю, обміряє її. Тоді вона вписується в «практик» секрету, вноситься до кадастру і обмірюється відособлено від іншої сільської території, і тоді ця вилучена ділянка може бути продана, або подарована будь-кому, або здана в короткострокову або тривалу оренду, або на відкуп, передана якому-небудь урядовому органу і таким чином заселена і оброблена.

Внаслідок того що вона підпадає під інший обмір, а не входить в обмір всього селища, вона називається самотійною (ἰδιόστατον ἀγρίδιον або προἰστέλιον). Таким чином іδιόστατον – це ділянка, обміряна, виділена і вилучена інспектором зі складу сільської території, відокремлена як самотійна територія, так що вона не входить ні в доли, ні в общину, з рештою сільської округи.

Буває також, що в селах, здавна заселених і неоподатковуваних або заселених пізніше і які підпадають під державне обкладення, коли вносяться будь-які виправлення в розміри податку, яким обкладається кожен при проведенні обміру цих сільських територій, залишається ніким не виявлена яка-небудь ділянка на цій сільській території, внаслідок того, що вона визнавалася зайвою і незручною для обробітку і тому ніколи не вимірювалася і не вписувалася в опис. Через деякий же час, оскільки круговорот часу часто приносить зміни, така невикористана ділянка може бути визнаною придатною для використання будь-ким з надісланих інспекторів; який може встановити, що «ця ділянка знаходиться вже в чиєму-небудь користуванні, або що

будь-хто просить згоди фіску на володіння нею». Тоді інспектор обкладає вказану ділянку державним податком і вписує [в Писцевій книзі] в саможітню графу слідом за громадою цього села, байдуже – обміряна вона чи не обміряна. Тому ця [ділянка] нарівні з іншими називається саможітною, і визначене на неї державне податкове обкладення називається додатковим. Крім того, ці земельні ділянки відрізняються від інших тим, що ті [інші] підлягають податковому обкладенню нарівні з селами, від яких вони відокремилися, на них падають накідки (додаткове оподаткування) від «звільнених» і «вилучених» рубрик земельної писцевої книги, оскільки вони є частиною села; ці ж [ділянки] не рахуються частиною села і не піддаються тому обкладенню, якому підлягають жителі селищ, але з них береться податок спеціальний, що визначається залежно від достатку [володільців], або більший, або менший.

6. До розряду саможітних відносяться також пожалування (ложісLца) з «раніше знятими платежами». Ці так звані «пожалування з раніше знятими платежами» виникли в старі часи при багатьох імператорах, які померли задовго до царювання імператора Льва, званого Філософом. Виникли ж вони так: той чи інший імператор наказав не стягувати державних податків з володінь того чи іншого заїжджого будинку або богадільні, або монастиря, або церкви, але скасувати їх, вважати це на вічні часи даром імператора і зробити про це відмітку в рахункових книгах. І щоб вони не були потурбовані контролем, чи отримали вони дійсно

це дарування як подарунок або ж повинні платити фінансовому управлінню провінцій і піддаватися перепису, то графи цих платежів цілком вилучаються і викидаються з писцевої книги і не вписуються разом з іншими, не прираховуються і не об'єднуються з ними. Тому вони й називаються «раніше знятими платежами», так що власники користуються відповідною землею, але вона більш не значиться в тексті кодексів, як включена в загальну суму платежів за все сільське населення. І вони належать до розряду «саможітних». Навіть якщо не встигли провести спеціального їх обміру, все одно вони вважаються саможітними. Але той, хто має намір провести стягування податку включає і їх. І таким чином проводить визначення землі

за якістю. Але вони включаються всі сумарно в хартії ойкіста (фінансовий чиновник), бо згаданий вище покійний імператор пан Лев здійснив облік по всіх податкових округах і, отримавши від податкових округів всіх фем дані з наявних у кожній з них «перш знятих платежів», записав їх всі разом в хартії ойкіста, як було вказано; під відповідною графою вони позначені також в кодексах провінційного управління як хрисовули, що знаходяться в благочестивих установах. Це про раніше зняті платежі.

7. Але крім цих є двоякого роду «перетворені рахунки», тобто, іменні та безіменні, до яких не додається найменування «пожалувань» (Σολέμνια), і, крім того, ще «пожалування», «самоповертаючі пожалування», ἀντίσολέμνια, «тверді дотації» (τά σταβέντα λογίσματα) і так звані «ручні пожалування», види яких розрізняються наступним чином: просто іменною дотацією ми називаємо таку, коли належний з кого-небудь податок був би знятий імператорською милістю з написом кіновар'ю, або якщо є зроблена кіновар'ю приписка такого змісту: «зараховано такій-то особі над його графою і перенесено у додаток до хартії геніка такою-то людиною імператора за імператорським наказом».

8. Просто ж безіменною дотацією називається, коли подібним же чином податок знятий, як дотація такій-то особі, але не додається ім'я особи, якою скоєно зняття, і приписка робиться чорним чорнилом.

9. «Пожалування» має місце тоді, коли імператор, замість видачі подарунка тій чи іншій благочестивій установі, яка клопоче через своїх настоятелів або священників, або ченців, наказав би [видати] і зарахував би цю саму суму благочестивій установі з державних податей яких-небудь сільських поселень, що не належать самій благочестивій установі, щоб вказана сума пішла б замість діюкета¹ самій благочестивій установі з селян в якості вищевказаної солемнії². Коли ж замість такої солемнії даруються не чужі й селянські податки, але казенні податки з власних володінь, з яких благочестива установа хоче отримати в якості солемнії пожалування, щоб зараховувалися податкові

¹ Діюкет – адміністративно-фінансовий чиновник.

² Солемнія – право на стягування точно встановленої суми державного податку з селян, які не підпорядковані феодалу або церкві

платежі зі своїх володінь, тоді про такі розрахунки йдеться як про «самоповертаючі пожалування».

10. Коли ж розпорядження щодо пожалування проводиться не цим, не іншим шляхом, але діюкет дає припис з кожного податку, який він стягує, передавати відому частину і для одержувача вона є дотацією, то це називається «наданим пожалуванням» і збирачеві при оцінці землі нічого не надходить від тих, хто користуються таким пожалуванням. Це про такі.

11. Що стосується «твердих дотацій», то одні тлумачили, що вони вже не діють і більше не залишаються дотаціями, інші ж, що вони міцні і залишаються в силі. Здається, що більш привабливим є друге тлумачення. Дослідники цього питання кажуть: якби вони перестали бути твердими дотаціями, то мали б оплачуватися. Але зважаючи на те, що це не так, і вони ще й тепер числяться разом з дотаціями, то має бути ясно, що «твердими дотаціями» називаються такі, що отримали силу з дуже давніх часів. Визначення $\sigma\tau\alpha\beta\acute{\epsilon}\nu\tau\omega\nu\ \lambda\omicron\upsilon\gamma\iota\sigma\acute{\iota}\mu\omega\nu$ є таким. Владним ж імператорським розпорядженням наказано таких більше не давати.

12. Податне полегшення ($\sigma\upsilon\mu\pi\lambda\acute{\alpha}\theta\epsilon\iota\alpha$) і вилучення ($\kappa\lambda\acute{\alpha}\sigma\mu\alpha$) відбувається або по відношенню до всього села, хутора або маєтка, всієї місцевості, або за всіма графами, або тільки за деякими з податкових рубрик. Але коли це має місце по відношенню до всього села або хутора, або маєтка, або місцевості за всіма графами і в ній більше не залишається інших податкових платежів ($\tau\epsilon\lambda\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\nu$), тоді це називається повним звільненням ($\acute{\omicron}\lambda\omicron\sigma\upsilon\mu\pi\lambda\acute{\alpha}\ \&\ \eta\tau\omicron\nu$). Після 30-річчя, якщо протягом цього часу ще не відбулося відновлення платежів, тоді відбувається повне вилучення ($\acute{\omicron}\lambda\acute{\omega}\lambda\pi\omicron\tau\omicron\tau\omicron\nu$). Коли це має місце по всій графі, і якщо платник податків не платить і по іншій графі, а тільки з цієї то звільнення відбувається по всій цій графі, тоді ця графа називається повністю звільненою. Якщо ж він платить за різними графами, і по одним з них [податки] повністю складені, за іншими ж він повинен платити, то такі графи більш подібні з частково складеними платежами щодо всієї суми податкових платежів, сплачуваних платником, і їх не можна позначати знятими. Як при частковому складанні власник частину платить, від частини ж звільняється, так і тут власник за деякими графам

звільняється від платежу, а за іншими платить. Тому відстрочені платежі суть такі, за якими частково сплачуються податки, частково ж відбувається звільнення. Так, наприклад кажучи, з 3 номісм податкові платежі становлять тільки 2 номісми, вилучення ж і звільнення – 1 номісму. Повністю ж звільнені – ті,

Візантійські селяни

у яких, крім власника, невідомий і спадкоємець. Повне вилучення або повне звільнення (κλάσμα) виникає, як ми говорили вище, коли з власників або всі, або деякі втекли, все одно, чи через набіги чужих народів чи через інші прояви божого гніву, і коли сусіди, залучені в порядку взаємної відповідальності до платежу податків, задумали й самі втекти. Тоді посланий імператором інспектор звільняє від платежу казенних податків спорожнілі ділянки, щоб інші не спорожніли. Якщо ж пройшло 30-річчя і зазначені власники протягом усього цього 30-річчя не вернулись – звільнення перетворюється іншим інспектором у вилучення, бо не передбачається більш очікувати спадкоємця.

31. Звільнення ж по частково вилученою або за відстроченою графами виникає при великій бідності платників або місцевості, з якої стягуються податки, і за клопотанням самих платників, істинність якого перевірена інспектором, і милістю імператора встановлено справедливе полегшення. Щоб і вони не збідніли

абсолютно внаслідок зазначеної потреби і не розбіглися, вони звільняються в ід платежів, наскільки можливо. Розрізняються, таким чином, повністю звільнені і частково звільнені. Розрізняються і з цієї точки зору, що тягарі за вилученими цілком графам падають на сільську громаду, а тягарі з залишених сільських поселень, агридіїв¹ і проастіїв² і місцевостей – на сусідів, частково ж звільнених – на самих платників цих рубрик.

14. Про полегшення ж говориться, що вони відбуваються тоді, коли

власники виселилися, але всім відомо, що вони врятувалися, перебуваючи де-небудь по сусідству, і відоме місце їх перебування. внаслідок їх переселення, що сталося таким чином, оскільки мається ясне передбачення, що через більший чи менший проміжок часу вони побажають повернутися, епопт³, щоб не покинули земель і залишилися сільські жителі, які залучаються до платежів внаслідок взаємної відповідальності, не звільняє графи цілком і не вилучає їх, але запроваджує «полегшення» на деякий час за графами, за якими платили ті, що втекли, до тих пір, поки вони не повернуться в рідні краї. Після їх повернення їхні податкові частки знову відновлюються або тим же самим інспектором, який робив полегшення, або яким-небудь іншим, що здійснював відновлення через деякий час, звідки й походить приписка про полегшення в писцевих книгах і графах. Володіння, які отримали полегшення, не можуть ні продаватися, ні даруватися, ні передаватися кому-небудь, якщо не минуло з часу звільнення 30-річчя, як ми часто говорили. Після ж 30-річчя звільнення перетворюється на вилучення, і тоді казні дається право робити з вилученими (ділянками), що вона хоче. І тому, коли говориться, що імператором дарується стільки-то землі тій або іншій особі з усієї, яка значиться як вилучена, або звільнена, то мається на увазі, що це має місце, коли закінчився 30-річний термін. Зазначене відновлення податкових платежів по земельних ділянках, раніше звільнених, проводиться таким чином: після повернення власників протягом 30-річчя, коли вони вступають у володіння своїми землями і дано розпорядження відновити їм

¹ Агрідій – хутір.

² Проастій – великий маєток.

³ Епопт – чиновник податного відомства.

податкові платежі, то не відразу відновлюються повні суми обкладення з володільців, які повернулися і вступили у володіння своїми колишніми «звільненими» землями, але перший інспектор відновлює шосту частину суми обкладення внаслідок їх бідності, другий – половину а третій – третину. І таким чином, все буде відновлено повністю трьома інспекторами. Припустимо, що сума звільнення або вилучення складає 1 номісму. Тоді першим інспектором відновлюється $1/6$ номісми, другим $1/2$ номісми, і третім – $1/3$ номісми, всього 1 номісма. Слід знати, що після 30-ліття і після перетворення «звільнення» у «вилучення», шляхом приписки другого інспектора, «відновлення» податку після «вилучення» після 30-ліття або не було ясно наказано здійснити відновлення після вилучення. Бо при наявності наказу відбувається відновлення і вилучених земель по відношенню до знайдених їх власників або інших, і це відбувається різним чином.

15. Ще і це слід знати: якщо вилучена ділянка (то κλάσμα) продана або подарована, то старий податок анулюється, але на покупця або дароотримувача не накладається ніякого платежу внаслідок звільнення, а приписується за кожен номісму старого податку писцевий збір (λβελλικόν δημόσιον) $1/12$ номісми.

16. Не іменна вилучена земельна ділянка – це така, на якій іноді тяжіє податкова данина села.

17. При залишеній – вилученій земельній ділянці цього не буває, наприклад [не можна] сказати: з 10 номісм – 1 номісма. Якщо ж управління доменами імператора заволоділо старою громадою, то вся податкова частка села щодо державних податей розглядається як самоповертаюча дотація. Якщо, нарешті, управління доменами імператора володіє лише частиною громади, то ця частина перетворюється в екзимувану, вільну від податків землю.

18. Так звані неписані в опис при складанні писцевої книги (τα ανέκδοτα) суть такі: ті, що залишилися неписаними яким-небудь чином в запис рубрик малі ділянки, потім виявлені і приєднані до раніше неправильно складеного загального податкового дебіту (ρίσιν). Наприклад, нехай загальний податкової дебіт буде 30 номісм, а після цього виявлених – 6 номісм.

19. «Руйнування» і «минуці ушкодження» названі так через різні причини. «Руйнуванням» називається повне і невідновне псування землі або внаслідок повені, або засухи, або внаслідок вогняного виверження, або внаслідок якої-небудь іншої великої катастрофи.

«Минущим же ушкодженням» називається ділянка з відновлюваними пошкодженнями; передбачається, що через деякий час наслідки руйнування згладяться, і земля відновиться в колишньому вигляді. Можливо, у випадку землетрусу відірвалася скеля або брила і, обрушившись на русло річки, захарастила його. Тоді ж сталася повінь у всій цій місцевості до тих пір, поки не утворилося іншого русла і течії. Або стало бити солоне джерело і змінило характер землі, зробивши її безплідною. Так тривало, поки помалу не припинилося виверження солоних вод і від дощових вод земля знову стала родючою і зволоженою і набула свого колишнього вигляду. Така суть так званих «руйнувань» і «тимчасових ушкоджень». Таким чином, «руйнування» є невідновне псування, «тимчасове ушкодження» відновлюване. В обох випадках даруються звільнення від податків, але за «руйнуванням» ніколи не слідує відновлення податків (εφόρθωσις), оскільки воно не відновлюване; за «тимчасовим ушкодженням» слідує відновлення, як тільки через відомий час інспектор визнає, що земля відновила свою колишню вартість.

20. Про перекладання йдеться в двох випадках: по-перше, коли державний податок з одного села перекладається на інше, а по-друге, коли мова йде про передачу володіння від колишнього власника наявним спадкоємцям і наступникам по даній рубриці. Нехай буде, що рубрика при першому цензовому опису віднесена на ім'я тієї або іншої особи. Через деякий час з'явився інспектор і виявив замість нього його спадкоємця і вписує його ім'я: знову інший інспектор через деякий час знаходить нового спадкоємця і вписує його ім'я подібним же чином, і таким чином власність послідовно переходить від колишніх власників до їх спадкоємців.

21. Запис же про «відокремлену земельну ділянку», що знаходиться серед рубрик або «відокремлену ділянку» вписаний з наступної причини: при отриманні шляхом покупки або шляхом дарування вилученого від платежів або звільненої ділянки інспектор, здійснюючи передачу, передав не стільки, скільки

потрібно, але більше, ніж потрібно. Потім з'явився інший і, встановивши це в результаті скарги або чийогось донесення, однак не зажадав назад надлишок, оскільки за нього сплачена його вартість, але при оцінці виділив зайве і приєднав до законної частки. Тому зайва ділянка вписана під позначенням «відокремленої ділянки» або «відокремлена ділянка». Позначення в писцевій книзі, «що належить до рубрики того ж села» або «хутір, або земельну ділянку того ж округу або села» або «включений в село» означають, що до того ж округу або до того ж податного підрозділу приєднуються і з

ними об'єднуються згадана стась¹, хутір, маєток або сільська територія або оброблені землі. Крім того, запис «громада через спадкоємців» означає поділ графи (στίχον) інспектором або колишнім власником графи серед різних його спадкоємців, і кожен з них бере ділянку землі у володіння співвідносно частці у всій податковій рубриці по зробленому між згаданими спадкоємцями визначенню частки податку.

23. І запис «з нижчеперелічених стільки-то і стільки-то номісм» означає, що перераховані під цією рубрикою платники податків платять ускладчину за припадаючу на них частину податків, і що ця частина складається з підсумовування належної на частку кожного податкової частини.

24. Рівним чином і запис «за половинну частку», або «третина», або «чверть» означає розподіл майна колишнього власника між спадкоємцями або згідно з його волею і заповітом, або згідно з платоспроможністю кожного із тих, серед кого стався розділ. Нехай один з них отримав половину його земельного наділу, другий третину, третій чверть або іншу яку-небудь частину, більшу або меншу, і відповідно з тим, скільки кожен отримав, вписується в кодекс. Якщо ж запис говорить: «половина, третина і чверть земельного наділу, розташованого в іншому селищі», це означає, що приписаний до цього селища має володіння і в іншому селищі і не бажає, щоб з нього стягувалися

¹ Стась (грец. stasis) – найменування окремого селянського господарства у Візантії (потім перейшло і в сусідні слов'янські країни в епоху середньовіччя). Стась містила орний наділ селянина, його сад і город. Стась була одиницею податкообкладання. В деяких регіонах Візантії (Трапезунт, Македонія) стась іноді являла собою групу селянських господарств.

податки тут і там. Тому він просить інспектора підвищити йому податок на 50% сплачуваної ним тут частки, згідно з тим, чим він володіє в іншому місці, з тим, щоб він там звільнявся і притягувався тут і платив податки в одному місці. Тому, якщо достовірно встановлено, що сума відповідає половині частки, або третині, або чверті, – той, хто хоче провести якісну оцінку і розкладку податків за обома селищами, якщо він тільки піклується про істину, повинен зняти з загальної суми платежів з одного селища і додати до загальної суми платежів іншого селища. Якщо ж податкова частка не встановлена як слід, то має бути зроблено об'єднання землі обох сіл і ділянок.

25. Сума, яка стягується податківцем, не вся складається з державного податку та оподаткування землі, здійснюється не з усієї її кількості, але лише з тієї, яка є на старих рубриках та розділах. Рахунок же суми встановлюється таким чином. Здавна встановилося стягування дікерата (2 кератита) і екзафола (6 фолів) в діюкесі на загальнокорисні, як кажуть, потреби і на підтримку міських стін. Крім того, діюкети стягували так зване «звичайне», і таксіоти (їх помічники) прогонні, які в наступні часи за однією вказівкою були об'єднані і утворили надбавку до державного податку. Але вони не входять до державного податку. Діюкет прибував у селище і в одному випадку стягував особіно державний податок, особіно дікератон, екзафол, звичайне і прогонні з інших, об'єднував все разом і підраховував і брав разом номісму або які-небудь інші великі платежі, і це вписувалося під особливим позначенням «такий-то з усіх розділів (δίαρίων) заплатив суму таку-то», і таким був його державний податок разом з так званими додатками. Якщо при передачі діюкетом зазначених записів наступним збирачам і від них іншим і при занесенні їхніх кадастрів податку в практик, підрахунок податку у багатьох виявлявся помилковим і не збігався через чисельні розрахунки, то сума державної податі повинна бути прийнята за правильну. Ми знаходимо в багатьох громадах такі записи: «всього загальна сума податку така-то », або « весь належний державний податок стільки-то номісм, дікерата стільки-то, екзафола стільки-то номісм, сініфії¹

¹ Сініфія – «звичайне», мито на користь збирача податків (1 міліарісії з

і елатіка¹ – стільки-то номісм і всього – дікерата і екзафола стільки – то номісм разом з сініфіей і елатіконом».

Тому не слід вважати всю суму як державний податок, і не можна здійснювати розподіл земельних податків, виходячи з неї, але виходячи з суми, яка записана в старих писцевих книгах. Що стосується стягнення в провінціях за договорами, то їх слід вважати державним податком. Вони входять у розцінку землі, включаються і об'єднуються із загальним податковим дебітом села, хоча не стягувалися як державні податки. Всі ж вони повинні входити до загального податкового дебіту і розкладені на окремі господарства; наприклад, за договорами за 10 модіїв стягується одна номісма; з них половину становить державний податок, другу ж половину – сініфія та інші додатки. Можливо, що тут зараховані і додаткові стягнення.

28. Після ж заповнення всієї рубрики, за якою має платити певна особа, приписка «сплатив такий-то», якщо вона вписана в практик вищого фінансового управління, означає перенесення імені від колишнього власника до його спадкоємців, здійснене за допомогою цієї приписки. Якщо ж вона робиться в писцевих книгах податкового збирача, то опускається ім'я платника, якщо він спадкоємець, і тому не зберігається в списках, за якими платять.

29. Як податок писцевої книги повинна стягуватися $x/2$ частина всієї суми золотих монет. $x/6$ частина становить, наприклад, 2 номісми, $x/4$ – 3 номісми, і подібним чином буде обчислена кожна частка, так що, як ми вже вище вказали, коли вилучена ділянка дарується або продається, то вона не залишається абсолютно неоподаткованою. Але той, що дає подарунок або здійснює продаж, залишає одержувачу замість номісми державних податків $1/12$ номісми, так само як і на звільненій від податків і вилученій ділянці. Тому $1/12$ номісми стягується як податок писцевої книги.

кожної номісми податей).

¹ Елатікон – додатковий податок на користь нижчих збирачів податку «за втому ніг» – 0,5 міліарісія з номісми податку.

ПАРИКИ І ДИНАТИ¹

Доля парика в урожаї

(Приклади зі збірника арифметичних задач).

Дано ділянку, з якої землевласник бере на свою користь $\frac{1}{3}$ частину, на цій ділянці висівається 6 модіїв; на іншій ділянці сіють 8 модіїв, з неї на користь землевласника йде $\frac{1}{4}$; на третій ділянці висівається 10 модіїв, на користь землевласника йде $\frac{1}{5}$. На всіх ділянках отримано врожаю 100 модіїв. Яка доля парика і пана ? задача розв'язується так. На 3 полях засіяно 24 модії; візьми $\frac{1}{3}$ із 6, тобто 2, $\frac{1}{4}$ із 8, тобто 2, $\frac{1}{5}$ із 10, тобто 2, всього буде 6. Тепер помнож 6 на таке число, щоб помножене дорівнювало числу 100; це буде $16\frac{2}{3}$, $6 \times 16 + 6 \times \frac{2}{3} = 100$. Візьми $\frac{1}{3}$ із 100, тобто $33\frac{1}{3}$. потім помнож 8 на $16\frac{2}{3}$, буде $133\frac{1}{3}$, візьми $\frac{1}{4}$ частину, вийде $33\frac{1}{12}$. Точно так же помнож 10 на $16\frac{2}{3}$, буде $166\frac{2}{3}$, візьми $\frac{1}{5}$ вийде $33\frac{1}{3}$.

Пан бере з париків своїх $4\frac{1}{2}$ модія з кожних 8 модіїв. На долю пана прийшло 60 модіїв, скільки отримає парик.

Взнай спочатку різницю між 8 і $3\frac{1}{2}$, різниця буде $4\frac{1}{2}$. Помнож $4\frac{1}{2}$ на 60 і отримане розділи на $3\frac{1}{2}$. Помножене $4\frac{1}{2}$ на 60 буде 270; ця сума розділена на $3\frac{1}{2}$ дає $77\frac{1}{7}$. Це й буде доля парика.

Якщо ж пан бере з парика $3\frac{1}{2}$ з 8 модіїв і якщо парик отримав 60 модіїв, то яка буде доля пана ? Різниця 8 і $3\frac{1}{2}$ буде $4\frac{1}{2}$. Помнож $3\frac{1}{2}$ на 60, буде 210, розділи це число на $4\frac{1}{2}$, отримаєш $46\frac{2}{3}$. Це й буде частка пана.

ІЗ НОВЕЛИ РОМАНА І ЛАКАПІНА 922 р.

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВА ПЕРЕВАГИ

Існував стародавній закон, за яким всякий міг безперешкодно з боку будь-яких родичів або співучасників продавати своє майно кому він захоче. Але існував також інший закон, за яким не

¹ Динати – (від грец. *dynatoi*, букв. – могутні, сильні; в іст. літ-рі часто перекладається словом «власелі») – у Візантії в усі періоди історії багаті і впливові люди взагалі. В період утвердження феодалізму – особи, які скуповували за безцінь або захоплювали силою землі розорених селян-общинників, частіше всього землевласники провінцій, які були в той же час місцевими цивільними або військовими чиновниками, а також збагачені за рахунок скупки сусідських земель члени общини, які таким чином перетворилися в феодальних вотчинників. Через військово-фіскальні обставини та в інтересах міської чиновницької бюрократії імператори Македонської династії намагались обмежити придбання динатами селянських земель.

можна продавати своєї власності будь-якому іншому крім жителів власної сільської волості¹. Звертаючи належну увагу на інтереси наших податкових людей і, разом з тим, на потреби державної скарбниці, ми вважаємо за потрібне виправити суперечність і невизначеність колишнього законодавства цим нашим божественним велінням.

Ми постановляємо, що відтепер в кожному місті чи провінції, при продажу, передачі у вічну або в тимчасову оренду землі, будинки, виноградника або якого іншого нерухомого майна, – повинно мати місце право переважної покупки, що надається поймаєним нижче особам у певному порядку. Ніяке відчуження власності на нерухоме майно не повинно бути здійснене інакше, як за попередньою заявою відчужуючого перед тими особами, за якими визнається право на переважну купівлю. При цьому дотримується наступний порядок:

1) насамперед призиваються до покупки родичі, тобто такі особи, які, внаслідок спорідненості, у спадок або за заповітом, володіють змішано ділянками одного й того ж нерухомого родового володіння, що становить або що становив колись одне ціле;

2) потім співучасники, тобто особи, які внаслідок покупки спільно (*pro indiviso*) або іншого подібного способу придбання володіють одним і тим же загальним нерухомим майном, хоча б воно було потім (після покупки) розділене на окремі ділянки;

3) далі йдуть сусіди, які мають які-небудь черезсмужні ділянки серед земель, що підлягають продажу;

4) і навіть сусіди, які не перебувають у таких відносинах черезсмужжя, але одנותяглі. «А одנותяглими ми називаємо, – говорить новела, – тих, які записуються (в податкових книгах) під одним тяглом, хоча б вони і в різних місцях вносили свої податі»².

¹ Левом і Анфімієм в 468 р. був виданий закон, згідно з яким, ніяка стороння людина не могла набувати земельного володіння в так званих мітрокоміях, так що, якщо який-небудь *vicarius* побажав би продати, то тільки жителю тієї ж мітрокомії, який записаний у тій же писцевій або податній книзі.

² Візантійський коментатор новели під одנותяглими розуміє осіб, які тягнуть тягло під одним паном.

Забороняємо на майбутні часи динатам здобувати щось від бідних тим чи іншим способом, або за допомогою простого дарування, або за заповітом з нагоди смерті, або тільки у вигляді одного користування, або, нарешті, під приводом якої-небудь допомоги і захисту, за винятком того випадку, коли динат перебуватиме в спорідненості з бідним. Також забороняємо властелям¹ робити покупки і найми або міни в селах і селищах, в яких вони не мають власного (земельного) майна, від місцевих селянських обивателів. Якщо навіть справа стосується ділянок, що належать не бідним, а яким-небудь іншим особам, якщо, наприклад, продаються від скарбниці так звані «вилучені ділянки» (κλασματικῆς τόποι), або якийсь інший маєток, що знаходиться в руках скарбниці, і тоді нехай мають «перевагу» (право переважної покупки) ктитори селяни, і тільки в тому випадку, якщо вони відмовляться від придбання, дозволяється і динатам вступати в операції. Властелей при цьому повинні вважатися особи, які можуть наводити страх на відчужують не тільки самі собою, але і внаслідок значення і сили інших, що знаходяться з ними в близьких відносинах або ж можуть діяти за допомогою обіцянок якого-небудь благодіяння. Якщо ж хто з властелей наважиться зробити що-небудь протилежне цим визначенням, то він буде позбавлений придбаного майна і понад те зобов'язаний буде сплатити пеню на користь державної скарбниці. Втім, після закінчення десяти років незаперечного володіння, проти осіб, які отримали маєток бідного внаслідок якої-небудь угоди або у вигляді дару і за заповітом, вже не може бути заявлено ніякого позову ні з боку казни, ні з боку тих, кому належало до тих пір право переважної покупки.

Ще ми наказуємо, щоб військові ділянки, відчужені будь-яким способом упродовж останніх тридцяти років, або які мають надалі бути відчуженими, були без будь-якої винагороди повернені до свого початкового призначення, тобто до повинності військової служби, яка на них лежала, якщо тільки після згаданого відчуження за стратіотом не залишилося стільки, скільки достатньо для відбування військової служби.

¹ Властелі – світські і духовні феодали (динати).

НОВЕЛА ІМПЕРАТОРА КОСТЯНТИНА VII ПРО ВЛАСТЕЛІВ, ЯКІ ВСТУПАЮТЬ В ГРОМАДИ «УБОГИХ»

«Від багатьох ми чули, що динати і видатні мужі в фемі Фракісійській, зневажаючи імператорські закони і саме природне право, а також і наші веління, не перестають вкуплятися в села або вступати в них з допомогою дарування та спадщини і під цим приводом тиранствують над нещасними убогими, зганяють їх з їх власних полів, витісняють з землі, яка їм належить. Внаслідок цього ми після розгляду спільно постановляємо наступний загальний закон і правила: виданим раніше (тобто ще в 934 р.) законом вже заборонено було «особам» і домам царським і богоугодним купувати маєтки в сільських громадах або в окремих їх членів, причому засуджувалися як минулі угоди подібного роду (від першого індікта до видання законоположення), так особливо майбутні (після видання законоположення). Проте більшість динатів зовсім не думало дотримуватися закону і утримуватися від згубних угод з бідними, так що і судді в свою чергу, не стільки за поганим спонуканням, скільки змушувані необхідністю, часто виголошували судові рішення у справах такого роду не на точній підставі закону, а пристосовуючись до обставин, то так, то інакше. Внаслідок того ми постановили таке спільне рішення: щоб усі ті, кому вищезазначеними законами (934 р.) було заборонено купувати землю бідних, хто, незважаючи на те, вже після проголошення нас самодержцем (945 р.) насмілився втертися в яке-небудь село чи селище або взагалі захопити майно бідного, той негайно без всяких відмовок і відстрочок проганяється з придбаної ділянки, не маючи права представляти будь-яких вимог за ті чи інші витрати.

2. Щодо тих, які придбали ділянки в проміжок часу від великого голоду або першого індікта (928 р.) до нашого проголошення, ми постановляємо наступне загальне правило: всяке придбання з допомогою дарування або спадщини, або якої-небудь іншої юридичної угоди, придуманої для обходу закону, визнається за таке, що не має юридичної сили, недійсним, скасовується без всяких прав на відшкодування витрат; точно так само знищуються і всякі міни і мінові угоди, і кожен отримує своє, хіба тільки сам убогий побажає залишитися при виміняному

маєтку, знаходячи для себе більш вигідним проміняти обтяжливу участь у громаді на приватну власність і отримати при цьому кращу ділянку. Щодо продажу і покупок наше рішення таке, що і вони скасовуються, і передані землі повертаються колишнім власникам або ж їх спадкоємцям, або одנותяглим, як визначено в первісному законоположенні. Що стосується повернення покупної ціни, то тут

потрібно звертати увагу на особи і обставини. Якщо покупець належав до розряду властелей або був родичем властеля світського або духовного, а продавець був із стану бідних, так що багатство його не перевищувало 50 золотих монет, то повернення покупної суми не має місця. Якщо ж продавець має багатство понад 50 номісм, то він повинен сплатити підлягаючу поверненню суму протягом трьох років, користуючись тими ж перевагами, що й громади їх, хоча б це насправді був схолярій (воїн, службовець в імператорській гвардії) або чиновник, який служить у секретарях. Якщо ж продавцем маєтку була селянська громада, у якої не виявиться коштів для повернення отриманих за нього грошей (при відібранні від покупця проданої землі), то нехай вона має відстрочку на таке число років, яке, на думку судді, буде достатнє для того, щоб потрібна для повернення сума могла бути виручена з доходів маєтку».

НОВЕЛА НИКИФОРА ФОКИ¹ ПРО СТРАТІОТІВ, ЯКІ ПРОДАЛИ СВОЇ МАЄТКИ І ПОТІМ ЗНОВУ ЇХ ВІДШУКУВАЛИ

... Від теперішнього часу, коли отримало рух питання про введення нового важкого озброєння, ми наказуємо: жоден із стратіотів нехай

не має права продавати що-небудь в інше місце зі своєї землі, якщо тільки його нерухоме доходне майно не перевершує цінності 12 літр². Якщо ж він продав що-небудь з майна, що дорівнює зараз зазначеній сумі, то він отримає цю частку назад без всякої, зі свого

¹ Никифор Фока – імператор (963 – 969 рр.), який сам належав до однієї з магнатських родин.

² Літра – візантійський фунт, основна одиниця ваги, яка дорівнювала 327,45 г. Із літри золота чеканились 72 соліди.

боку, винагороди покупцю. Якщо ж він, продавши надлишок проти 12 літр, тепер буде відшукувати продане назад, то може отримати його не безплатно, а тільки заплативши належну суму.

ІЗ НОВЕЛИ

ІМПЕРАТОРА ВАСИЛЯ ІІ БОЛГАРОБІЙЦЯ (996 р.) ПРО СКАСУВАННЯ 40-РІЧНОЇ ДАВНОСТІ

З тих пір як ми отримали самодержавну владу і взялися розбирати справи між багатими і бідними, ми побачили, що динати, страждаючи пристрастю придбання, знаходять явне заохочення своєї пристрасті в праві 40-річної давності і намагаються то за допомогою подарунків, то за допомогою наявної у них сили обминути як-небудь цей термін, а потім вже отримати повне право власності над тим, що вони вимаганням придбали від бідних. Бажаючи виправити зло, що вже сталося, поставити в належні рамки нинішніх властелей і перешкодити майбутнім слідувати по тому ж шляху, ми видаємо цей закон, після якого вони будуть знати, що вже не знайдуть у цій 40-річній давності ніякої допомоги, але що чуже буде відбиратися не тільки у них самих, але й у дітей їх або в тих, кому вони залишать своє майно.

... Абсолютно ясно, що тільки в такому випадку будуть забезпечені інтереси бідного, якщо йому надано буде право, скільки б не минуло часу, безперешкодно відшукувати і отримувати назад свою власність...

ДОПОВІДЬ НАЧАЛЬНИКА ПРОВІНЦІ ІСААКУ АНГЕЛУ

ПРО НАСИЛЬСТВА ДИНАТА КАРАНТИНА

Ми приступили до вислуховування свідчень довколишніх людей. Не було жодного, хто не оплакував б з серцевим болем свою образу і втрати. Одні показували на відібрання і викрадення жител і виноградників, угідь і дерев; інші скаржилися на розкрадання ділянок, садиб, мастків, ріллі. Кожен біля наших ніг поклав грамоти на свої володіння. І ось мені приємне видовище. Церкви розголосили, монастирі засурмили про насильницькі дії того чоловіка, сироти та вдови та інші класи і спільноти людей з

гірким плачем оповідали про свої втрати – тоді радів і веселився всякий, отримавши несправедливо захоплене у нього.

**ВИНИКНЕННЯ ВЕЛИКИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ –
~ЛАТИФУНДІЙ В ХІ ст.
АКТ ПЕРЕДАЧІ АНДРОНІКУ ДУЦІ
ДЕРЖАВНИХ МАЄТКІВ**

Патрикій і великий економ богоугодних закладів Мацука отримав від імператора Михайла Дуки¹ повеління такого змісту, написане у формі піттакія: «Царственність моя дала хрисовул пану протопроєдру², протовестіарію³ і великому доместіку⁴ Андроніку на маєтки, узяті з округу Алопеки, що підвідомчі твоїм наказам і державою нашої подаровані йому в повну і невід'ємну власність, пожертвувавши йому і всі доходи з цих маєтків, починаючи з початку цього 11-го індікту, і царственність моя велить тобі включити цей хрисовул в твої наказові хартії».

Лютий 11-го індікту.

У березні 11-го індікту 6581 (1073) Мацука дає наступний наказ Адаму, патріаршому нотарю і доместіку департаменту богоугодних закладів Сходу: «Згідно з таким імператорським і божественним велінням [перед цим виписана вищенаведена форма піттакія], оскільки ти вже надсилався і здійснював передачу Мілетського округу, недавно подарованого державним і священним імператором цьому самому протопроєдру, протовестіарію і великому доместіку пану Андроніку Дуці, тобі належить вирушити і передати йому ж садибне місце Варні з іншими маєтками, виділеними з округу Алопеки скарбником в стовпці, ним підписаному і який скріплений печаткою та цим наказом і даний тобі.

Тобі належить, прибувши туди, взяти у Микити, ієрея і протокуратора цього округу, писцеву книгу, яка є копією, цілком

¹ Михайло Дука VII – імператор (1071 – 1078).

² Протопроєдр – титул майже такої ж значимості, як проєдр, тобто, той, хто відзначився в битві, але посилений додатком «прото». Аналог титулу «великий герой».

³ Протовестіарій – високопоставлений візантійський сановник із числа світухів, який завідував вестіарієм – особистою казною візантійського імператора. Супроводжував василевса в походах і міг командувати військами.

⁴ Великий доместік – цивільний, церковний і військовий титул у Візантії. За династії Комнінів великий доместік командував армією Заходу, або Сходу.

точно знята з оригіналу, підписана та скріплена нами, і вчинити передачу виділених маєтків згідно з тим, як це сказано в стовпці і скріплено даним тобі наказом, – а саме, здійснити передачу всіх зазначених у стовпці париків, насіння, зевгарів¹ (тобто пар волів), землеробських знарядь та іншого інвентарю, худоби, людей і решти, виключаючи коней [передати все це рухоме майно] у власність пану нашому пресвітлому протопроедру, протовестіарію і великому domestіку, улюбленому двоюрідному братові державного і священного імператора нашого.

Тобі належить передати і все нерухоме майно цих маєтків, щоб воно без всяких змін становило таку ж власність владики нашого, протопроедра пана Андроніка, як раніше становило власність казни. Проведи розслідування і щодо надходжень цього року, і якщо ти встановиш, що частина надходжень стягнута протокуратором, віддай її протопроедру і протовестіарію згідно з велінням державного імператора нашого. Належить тобі скласти два описи цієї передачі і одну відправити до департаменту, підписану і скріплену печаткою, а іншу передати великому domestіку»².

ІЗ ПАТМОСЬКОЇ ПИСЦЕВОЇ КНИГИ

У Патмоській писцевій книзі міститься опис маєтку, який імператор Михайло Дука подарував своєму двоюрідному брату Андроніку. Тут перераховані парики маєтку Варіс, які приписані до нього, вказані межі цього маєтку, а також інших: маєтку Мандракла, маєтку Пріна, маєтку Галаїде. Садибне місце Варіс включало також маєтки Олінф, Гамму, Вервуділі, Меланій. Таким чином, Андронік Дука отримав з казни понад 7300 модіїв (приблизно 588 га) орної землі. Патмоська писцева книга починається з опису маєтку Варіс. Тут була церква з куполом і 8 колонами з огорожею, з нартексом і хорами, з мармуровою підлогою. Крім церкви, в маєтку Варіс стояв панський будинок

¹ Зевгарій – 1) орна упряж із пари волів; 2) ділянка землі, яку можна обробити парою волів, у залежності від місцевості – від 80 до 270 модіїв.

² Йдеться про сина кесаря Іоанна Дуки, брата Костянтина X Дуки, батька Михайла VII. Цей Андронік Дука брав участь в останньому поході Романа Діогена і знищив його. З історії Никифора Врісннія відомо, що він був протовестіарієм за царювання Михайла VII, а з історії Атталіата, – що він мав чин протопроедра і посаду domestіка Сходу.

обширних розмірів з куполоподібною стелею, що спирався на чотири колони; навколо будинку була закрита тераса; підлоги і в будинку і на терасі були мармурові. Тут же стояла доволі містка лазня, покрита місцями суцільним мармуром, а переносна піч [таган] під час складання писцевої книги перебувала в садибі Алопеки і мала бути повернена.

Господарські будівлі, що знаходилися поблизу панського будинку, виявилися зруйнованими; зберігся, однак, будинок для містіїв, довгастий, об'ємний, критий черепицею, без дверей.

У маєткун Варіс були сади, частково занедбані. Так, біля будинку був колись сад, що перетворився на луг, на якому стояли дві наступні споруди: 1) амбар – велика споруда з дверима, що складалася з двох поверхів: підземелля, яке служило підвалом для речей, які швидко псувалися, та приміщення, що підносилося над землею, куди складали хліб; 2) кам'яна будівля, крита черепицею, куди зсипали полову і укладали соломку; 3) конюшня, збудована з цегли, крита очеретом; 4) маленький кам'яний будинок, критий очеретом, для містіїв; 5) такий же кам'яний будинок з очеретяним дахом, в якому жили парики; 6) ще чотири будівлі, кам'яні, з очеретяними дахами, які служили хлівом і коморами.

У Варісі було знайдено зерно, відкладене на посів: пшениці 260 модіїв, ячменю 150 модіїв, бобів 5 модіїв, льону 5 модіїв. Крім того, залишався ще наступний запас хліба: пшениці 124 модія, ячменю 60 модіїв, лляного насіння 8 модіїв.

Інвентарю було небагато: дві пари волів, на яких орали, і одна пара волів, два плуги і мідний модій із залізними обручами.

У маєткун Меланіс не було садиби, і воно складалося виключно з орної землі. Таким же був маєток Мандракла. У маєткун Пріна, що належав до Мандракла, крім землі, зазначено 90 маслин і 42 дуба. У маєткун Галаїде стояла церква в ім'я богородиці, кам'яна, крита черепицею, і тут же знаходилися три будинки з підвалами, збудовані із цегли, і були маслини та інші фруктові дерева. Ліс згадується тільки в маєткун Олінфу, який входив до меж садибного маєтку Варіс.

Патмоська писцева книга містить перелік париків, які мешкали в маєтках, подарованих Андроніку Дуці. Записані імена париків і членів їх родин, худобу, розряд, до якого вони належать

(зевгаратні, воїдатні¹, актимони²), податки, які вони сплачують. Записувались вони в тому порядку, згідно з яким розташовані їхні житла.

1) Ганна, вдова Хасана, має доньку Марію, зятя Лева, зевгарій 1, коня 1, номісми 3.

2) Михайло Ханарій, має дружину Ганну, зевгарій 1, корови 3, кінь 1, осла 1, свиней 14, номісми 3, міліарисії 10.

1) Феодул, має дружину Марію, дочку Анну, актімон, пів/ номісми.

2) Георгій Тсік, має дружину Анну, сина Івана, актімон, пів/ номісми.

3) Варда, син Георгія Мізітера, має дружину Ірину, актімон, пів/ номісми.

4) Киріак, син вдови Феофанії, актімон, пів/ номісми.

5) Мосх, син Маруладени, має дружину Марію, актімон, подимного пів/ номісми.

6) Вдова Феохарістіна, має сина Никифора, подимного пів/ номісми.

7) Георгій Архуд, має дружину Марію, актімон, подимного пів/ номісми.

8) Іоанн Мармара, має доньку Анну, подимного пів/ номісми.

9) Калла, дружина Костянтина Калла, актімон, подимного пів/ номісми.

10) Вдова Феофана Загуде, має дочку Марію, подимного пів/ номісми.

11) Киріак Псаліді, має дружину Феозеліту, подимного пів/ номісми.

Разом париків зевгаратних 2, актимонів 12, що платять, як показує вищенаведений стовпець кожного, номісм 13, міліарисів 8; зевгаратикія міліарисії 2, фолів 12.

Маєток Олінф

1) Марія, дружина Іоанна Сапули, має сина Михайла, зевгарій, один номісми 3, міліарисії 3, фолів 12.

2) Георгій, син його [тобто, Іоанна Сапула], має дружину Ірину, дочку Марію, зевгарій 1, номісми 11.

¹ Воїдат – податна категорія селян, які мали ділянку землі, яку можна було обробити з допомогою одного вола.

² Актимони (капнікарії) – податна категорія неімущих селян.

3) Киріак Орофілак, має дружину Ірину, сина Георгія, віл 1, подимного пів/ номісми.

1) Вдова Марія Зімідена, має сина Михайла, актімон, подимного пів/ номісми.

2) Микола, син Самоне, має дружину Єлизавету, віл 1, пів/ номісми.

3) Стратиг пресвітер, має дружину Ірину, сина Мосха, віл 1, подимного пів/ номісми.

4) Георгій Фантерін, має дружину Анну, віл 1, пів/ номісми.

2) Іоанн, син Василя Орофілака, має сина Киріака, свині 2, подимного по пів/ номісми.

3) Георгій, син Орофілака, актімон, подимного пів/ номісми.

4) Костянтин Селівір, актімон, подимного пів/ номісми.

Разом париків зевгаратних два, воідатних чотири і актимонів чотири, що платять, як показує вищенаведений стовпець кожного, номісм $8 \frac{1}{2}$, міліарисії 3, фолів 12; зевгаратікія міліарисіїв 12, фолів 12.

Маєток Гамма

1) Вдова Стратиги має сина Георгія, дочку Ганну, зевгарій 1, номісми 3, міліарісія 4.

2) Калія, вдова Фотина, має невістку Ганну, сина Івана, зевгарій 1, корови 3, мул 1, свиней 10, номісм 4, міліарисії 1.

3) Ірина, вдова Карамалліна, має сина Михайла, віл 1, подимного пів/ номісми.

1) Олена, вдова Гоніата, має сина Гоніата, актімон, пів/ номісми.

2) Ганна, вдова, актімон, подимного пів/ номісми.

3) Георгій, син Ірини вдови Катсарадіни, має дружину Ірину, актімон, подимного пів/ номісми.

4) Стефан Птелейт, має дружину Адріану, подимного пів/ номісми.

Разом париків зевгаратних два, воідатних один і актимонів чотири, що платять, як вказують вищенаведені стовпці кожного, номісм $9 \frac{1}{2}$, міліарисії 5, зевгаратікій – міліарисії 5.

Маєток Галаїде

1) Георгій Фостір має дружину Агафію, зевгаратний, номісми 3.

2) Костянтин, його зять, має дружину Ірину, зевгарій один, номісми 2 ½.

3) Іоанн Агуріц має дружину Ганну, сина Костянтина, зевгарій 1, свиней 3, номісм 3, міліарисії 1.

4) Петро Туфаос, має дружину Калію, сина Івана, зевгарій 1, номісм 2 ½.

5) Георгій Сідер, має синів Лева і Іоанна, зевгарій 1, номісм 3.

6) Іоанн Пресвітер, син Цедула, зевгарій 1, номісм 2 ½.

7) Ім'я нерозбірливо – має дружину Ірину, сина Василя, зевгарій 1, кінь 1, номісм 3, фолів 12.

8) Лев, брат Сідер, має дружину Ірину, зевгаратний, номісми 3.

9) Георгій Маврогеорг, має дружину Фіріану, синів Лева і Георгія, зевгарій 1, корови 2, номісми 3, міліарисії 1.

1) Георгій, син Харокопіли, актимон, пів/ номісми.

2) Софія, вдова Никифора, актимон, пів/ номісми.

3) Михайло, син Аспіда, актимон, пів/ номісми.

Разом париків зевгаратних дев'ять і актимонів три, які платять, як вказують вищенаведені стовпці кожного з них, номісм 27, міліарисії 2, фолів 12.

У маєтку Меланіс записано два парика:

1) Георгій має дружину Ганну, сина Івана, зевгаратний.

2) Петро Калаврії, має дружину Феопемту, дочку Ганну, зевгаратний.

У маєтку Мандракла значиться один парик без позначення податі: Никифор, син Саракіно, що має дружину Кіссіану, дочку Марію, зятя Льва, зевгарій 1, осел 1.

При описі маєтку Мандракла окремо згаданий виноградний сад в 30 модіїв під назвою Мікторін; сад цей не весь був засаджений виноградником, тут було 4 модія орної землі і тут сидів парик Георгій Аманотріха, що мав сина Михайла, дочку Ганну, зятя Івана.

Наприкінці Патмоської писцевої книги говорить наступне: разом виявилось париків у садибному маєтку Варіс і у всіх згаданих маєтках дизевгаратних (що мали б по 4 воли і два зевгарія землі) – жодного, монозевгаратних – 18, воідатних – 6, капникаріїв (актинонів) 25.

Названі поіменно парики належать до трьох розрядів, відомих нам з інших джерел; це зевгаратні, воідатні і актімони. Капникарії, про яких йдеться в кінці писцевої книги, тільки під іншою назвою – актімони. Яких розмірів були наділи у париків в Патмоській писцевій книзі не сказано. Актімони значить незможні, і очевидно вони недарма так називалися. У них не було худоби і, цілком ймовірно, не було й землі.

Наприкінці писцевої книги сказано, що дизевгаратні і монозевгаратні парики платять подимного і податі, іменованої *συνωνή* з по одній номісмі, воідатні по пів / номісми, капникарії (або актімони), що мають ослів, по пів / номісми, як звільнені від деяких повинностей, а ті, що не мають ослів по 3 міліарисії: Актімони обох категорій платять пасовищного за велику худобу по 1 міліарисія з голови, а за овець кожен актімон платить, згідно з пропорцією, по 1 номісмі з 100, наприклад за 50 овець пів / номісми.

З окремих стовпців видно, що актімони платять усі пів / номісми.

У стовпцях париків воідатних і актімонів записана подать, що називалася подимним¹.

У Патмоській писцевій книзі наведені й доходи, одержувані з маєтків, подарованих Андроніку Дуці.

На початку її і після опису Варіса поставлено такий заголовок: грошові доходи садиби Варіс і доходи з інших надходжень.

Тут перераховані насамперед різні орендні статті (у номісмах):

- З пасовища на горі св. Іллі 2
- З дубової плантації 2
- З олійної плантації 12
- З церковного саду 1
- З саду Філопатія 1
- З саду в Олінфі 1
- З саду в маєтку Пріне 10
- Плата села Вервіла Пандізієва 1

¹ Як зевгаратні, так і дизевгаратні парики сплачували поземельний і подимний податки обсягом по 1 номісмі. Про це свідчить Патмоська писцева книга.

Плата за масток Елевніку 1 ½.

Плата за масток Арітвала 1 ½

Плата села Олінфа 2

Плата Феодота 1

Оренда маєтку Меланіс 137 ½.

3 полів Мандракла 14

Оренда з орної землі, що опинилася зайвою, за 500 модіїв 50.

Крім того, перераховані і такі статті доходу, які зовсім припинилися і які в рік складання писцевої книги надійшли не повністю.

У числі перших згадані:

За заїжджий двір, замість 6 номісм, нічого.

Орендної плати з Іоанна Діаксіна Феологіта за відведені йому 230 модіїв, замість 24 номісми, нічого, тому що він відмовився, і цей шматок знову приєднаний був до решти землі, залишившись не виділеним.

За оренду пасовища Ахлади, оскільки луг перетворений на поле, замість 7 номісм, нічого. У числі інших знаходимо таке:

За оренду пасовища в лісі Олінфа, оскільки воно стало полем, замість 14 номісм, 5 номісм.

З монастиря Наматського за поле в 95 ½ модіїв 4 номісми, хоча ця земля здана на тих же умовах, як і вся земля, що входить в межі Варіса, і повинна приносити оренди по номісмі за 10 модіїв, тобто 9 ½ номісм.

Всі ці орендні статті відокремлені від інших надходжень, записаних так: грошовий дохід з Варіса, Олінфа, Гамми та інших маєтків приписаних до Варіса, замість 57 ½ номісм 37 номісм.

Наприкінці нашої писцевої книги зазначено, що парики платять оренди за землю, що знаходиться в користуванні у

кожного з них, по 1 номісмі за 10 модіїв. Орендна плата досить висока, приблизно 7 рублів золотом за 12 модіїв.

Якщо підрахувати всі перераховані вище надходження, у результаті вийде 283 $\frac{1}{2}$ номісми. А на останній сторінці писцевої книги значиться наступне: «Разом весь дохід з цих маєтків – 307 номісм, з яких треба відняти місцеві витрати в 3 номісми; залишається чистого доходу 300 номісми»¹.

Після позначки про величину податі в Патмоській писцевій книзі говориться, що парики платять оренду по 1 номісмі за 10 модіїв...

Епіскуп Патмоської писцевої книги, очевидно, людина, яка завідувала господарським округом Алопека і управляла казенними маєтками; тому він за свою працю отримував 10% чистого доходу з казенних маєтків, що входили до його округу. Сам округ мав якийсь центральний пункт, де жив епіскуп і стояла садиба, що називалася садибою Алопека.

Яким же чином він справу управляв цим казенним маєтком раніше, ніж воно перейшло до Андроніка Дуки? Не підлягає сумніву, що більша частина полів здавалася в оренду парикам та інших невідомим нам особам, але частина землі оброблялася, слід зазначити, самотійно. На таке міркування наводять деякі подробиці Патмоської писцевої книги, зокрема тут є запис: «Рабів немає, тому що вони померли». Звичайно, їх було небагато, але у всякому разі це вказівка на те, що навіть в XI ст. в селах були раби, *servi rustici* римського часу. Факт цей підтверджується іншими джерелами, в яких говориться, що при заставі маєтку, в якому живуть раби, треба обумовити, що в заставу віддаються і останні. У садибі знайдений був і певний, правда нікчемний, інвентар і насіння, що зберігалося для майбутнього посіву. Оскільки модій в сенсі земельної міри дорівнював такому полю, на яке висівався σπόριος модій, як міра сипучих тіл, насінням, знайденими в садибі Варіс, можна було засіяти приблизно 420 модіїв. На частку господарської обробки доводилося 420 модіїв, 95 модіїв було здано Наматському монастирю, 500 модіїв – невідомим нам особам; з 5676 модіїв

¹ Більше 7300 модіїв орної землі при вищевказаній орендній платі повинні були давати понад 730 номісм.

орної землі, що належала Варісу, залишалось 4661 модій, які, очевидно, були розподілені між париками.

Общинного володіння тут, слід зазначити, не було; кожному селянинові виділялась відома ділянка, за яку він вносив орендну плату. 48 родин, що входили в межі Варіса, повинні були обробляти 4661 модій, отже на двір парика припадало 97 модіїв.

СПРОБИ ОБМЕЖЕННЯ МОНАСТИРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

НОВЕЛА ІМПЕРАТОРА НИКИФОРА ФОКИ 964 р.

Про те, щоб не будувати нові монастирі і богадільні і щоб богоугодні заклади не розширювали своїх маєтків.

Спокутувач наш, піклуючись про наше спасіння і вказуючи шляхи до нього, прямо наставляє нас, що многостяжаніє служить істотною до того перешкодою. Застерігаючи проти зайвого, він забороняє навіть піклуватися про їжу завтрашнього дня, не тільки що про життя, торбу або інший хітон. І ось, спостерігаючи тепер що відбувається в монастирських та інших священних домах і помічаючи явну хворобу (так я називаю жадібність), яка в них виявляється, я не можу придумати, яким лікуванням може бути виправлено зло і яким покаранням я повинен затаврувати безмірну зажерливість. Хто з святих отців вчив цьому, і яким навіюванням вони слідують, дійшовши до такої надмірності і до такого божевілля!

Щодня вони намагаються купувати тисячі плефрів¹ і будують розкішні будівлі, розводять перевищує всяке число табуни коней, стада волів, верблюдів і іншої худоби, звертаючи на це всю турботу своєї душі, так що чернецтво вже нічим не відрізняється від мирського життя з усіма її суєтними турботами. Хіба слово Боже не проголошує зовсім тому противне і не заповідає їм повну свободу від такого піклування («Не журіться, – говорить воно, – що вам їсти або що пити»)? Хіба воно не ставить у приклад та на ганьбу нам безтурботність птахів небесних? Хіба апостол не говорить: «Ці мої руки послужили мені і тим, хто були при мені»; і в іншому місці: «Маючи їжу та

¹ Плефр – візантійська міра площі 1261,9 кв.м.

одяг, будемо цим задоволені». Подивися, який спосіб життя вели святі отці, які колись просіяли в Єгипті, Палестині, Александрії і в інших кінцях землі: ти дізнаєшся, що життя їхнє було до такої міри простим, як ніби вони

жили тільки духом і вже досягли безтілесності ангелів.

Христос сказав, що Царство Христове досягається тільки з великими зусиллями і багатьма скорботами. Але коли я подивлюся на тих, які дають обітницю чернечого життя і зміною одягу ніби знаменують своє зречення від світу, і бачу, як вони повертають обітницю свої в брехню і як суперечать поведінкою своєму постригу, то не знаю, чи не слід швидше назвати все це

порожньою театральною виставою, придуманою для осміяння імені Христового.

Не апостольська це заповідь,

не батьківський переказ – придбання

багатоплефрових величезних мастків і

безліч турбот про плоді дерева. Це не

відповідає строгим вимогам добродісного

життя, але, швидше, є справою тілесної потреби, причому духовне поступається місцем мирському: нужда і потреби з плином часу обернулися в непомірність, як звичайно погане, розпочавшись від малих розмірів і джерел, перетворюється потім у велике зло.

Зважаючи на все це, незрозуміло, чому люди, спонукувані бажанням зробити що-небудь для догоди Богу і прощення своїх гріхів, зневажають настільки зручну для виконання звільняючу від турбот заповідь Христа, яка повеліває продати мастки і гроші роздати жебракам; а замість того, ніби навмисно бажаючи зробити її важкою і клопіткою і накласти на себе безліч турбот, навперербій прагнуть влаштувати монастирі, заїжджі двори і богадільні. У давні часи, коли в таких установах була нестача,

Сільськогосподарські роботи

організація їх містила в собі багато похвального. Але коли число їх перетворилося на безліч і стало перевершувати всяку потребу і міру, а люди воліють відмовлятися від добра, скоєного з великою легкістю, і звертаються до заснування монастирів, то хто не подумає, що це добро вже не без домішки зла, і не скаже, що до пшениці наточили й кукіль. А ще більше, хто не помітить, що богоугодну справу зробили одним прикриттям марнославства, щоб всім були явні ті, що роблять благе. Вони вже не задовольняються тим, щоб свідками їхніх добрих справ були тільки ті, хто при цьому присутній, але хочуть, щоб і нащадки не залишалися в невіданні про їхні чесноти. У той час, як є тисячі інших монастирів, що постраждали від часу і потребують допомоги, у нас бракує старанності, щоб витратитися для поправки їх і відновлення; замість того ми всіляко прагнемо заводити власні нові монастирі, щоб не тільки ми самі могли самонасолоджуватися суєтним титулом [засновників], але щоб наше стояло явно і окремо ... Внаслідок цього, бажаючи з коренем вирвати зло славолюбства, ми наказуємо, щоб бажаючи бути благочестивими і здійснювати справи для користі і людинолюбства, слідували заповідям Христа і, продаючи маєток, роздавали його ціну жебракам ... Якщо ж є між ними такі, які з любові до прекрасного і високого (так ми називаємо їх любочестя), хочуть влаштувати монастирі, прочан і сирітські будинки, то ніхто їм в цьому не буде перешкоджати. Але оскільки в числі перш збудованих монастирів є багато таких, які, як сказали вище, прийшли в занепад і навіть близькі до повного знищення, то нехай такі люди насамперед подбають про них, нехай подадуть руку допомоги поваленим на землі і на них доведуть свою любов до Бога. Якщо ж, нехтуючи колишніми монастирями, що знаходяться в сумному стані, і як ніби закриваючи на них очі, ревнителі таки прагнуть до будівництва нових таких споруд, то ми не можемо похвалити такого діяння і навіть ніяк не можемо допустити його, бачачи в ньому не що інше, як любов до марної слави і явне божевілья ... Що ж стосується способів, якими може будь-хто потурбуватися про ці занедбані монастирях, то ми не вимагаємо, щоб їм жертвували поля, маєтки або будівлі (бо таких є за ними вже досить від колишнього часу), але наказуємо, щоб особи, які

мають на увазі догодити Богу, продавши поля й маєтки, якими володіють, яким завгодно мирським людям, постачали монастирі, які занехаяні і розорені, а також їхні землі, які через недостатній обробіток, лежать занедбані, належними засобами, тобто доставляли їм рабів, волів, отари овець і іншу худобу. Бо, якщо ми будемо жертвувати самі поля та угіддя, які нам належать, то, за існуючими для монастирів законами про заборону продавати їхню власність, ми прийдемо до того ж самого стану, що й колись, і залишимо бідуючі і покинуті монастирі без всякої дійсної допомоги, оскільки, за відсутністю грошей і рук, вони не в змозі будуть зробити що-небудь корисне на своїй землі.

Отже, відтепер нехай не буде дозволено нікому заповідати поля й маєтки монастирям, богадільням і заїжджим дворам або ж митрополитам і єпископам, оскільки вони анітрохи не приносять їм користі. Якщо ж які-небудь із колишніх монастирів або богоугодних будинків користувалися настільки малим про себе піклуванням і знаходилися в таких поганих руках, що залишилися зовсім позбавленими угідь, то таким і надалі не буде перешкоди купувати необхідне з відома та розгляду царського. А будувати в пустельних місцях келії і так звані лаври, які не прагнуть до придбання маєтків і чужих полів, а залишаються тільки в межах своєї власної огорожі, ми не тільки не забороняємо, але, навпаки, вважаємо справою похвальною. Вселяючи і постановляючи все це, я знаю, що багатьом слова мої здадуться важкими і незгодними з їхнім чином думок. Але я про те не дбаю, оскільки, по апостолу Павлу, хочу догоджати не людям, а Богу. Хто має розум і смисл і звик дивитися не на одну тільки поверхню, але здатний і далі проникати в глиб речей, для того буде ясно, що ми застосовуємо рішення, корисне для тих, що живуть по Богу, а також і для всього суспільства.

**НОВЕЛА ВАСИЛІЯ БОЛГАРОБОЙЦЯ 988 р.
ПРО СКАСУВАННЯ ЗАКОНУ ІМПЕРАТОРА
НИКИФОРА ФОКИ 964 р.**

Від ченців, котрі засвідчили себе благочестям і чеснотою, і від багатьох інших людей наше від Бога царство дізналося, що законоположення про Божі церкви і богоугодні будинки, видане Никифором, який зайняв царство, зробилося причиною і коренем

справжніх лих [причиною] повалення та сум'яття усього всесвіту, тоскільки ці закони спрямовані до образи і образи не тільки церков і богоугодних будинків, а й самого Бога. Все інше, а також сам досвід стверджує нас [в такому сенсі], тому що з тих пір, як це законоположення увійшло в силу, і до теперішнього дня ніякої, навіть найменшої удачі ми не зустріли в нашому житті, але, навпаки, не залишилося такого виду нещастя, якого ми не зазнали б. Тому цією підписаною нами благочестивою грамотою ми постановляємо, щоб з цього дня вказане законоположення вважалось недійсним і залишалось надалі скасованим і таким, що не має сили. Замість того нехай вступають знову в дію ті закони про Божі церкви і богоугодні будинки, які чудово і боголюбиво були видані незабутнім нашим дідом, а також його батьком і дідом.

НОВЕЛА ІМПЕРАТОРА ВАСИЛІЯ ІІ БОЛГАРОБОЙЦЯ 996 р.

Із заяв, що надходять до нас з усіх боків, з усіх можна сказати, округів [фем], ми дізнаємося, що цілі селища не тільки терплять шкоду і утиски, а й зовсім перестають існувати; їх заїдають монастирі. Відбувається це, кажуть у багатьох селах так, що ось, який-небудь селянин будує на власному своєму місці церкву і приписує до неї, за згодою своїх односельців, власну ділянку, потім робиться сам ченцем і поселяється при ній [церкві] до кінця свого життя; далі, так само роблять ще один і другий селянин, і, таким чином, набралися там два і три ченці. Цих трьох ченців достатньо; після їх смерті місцевий митрополит чи єпископ захоплює церкву, присвоює її собі і називає монастирем. Митрополити і єпископи, або утримуючи за собою такі монастирі, або віддаючи їх у вигляді дару динатів, завдають великої шкоди селам, ображають їх і доводять до повного знищення.

Ми наказуємо, щоб таким чином створені монастирські будинки (бо ми не хочемо називати їх монастирями) були повернуті знову «убогим», і щоб сторона митрополії або єпископії була звідти зовсім усунена. А якщо єпископи або митрополити подарували їх яким-небудь «особам», то і ці особи звідти проганяються, якщо навіть їх володіння має за собою

довгий час (бо ми визначали, що давність в цьому випадку не має ніякої сили), а самі молитовні будинки повертаються селянам і залишаються і на майбутній час молитовними будинками, але під владою сільської громади, і нехай у них будуть старці, скільки і перш було. Митрополити і єпископи можуть мати тут тільки духовне право, право проголошення свого імені в церковних службах, право поставлення ігумена або настоятеля і право виправлення

Василій II Болгаробойця

скоєних ченцями гріхів, а втім, не повинні отримувати звідти ні так зване «звичайне», ні будь-які інші побори, одержувані ними від монастирів. При тому села, що мають вищезазначені молитовні, зобов'язані мати у них стільки ченців, скільки їх було раніше.

Якщо ж у якихось з цих молілень зроблені були пожертвування і внески імператорів і в них є також келій, то хоча це і не згідне із суворим правом, але заради царського піклування, якого вони удостоїлися, нехай вони залишаються і надалі під владою своїх митрополитів або єпископів, але з тим, щоб вони не передавались іншим особам. Тому ж і називає царство наше ці установи не монастирями, а сільськими молитовнями, що мають, як сказано, ченців.

Так само, якщо в монастирях, які склалися таким чином у відомих селищах, побудувалися багато з сусідів і пожертвували в них свої земельні ділянки, і таким чином вже утворилися великі монастирі, що мають понад 8 і 10 ченців, то, хоча це, може бути, і не згідне із суворим правом, ми все-таки благословляємо на те, щоб вони були під владою митрополитів і єпископів і їх можна було безперешкодно дарувати або передавати кому завгодно. Однак, при цьому потрібно мати на увазі ту умову, що такі монастирі повинні раніше мати понад зазначеного числа 8 або 10 ченців і так же володіти засобами для їх утримання, оскільки вони не можуть робити нових придбань, згідно з заборонаю,

виданою при нашому прадідові цареві Романі Старшому, а тепер поновлюваному нами. Якби після видання цієї постанови митрополити або єпископи направили в монастирі, що не задовольняють вищезазначену умову щодо кількості пострижених у них осіб, і більше ніж 8 або 10 ченців, то, хоча й землі було б достатньо для всіх цих ченців, ми все-таки не можемо визнати такого монастиря за дійсний монастир, а будемо вважати його за молільню, яка належить сільській громаді і знаходиться під владою селян.

Що ж до самотійних і великих старовинних монастирів, то, хоча б вони і не мали значного числа ченців, і навіть внаслідок недбальства митрополита і єпископа залишалися зовсім без ченців, ми визначаємо, що вони як і раніше повинні бути під владою митрополій і єпископій їх можна дарувати і передавати митрополитам і єпископам кому їм буде завгодно.

ПРОНІЯ НИКИТА ХОНІАТ ПРО ПРОНІЇ ЗА МАНУЇЛА КОМНІНА

У ромеїв прийнято за правило, – так я думаю, що це правило має силу і у самих варварів, – давати на утримання воїнам платню і робити їм часті огляди, щоб бачити, чи добре вони озброєні і чи піклуються належним чином про коней, а людей, які вперше йдуть на військову службу, перш випробовуються, чи здорові і сильні вони тілом, чи вміють стріляти і володіти списом, і потім уже вносити до списків. Але цей імператор (Мануїл) всі гроші, які повинні були йти на утримання воїнів, збирав до себе в казносховище, як воду в ставок, а голод військ лікував пожалуваннями париків, скориставшись справою, придуманою колишніми імператорами і які (пожалування) тільки зрідка допускалися для таких воїнів, які часто розбивали ворогів. Через це він, і сам того не помічаючи, і послабив військо, і перевів безодню грошей в пусті утробы, і привів у поганий стан ромейські провінції. При цьому порядку речей кращі воїни втратили змагання у небезпеках, оскільки те, що спонукало їх виявляти військову доблесть, не було вже, як колись, чимось особливим, що надається тільки їм одним, а зробилося доступним для всіх. І жителі провінцій, які перш мали справу з одним лише

державним казначейством, терпіли найбільші утиски від ненаситної жадібності воїнів, які не тільки забирали у них срібло і оболі, а й знімали з них останню сорочку, а іноді й розлучали їх з найдорожчими для них предметами.

Від того всякому хотілося потрапити в число воїнів, і один, попросившись з голкою, тому що вона насилу доставляла мізерний прожиток, інші, кинувши ходити за кінями, інші, відмивши цегляний бруд, а інші, очистивши від себе ковальську сажу, йшли до вербувальників і, подарувавши перського коня або кілька золотих монет, зараховувалися без всякого випробування в полки, негайно ж забезпечувалися імператорською грамотою і отримували в наділ простору добре зрошену землю, плодоносні ниви і податкових ромеїв, які повинні були служити їм як раби. Траплялося навіть, що ромей платив податі мерзенному напівварвару, який ніколи не бачив бойового ладу, між тим як сам він був людиною поважною, прекрасно знав військову справу і мав такі переваги перед тим, хто брав з нього податі, що здавався перед ним Ахіллесом або був по відношенню до нього тим же, чим людина, у якої озброєні обидві руки, в порівнянні з людиною, яка від хвороби не може протягнути й однієї. Положення ромейських провінцій, природно, було цілком гідне таких заворушень у військах. Одні з них страждали від чужинців, а інші були разорені своїми, немов чужими.

ФОРМУЛА ПОЖАЛУВАННЯ ПРОНІАРА НАСЕЛЕНОЮ ЗЕМЛЕЮ

Передача париків дукою області. Поточного місяця та індікта й року, за силою божественного і царського і схиляючого припису, отриманого нами від святійшого і найголовнішого пана (такого-то). Внаслідок цього царського наказу, отриманого нами від такого-дуки або стратопедарха¹, ми передаємо такому-то зевгарій (число) в містечку такому-то, з пронії такого-то (слідє перерахування париків: ім'я, ім'я батька, дружина, стільки, овець, свиней (стільки-то), зевгарі, воідати, незаможні ... бракує ж зевгарів стільки-то. Решта буде записано за нього, коли відшукається.

Місяця і індікта. Підпис архонта.

¹ Стратопедарх – префект ополчення, військовий комісар.

ФОРМУЛА

Передача париків дукою області прониару

Цього місяця поточного індікту й року такого-то, за силою божественного і імператорського схиляючого указу, пересланого нам від ясновельможного, або до титулу, пана такого-то, і далі слово в слово до виразу «наказали виконати» на підставі цього імператорського указу і за приписом святого нашого пана чи пречесного севаста, або дуки, або стратопедарха, ми передали такому-то: зевгарів стільки-то в містечку такому-то або з прониї такого-то в маєтку такому-то, селянина такого-то, що має сина, ім'я такого-то, дружину ... дочка ... зевгарів два або стільки-то, необробленої землі, овець, свиней така-то кількість, іншого селянина ... всього зевгарів, або воідатів, або актимонів, або апорів¹ стільки-то, залишається йому доодержати стільки-то зевгарів, які будуть передані коли знайдуться.

Місяць та індікт. Підпис архонта.

РЕМІСНИЧІ І ТОРГОВІ КОРПОРАЦІЇ КНИГА ЕПАРХА

«Книга епарха» - це офіційний звід статутів константинопольських ремісничих і торгових корпорацій, які перебували під управлінням епарха – начальника міста. Формування книги розпочалося за правління імператора Льва VI Філософа (886 – 912) і завершилося за правління імператора Никифора II Фоки (963 – 969). У «Книзі епарха» представлені: 1) табулярії (нотаріуси), 2) срібляники, або ювеліри, 3) банкіри, або міняйли, 4) торговці шовковим одягом, 5) торговці сирійськими шовковим одягом, 6) торговці шовком-сирцем, 7) оброблювальники шовку-сирцю, 8) виробники пурпурових тканин, 9) торговці полотном, 10) торговці пахоцями, 11) торговці воском та свічками, 12) торговці милом, 13) дрібні торговці, 14) кожум'яки, які виготовляли ремені, 15) м'ясники, 16) свиноторгівці, 17) риботорговці, 18) пекарі, 19) шинкарі, 20) підрядники.

¹ Апор – бідняк.

ПЕРЕДМОВА

Бог, що створив сукупність речей і що встановив у всесвіті порядок і гармонію, накреслив своїми власними перстами закон на скрижалях, оприлюднив його привселюдно, щоб він завадив своїм зразковим порядком членам людського суспільства накидатися ганебно одні на інших і більш сильним придушувати слабших, але щоб все було урівноважене справедливим порядком. Тому наша світлість визнала за благо формулювати нижченаведені законоположення так, щоб рід людський управлявся належним чином і щоб ніхто не гнобив іншого.

1. Про табуляріїв [нотаріусів]

1. Табулярій не може бути обраний без обговорення і вирішення примікірія та інших членів колегії табуляріїв. Необхідно, щоб він знав досконало закони, щоб він мав гарний почерк, щоб він не був балакучий, зухвалий, розпусний, щоб його характер викликав повагу, щоб його судження були здорові, щоб він був розумний і освічений, вмів добре говорити, умів цілком правильно писати, оскільки помилки-похибки, що спотворюють написання або пунктуацію тексту, легко можуть перекрутити [його сенс]. Ті, хто його рекомендував, відповідатимуть за його відповідність вимогам закону та писаним інструкціями відповідних властей.

2. Той, хто підлягає обранню повинен добре знати 40 титулів прохирона, а також 60 книг Василіків¹, а крім того обсяг курсу вільних мистецтв, без чого він може впасти в помилки при складанні документів, а також не погрішити проти [правил] ораторської мови. Необхідно мати достатній час, щоб зробити повне випробування його фізичних і розумових якостей. Після того він власноруч напише на зборах [членів корпорації] документ, що ніколи не вчинить чогось протизаконного. Якщо ж буде викритий в цьому, то буде позбавлений своєї посади.

3. Слід здійснювати призначення наступним чином: після подання свідоцтва про благонадійність та іспиту він з'явиться до славнішого єпарха міста з членами корпорації нотаріусів та

¹ 60 книг Василік, обширний юридичний збірник, який був складений за правління Василія I, закінчені і оприлюднені при Леві VI. Прохирон, керівництво в 40 титулів, був опублікований Василієм I між 870 – 878 рр.

примікірій¹, одягнений в ефестрід². Останні клянуться Богом і порятунком імператора, що вони запрошують кандидата зайняти місце нотаріуса не внаслідок якої-небудь прихильності або інтриги, родинних чи дружніх міркувань, а беручи до уваги тільки його чесноти, освіту, розум і здібності. Після принесення присяги той, хто обіймає посаду епарха затверджує в канцелярії своїй вибір кандидата, який з цього часу включається в корпорацію і зараховується до табуляріїв. Він потім відправляється до церкви, найближчу до свого житла, супроводжуваний усіма табуляріями, одягнений в ефестрід і слухає молебень священника, знявши ефестрід і надівши білий одяг. Всі табулярії, одягнені у свої ефестриди, його потім супроводжують, причому примікірій бере особисто кадило і кадить йому, а сам він несе перед собою Біблію. Це означає, що він буде йти по правильному шляху, як фіміам підноситься перед Богом. У цій урочистій обстановці обраний займає кафедру, куди він був обраний, а потім повернеться до себе з тією ж урочистістю для бенкету і звеселяння з присутніми.

4. Якщо табулярієві станеться не брати участь в імператорській ході, або представництві на гіподромі, або на зборах, скликаних славнішим епархом, або на іншому якому-небудь засіданні, такий вносить канцелярії епарха 4 кератія і членам корпорації стільки ж.

Якщо ж його відсутність виправдовується якоюсь поважною і очевидною причиною, то нехай буде звільнений від штрафу за рішенням примікірія.

5. Якщо табулярій, викликаний по необхідній справі примікірієм раз і два і не з'явився протягом 3 раз, сплатить у перший раз 2 кератія, у другий 4, в третій 6. Якщо ж робить це через зарозумілість і презирство, то епарх повинен піддати його тілесному покаранню.

6. Якщо для складання якогось акту запрошують спочатку одного табулярія, а потім іншого, вони повинні працювати разом і розділити між собою гонорар порівну. Якщо ж другий з'явиться без запрошення, він не тільки повинен бути відісланий без всякої

¹ Примікірій – 1) старшина колегії (напр., ремісничої); 2) в пізній Візантії Великий Примікірій – начальник імператорської свити, носив и подавав василевсу скипетр.

² Ефестрід – плащ, теплий одяг.

винагороди, але і підданий тілесному покаранню. Якщо під час складання акта один з них добровільно побажає піти, він не повинен отримувати ніякої частини гонорару.

7. Якщо який-небудь табулярій запрошений для складання акту і з якої-небудь поважної причини бажає піти і запросив іншого, другий отримає $2/3$ винагороди, а перший – $1/3$.

8. Якщо буде запрошений який-небудь табулярій і складе проект акта, а потім покликав другого, який приготує той же акт і закінчить його в цілому, цей другий табулярій отримає гонорар в цілому, якщо він не знав, що акт вже приготовлений іншим. Але якщо він знав це, він отримає тільки третину, а решту буде передано першому викликаному табулярієві. Якщо два табулярія викликані в один час, молодший за рангом підкориться старшому, винагороду ж розділять навпіл.

9. Якщо до табулярія, що сидить за столом, підійде інший, і той не встане, і не зробить кілька кроків назустріч тому, що входить; і якщо на бенкеті займе місце не по старшинству або буде викритий в наклепі на товариша, сплатить штраф у 6 кератій. Якщо ж ударить його, то епарх піддасть його покаранню.

10. Якщо між табуляріями виникне яка-небудь суперечка з приводу складання акта і розподілу гонорару, і якщо спір не важливий, то він вирішується примікірієм. Якщо ж суперечка більш важливого характеру, то примікірій робить доповідь епарху, і останній виносить рішення. Засуджена сторона, яка не підкоряється рішенням примікірія, сплачує 3 номісми.

11. Якщо табулярій мав який-небудь привід для скарги проти одного зі своїх товаришів, він повинен звертатися спочатку до примікірія, а потім вже до вищої інстанції – епарха. Якщо він не слідує цій процедурі, він втрачає справу.

12. Табулярій повинен скласти акт у присутності осіб, що його викликали, і їх свідків; без зволікання приєднати заключну формулу і закінчити акт так, щоб документ мав законну силу. Якщо ж хто цього не зробить і буде викритий, то буде покараний епархом побиттям і поголенням голови і бороди.

13. Всяка стара кафедра вчителя права і просто вчителя повинна заміщатися згідно з наказом славнішого епарха. Але кожна кандидатура повинна бути спершу намічена об'єднанням голосуванням табуляріїв, їх примікірія, вчителів права і вчителів.

Якщо висувається – вчитель права, він платить, за звичаєм, за свій вступ 2 золотих номісми примікірію і 4 номісми корпорації, а якщо вчитель, він платить 1 номісму примікірію і 2 номісми зборам.

14. Всякий новообраний табулярій платить «звичайного» 3 номісми примікірію, по 1 номісмі кожному з табуляріїв і 6 номісми за стіл [для занять].

15. Якщо вчитель права дозволить собі скласти юридичний документ без спеціального наказу епарха і не будучи обраний табуляріями після іспиту, то буде підданий побиттю і позбавлення своєї посади.

16. Вчителі права і вчителі не повинні брати ніякого учня з іншої школи, якщо тільки не минув час, за який сплачено плату за право навчання. Якщо ж батьки бажають його перевести, вважаючи, що про нього не дбають там належним чином, вони можуть це зробити з дозволу епарха.

17. Писарі табуляріїв нічого не повинні робити без дозволу своїх господарів. Якщо ж вони в цьому будуть викриті, то після покарання виганяються і не приймаються жодним членом корпорації.

18. Заключну формулу в контрактах повинні писати не писарі, але табулярій.

19. Табулярій повинен платити своєму писареві з кожної номісми гонорару 2 кератія¹.

20. Якщо табулярій спробує без причини відняти у іншого нотаріуса постійного клієнта в особі церковної установи або будинку сановника, або монастиря, або богадільні, то викритий у цьому має сплатити 10 номісми.

21. Якщо хвороба, старість або слабкість завадять примікірію виконувати зобов'язання щодо його посади, він піде у відставку, отримавши те, що йому належить за званням примікірія: той же, хто буде поставлений на його місце, виконуватиме обов'язки його.

22. Коли потрібно призначити примікірія, то повинен бути призначений епархом старший, якщо корпорація засвідчить, що намічений кандидат гідний бути її начальником. Якщо ж вона

¹ Тобто 8 1/3 % свого доходу.

вирішить, що він по своїм норовом недостойний, то перед ним віддають перевагу другому або третьому по старшинству; і він подякує табуляріям, поставленим під його керівництво.

23. Загальне число табуляріїв не повинно перевищувати двадцяти чотирьох. Обіймаючий посаду епарха не має права призначати більше під приводом збільшення своїх радників. Якщо він буде викритий в цьому то позбавляється пояса і посади. Скільки контор, стільки повинно бути і нотаріусів.

24. Жоден табулярій не повинен тримати писаря, якого він не представив попередньо корпорації та примікірію, ручаючись за нього, що він гідний займати цю посаду. Кожен нехай має одного писаря.

25. При складанні актів табулярії повинні отримувати винагороду за наступною таксою. За укладання акту на суму не більше 100 номісм, який би він не був, 12 кератіїв; якщо вище ... 1 номісму; якщо перевищує цю суму – 2 номісми. Його гонорар не перевищує цю суму і не змінюється залежно від положення і добробуту клієнта, чи йде мова про запродажні документи, дарчі, заповіти або договори. Викритий у спробі отримати більше позбавляється своєї посади і піддається епархом тілесному покаранню. Якщо ж хто вшанований клієнтом добровільним даром без запиту і шукання, нехай приймає дар безбоязно. Коли винагорода нотаріусів досягає занадто високого розміру, трапляється, що їхні клієнти, за браком коштів, залишають акти у конторах, і коли з плином часу вони забувають укладені угоди, тоді між громадянами спалахують розбрати і сутички.

26. Якщо помре хтось із нотаріусів, інші, одягнені в ефестриди, повинні зібратися і провести його до могили, щоб урочистість похорону відповідала його посаді. Якщо хто-небудь буде відсутній без поважної причини, той повинен сплатити 6 кератіїв.

II. Про аргіропратів

[срібляників-ювелірів]

1. Ми постановляємо, щоб аргіропратам було дозволено, коли їх до цього запросять, купувати ті товари, які відносяться до їх професії, такі як золото, срібло, перли, дорогоцінні камені. Вони не можуть купувати ні мідь, ні лляні тканини і взагалі товари, торгівля якими належить іншим. Якщо ж вони бажають купити

що-небудь для власного вжитку, то в цьому хай не зустрічають перешкоди.

2. Вони не повинні, на шкоду покупцям, показувати ціну продаваного вищою або нижчою належного, але давати справедливу оцінку. Якщо в цій справі будь-хто діє несумлінно, він платить покупцеві суму, рівну встановленій ним оцінці.

3. Аргіропрати, за старим звичаєм, у встановлені дні повинні сидіти на ринку у своїх майстернях разом з охоронцями, що охороняють їх контори, в яких номісми повинні бути попередньо розміняні на міліарисії. Вони будуть купувати всякий товар, що відноситься до їхньої спеціальності, який може їм бути запропонований.

4. Коли аргіропрат дізнається, що жінка пропонує купити золоті та срібні речі, перли або дорогоцінні камені, він повинен про це повідомити єпарха, з побоювання, щоб ці товари не були вивезені до чужоземних народів.

5. Хто підробляє нечekanне срібло, щоб пускати його в роботу і продавати, буде покараний відсіканням руки.

6. Якщо будь-хто з тих, хто приходять ззовні буде продавати золото або срібло (байдуже, у виробках чи у зливках), повинен відповісти, звідки він його отримав, і показати голові корпорації, щоб полегшити можливість розкриття крадіжок.

7. Всякий аргіропрат, викритий в тому, що він купив священний предмет, або цілий, або розбитий, і не повідомив про це єпарха, буде покараний конфіскацією майна, так само як продавець.

8. Ми забороняємо аргіропрату, або рабові, або вільному, купувати для потреб свого ремесла більше літри нечekanного золота, як у виробках, так і в зливках.

9. Якщо ж хто отримає від кого-небудь більше літри нечekanного золота для обробки і не оголосить про це негайно голові корпорації, то якщо він раб, стає державним рабом; якщо він вільний, буде побитий і заплатить 1 літру золота штрафу.

10. Якщо раб бажає тримати ювелірну майстерню, то повинен мати поручителя в особі свого пана, якщо той заможний. Якщо ж особа, яка бажає відкрити ювелірну майстерню, вільного стану, вона представить поруку п'яти осіб, які нестимуть ту ж відповідальність, що й особа, за яку вони поручилися.

11. Ми не дозволяємо ювелірам працювати над золотими і срібними виробами вдома, але тільки в ергастеріях на Месі¹. Забороняється також приймати будь-кого у корпорацію ювелірів без дозволу епарха.

12. Аргіропрати не мають права без дозволу епарха вирушати куди-небудь для здійснення оцінки і при оцінці вступати один з одним у суперечки. Викритих в цьому буде побито; у нього буде поголена голова і борода, і він буде вилучений з корпорації.

III. Про трапезитів [мінйял]

1. Всякий бажаючий вступити в корпорацію трапезитів повинен представити поручительство людей чесних і шанованих у тому, що він нічого не зробить проти законів, тобто не буде підпилювати і обрізувати номісми і міліарисії, що він не буде їх підробляти і що якщо громадська служба завадить йому особисто займатися своїми справами, то він не помістить у свою контору нікого з рабів, хто б керував нею замість нього, що може спричинити великі зловживання. Той, хто буде викритий в цьому, буде покараний відсіканням руки.

2. Трапезити зобов'язані доносити епархові про всі помічені на площах і вулицях мішочників, аби ними не скоєно було чогонебудь протизаконного. Якщо ж, побачивши їх, не донесуть, то піддадуться вищевказаному покаранню².

3. Трапезити не повинні зменшувати міліарисія, якщо він доброї проби і якщо він має справжнє зображення, але будуть приймати його, як рівноцінний 24 оболам. Якщо він не належної проби, то приймається по справедливій розцінці. Ті, що роблять інакше, будуть побиті.

4. Кожен трапезит повинен мати двох рабів, що допомагають йому в розсортуванні монет, даючи за них поруку, що якщо хто-небудь з них буде викритий у протизаконних діяннях, то той, хто виставив його разом з ним піддається відповідним покаранням.

¹ Меса – головна промислова і торгова вулиця Константинополя.

² Трапезити мали своїми конкурентами нелегальних «сакуляріїв» (мішочників), які зі своїми мішками виходили на перехрестя вулиць вести з-під поли обмін грошей, тобто привласнювали собі функції мінйял. Члени цеху трапезитів зобов'язані були затримувати і приводити до епарха таких осіб. Ймовірно були випадки, коли трапезити за хабар дивилися крізь пальці на діяльність цих сакуляріїв. «Книга епарха» загрожує суворим покаранням за потурання.

Візантійські ремісники і будівельники

площах і вулицях, добуваючи від них прибуток. Їм рівним чином забороняється залишати свої контори і поступатися своїми місцями іншим, коли вони виконують громадську повинність або [викликані] для служби імператору. Всякий порушник буде побитий, поголений і підданий конфіскації [майна].

IV. Про вестіопратів [торговців шовковим одягом]

1. Вестіопрати купуватимуть шовковий одяг. Вони не будуть купувати іншого, за винятком того, який їм необхідний для власних потреб і який забороняється перепродавати іншим. Рівним чином їм забороняється продавати іноземцям що-небудь із «забороненого»: фіолетовий шовковий або ж вовняний, пофарбований у пурпур, з побоювання, щоб цей одяг не був вивезений за кордон. Всякий порушник буде побитий і майно конфісковано.

2. Вестіопрати – вільні або раби, купивши у знатних, у серикаріїв [виробників шовкових виробів] і у кого б то не було одяг вартістю більше 10 номісм, показують його епархові, щоб він міг вказати, де він повинен бути проданий. По відношенню до порушників мають бути застосовані вищевказані покарання.

3. Буде покарано кожного, хто не оголосить епархові про пурпурні шати і пурпурно-шовкові, пофарбовані під колір персика на дві частини, плащі і месофори.

4. Слід покарати кожного, хто не пред'явить епархові для накладення печаті товарів, призначених для іноземців.

5. Всякий трапезит, який виявить підроблену номісму і міліарисію і не пред'явить монету і власника епарху, буде побитий, поголений і засланий.

6. Мінйялам забороняється передавати свої рахункові книги і монети рабам і поміщати їх на

5. Щоб бути допущеним в корпорацію вестіопратів, потрібно, щоб п'ять членів цієї корпорації засвідчили перед єпархом, що кандидат гідний займатися цією професією. Тоді він допускається, відкриває крамницю і здійснює торгівлю. Він повинен сплатити корпорації 6 номісм.

6. Бажаючий зробитися власником приміщення вестіопрата повинен сплатити мита 10 номісм. Дозвіл єпарха необхідний.

7. Кожна особа, що виконує одночасно ремесло вестіопрата і серікарія, що виготовляв шовкові вироби, отримує право вибору одного ремесла при відмові від іншого. А якщо хто наважиться займатися двома ремеслами, той буде підлягати вищевказаному покаранню.

8. Ретельно слід остерігатися, щоб іноземці, які перебувають у місті і живуть у готелях, не купували заборонені до вивозу, зроблені з одного шматка тканини, за винятком тих, які їм потрібні для власного вжитку, та за умови, що вони виготовлені в столиці. Перед відправленням іноземці повинні бути представлені єпархові, щоб він знав про товари, які вони купили. Той же, який їм буде допомагати ховатися від цього контролю, буде побитий, поголений і підданий конфіскації майна.

9. Той, хто намагається хитрістю або відкрито підвищити плату за квартиру, в якій мешкає інший [член корпорації], буде побитий, поголений і підданий конфіскації майна.

XXII. Про всіх підрядчиків (і ремісників), тобто, столярів, ліпників з гіпсу, мармурників, живописців [малярів] та інших

1. Ремісники (столяри, мармурники, ліпники з гіпсу та інші) нехай не кидають ту роботу, про яку домовилися і за яку взяли завдаток, і нехай не беруться за інші, поки не доведуть до кінця першу. Якщо ж відбудеться затримка у роботі через нестачу матеріалу або з вини замовника, коли реміснику не буде видане все потрібне для закінчення справи, тоді якої б він не був спеціальності, нехай відкрито заявить протест замовнику. Якщо ж останній затягує справу, слід скаржитися єпархові, і тоді з дозволу єпарха нехай ремісник береться за іншу роботу.

2. Коли з жадібності або злого умислу зазначені підрядники, залишивши взяту на себе роботу, візьмуться за іншу, то замовник може опротестувати їхні дії перед суддями, нагадавши укладений

письмово або усно договір, і якщо ті не постараються виконати умови договору, то нехай апелюють до епарха і хай тоді запросять на роботу іншого. А підрядники, які порушили договір, повинні бути приборкані тілесним покаранням і обстриженням голови, причому у них витребуваний буде весь отриманий ними заробіток і повернений замовнику, тобто вони будуть відставлені від роботи без будь-якої винагороди за зроблене ними. Якщо ж у замовника виявиться нестача матеріалу, то, з дозволу його, робітники нехай беруться за інші справи, для того щоб за відсутністю роботи їм не опинитися позбавленими прожитку. Якщо ремісник женеться за багатьма справами так, що всі його тягнуть до себе, і він то одного обманює, то іншого надуває і в той же час порожньою і нахабною балаканиною підвищує встановлену розцінку, як засновану на неправильному розрахунку, то слід в цьому розібратися. Якщо і дійсно, за визначенням епарха, визнано буде, що робота розгорнулася ширше і вчиняється на шкоду реміснику, або якщо в одному вигляді вона розумілася при укладенні договору, а в іншому вигляді виконана для наймача краще або гірше, або якщо характер роботи є неясним, то вся така робота, змінена або розпочата, повинна бути, з дозволу епарха, розцінена досвідченими ремісниками, і те, що наказано законом щодо купівлі та продажу, повинно діяти і щодо договорів. Якщо виявиться, що все виконано згідно з договором, причому обумовленої плати отримано менше половини, то договір розривається і проводиться розцінка роботи. Якщо ж більше половини, то обумовлена плата повинна бути виплачена згідно з умовою. Якщо ж відбулося збільшення або зміна роботи, то має бути розцінено і те й інше.

4. Ті, хто зводить стіни і арки повинні прийняти всі запобіжні заходи, щоб фундамент не був слабкий або щоб будова не вийшла косою або кривою. Бо, якщо протягом 10 років відбудеться падіння будинку не через Божий гнів [землетрус], то будівельник зобов'язаний відновити його на власні кошти, і якщо робота велика, вартість її перевищує літру золота, то підрядник, який будував будинок повинен безоплатно будувати разом з тими товаришами, хто брав участь тоді в роботі, а замовник [роботодавець] повинен доставити матеріал. Глиняні ж будови

повинні бути під наглядом шість років, а якщо протягом шести років споруда розвалиться через недосвідченість підрядника, то знову той же будівельник повинен відновити її. Аналогічно слід чинити і з усіма іншими особами, що беруть замовлення на роботу. Якщо ж хто порушить ці правила, піддається побиттю, стриженню волосся і конфіскації майна.

ГРОШОВІ ЗАСОБИ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Феодора не вважала можливим протидіяти [кесарю Барді], уникаючи кровопролиття і розорення людей і співвітчизників. але вона вирішила оголосити сенату про обсяг скарбів, які зберігаються в державному казначействі, щоб перешкодити синові здійснювати безрозсудні витрати і виправдати своє правління. Тому, зібравши сенат і виступивши перед ним, вона оголосила гучним голосом, що в державному казначействі зберігається 1090 кентинаріїв золота, а срібла 3000; що ці кошти зібрані частково її чоловіком, а частково нею, і вона ненавидить непотрібні витрати і розкіш.

ДЕРЖАВНЕ КАЗНАЧЕЙСТВО ЗА ВАСИЛЯ ІІ ІЗ «ХРОНОГРАФІЇ» МИХАЙЛА ПСЕЛЛА

Зберігши імперію від зарозумілої і заздрісної долі, він не тільки розчистив собі гладкий шлях до влади, але, припинивши вивіз грошей за кордон, сам створив великий добробут для імперії тим, що не тільки не давав за кордон, а й отримував ззовні, додаючи [до своїх]. Він домігся того, що імператорське казначейство було наповнене, зібравши там 200 тисяч талантів¹. Хто може словами висловити інші вигоди: все, що було накопичено у арабів і у кельтів, все що мала земля скіфів, все багатство оточуючих варварів він, зібравши воєдино, склав в імператорське казначейство. Точно так само він спрямував туди і зберігав майно бунтівників, коли вони були знищені. І коли йому бракувало для сховищ готових споруд, він прорив зигзагоподібні підземні сховища за єгипетським зразком і зберігав там не мало із зібраного.

¹ Талант – 1) вага, яка дорівнювала у греків і візантійців 26,2 кг; 2) відповідна грошова сума, яка відповідала спочатку такій же вазі.

ЗАНЕПАД ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XII ст.

МИХАЙЛО АКОМІНАТ ПРО АФІНИ НАПРИКІНЦІ XII ст.

Негідні і нікчемні раби могутньої і святої царської величності твоєї насмілюються просити тебе про наступне, пане наш святий. Наша Афінська область, з давнього часу зменшувана в числі своїх жителів внаслідок безперервних важких поборів, в даний час піддається небезпеці перетворитися в те, що називається скіфською пустелею. Причина цьому знову-таки та, що ми обтяжені усілякими поборами, більш численними і важкими, ніж інші наші сусіди. Ми два або три рази, і взагалі занадто часто піддавалися переписам і межуванням, при яких майже блошиними ногами вимірювався наш піщаний і безплідний ґрунт, перераховувалась кожна волосинка на голові, тим більше кожен лист винограду або іншої рослини.

Мало того, й інші мирські тягарі і повинності в інших областях або зовсім з самого початку не стягуються, або полегшуються преторами, які можуть їм надавати такого роду милість, оскільки вони ж самі часто і завідують їх стягненням або принаймні беруть у тому участь своїм сприянням. А з нас всі ці побори і повинності стягуються, і притому зі всіма тягарями і у нас набагато раніше, ніж у інших, хоча ми і знаходимося в самому кутку Еллади.

Прикладом може послужити щойно минуле літо. Коли призначено було будівництво споруда суден (катерг) ми перші, і притому ми одні з усіх, поплатилися за це, хоча ніяких суден не було насправді побудовано. Коли потім повернувся Стіріон, знову ми одні внесли корабельні гроші. Нарешті, ми ще раз дали відому кількість Сгуру і претору, коли з нас, проти нашої волі, стягнули стільки, скільки не заплатили навіть Фіви і Евріп. Тим часом на нашу область і за давнім звичаєм і на підставі визначеного в указі розкладу доводиться в кілька разів менше, ніж повинні вносити дві згадані області.

Ми не будемо скаржитися на стягування поземельної податі, на розбій морських розбійників. Але як могли б ми без сліз розповісти про преторські вимагання та насильство? Оскільки претор не має ніякого відношення до нашої маленької області ні

щодо справляння податей, ні щодо відправлення преторської юрисдикції, бо царський хрисовул забороняє йому самий вхід до Афін, то, ніби з поваги до золотих грамот, він придумує відвідати нас заради «поклоціння» [святині, заради прощі]. Він є у всеозброєнні, з цілим сонмом своїх слуг, залучаючи і місцевих трутнів, різних запроданців; неначе зібравшись вторгнутися в землю ворожу і варварську, він здобуває собі щоденний прожиток грабунком і розкраданням. Попереду його, кажучи словами писання, біжить загибель, так звані приймальники, вони вимагають на кожен день по 500 медимнів зерна для людей і коней, їм потрібні цілі стада овець, цілі зграї птахів і всі види морської риби, а вина така кількість, що стільки не набереться на наших виноградниках. Не будемо, однак, занадто поширюватися, обчислюючи все докладно. Понад те, вони ще вимагають за це плати собі, як ніби якісь благодійники, та плати не якої-небудь дрібної, але таку кількість важкого золота, якою можна було б задовольнити бажання ненаситної душі їхньої. Потім прибуває і сам претор і, перш ніж зробити своє поклоніння Богоматері, на одного він накладає руки за те, що той нібито не вийшов йому назустріч, іншого кидає до в'язниці і призначає штраф з іншої причини. Таким чином, пригостившись у нас стільки днів, скільки йому заманеться, він вимагає собі чолобитного (поклінного), – не знаємо, чи тому, що сам він вклонився Богоматері – і не тільки він сам цього вимагає, але й скарбник, і протовестіарій, і протокентарх, і далі вся його свита. Він заявляє нам, що піде звідси не раніше, ніж власними руками отримає, що слід. Ми щиро просимо і клянемося, що не інакше можемо внести це, як зробивши загальну складчину. Мало-помалу він пом'якшується і, залишивши збирача, що повинен стягнути гроші, збирається в подальший шлях. Але потім рідко в'ючна тварина уникне повозу (гужової повинності). А ще гірше інше: будучи взятою під приводом гужової повинності, вона продається потім власному господареві, та й не один раз, а часто і двічі. І всяка худоба, якого б то не було роду, викрадається і потім продається (своєму ж господареві), або, взята, зовсім відходить.

До чого ж, святий государе наш, така на нас загибель? Казна від цього не тільки не отримує ніякої вигоди, а навпаки, терпить збитки, оскільки через це в стислий час дуже багато хто від нас виселяються, і наша країна робиться майже пустелею, як ми сказали вище, а разом із тим скорочується кількість поземельної податі. Тому, поставивши на вид тільки невелику частину того, що ми терпимо, просимо людинолюбну царственість вашу проявити і до нас співчуття, втихомирити буйну повінь податків або ж визначити, щоб вони зробилися більш помірні, щоб ми могли їх винести і відповідали б царським визначенням, які знаходяться у нас, і більше нічого не просимо нового або шкідливого для скарбниці. По-перше, ми просимо позбавити нас від преторської навали, набігу або розорення, так щоб даний нам захисник, високоповажний містик, відібране у нас отримав з внесків преторських, і нехай буде дане якесь письмове напучування і погроза, що вони отримають крайнє покарання, якщо не будуть утримуватися від Афінської області. Потім клопочемо, щоб нам давати складчину на судна і морський збір у тій кількості, яку для нас визначила розкладка логофета дрому кір-Іоанна Дуки, і не більше того, і нехай би замість призначеного для нас по цій розкладці збору з нас не вимагали б внесків без всякого царського визначення, тому що над нами нещасними збувається і це.

Оскільки ми піддавалися багатьом переписами, про що вже нами повідомлено, то просимо, щоб тягар перепису не був ще раз накладений на країну нашу, якби навіть і призначений був у будь-яких інших сусідніх країнах такий перепис, але щоб підтверджено було дане нам з цього приводу вельмишановне визначення твоєї царственності і щоб рівнозначно були підтвержені інші в різний час дані нам визначення, що забороняють всякому з тих, що живуть у замках динатів яким би то не було способом користуватися селами і ділянками селянськими, бо це веде до розорення і загибелі [селянських] громад, а загибель їх є загибель всього нашого округу. Якби це було зроблено, то і ми могли б врятуватися, і врятовано були б для скарбниці належні з нас доходи і, врятувавшись, ми не перестали б молитися за святу твою царственність, до якої, як негідні раби, зважилися звернутися з цим проханням.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ КОРФУ ВІД ВІЗАНТІЇ ЗА ІМПЕРАТОРА МАНУЇЛА КОМНІНА

НИКИТА ХОНІАТ ІСТОРІЯ

.. Флот [сицилійських норманів], який виступив з Бріндізі, прибув до Корфу і без битви, при першій появі оволодів ним. Причиною цього були жителі острова, особливо найдурніші з них, звані голими. Під тим приводом, що вони не можуть більше терпіти важкого, як вони говорили, і нестерпного збирача податей і переносити його образи, вони склали підступний задум, але оскільки самі не в змозі були здійснити його, то тепер, скориставшись сприятливим випадком, звернулися до командувача флоту і, спокушені його ласкавими словами і хитрими обіцянками, взяли до себе на відомих умовах сицилійський гарнізон, що складається з тисячі озброєних воїнів. Таким чином, рятуючись від диму сплати податей, вони по своїй дурості потрапили в полум'я рабства ...

СТАВЛЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ СЕЛЯН І ПАРИКІВ ДО РОЗГРОМУ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ХРЕСТОНОСЦЯМИ

НИКИТА ХОНІАТ ІСТОРІЯ

...Отже, визначивши тоді метою свого шляху Селімврію, ми закінчили свою мандрівку всім будинком ... Хлібороби і парики, замість того щоб напоумлюватися лихами своїх ближніх, навпаки, жорстоко знущалися над нами, візантійцями, нерозумно вважаючи наші злополуччя від бідності й наготи рівністю з собою в цивільному стані. Багато хто з них, беззаконно купуючи за безцінь речі, які продавалися їх співвітчизниками, були в захваті від цього і говорили: «Слава богу, от і ми збагатилися». До них ще не приходили латиняни, не пасли (забирали) їхніх биків, і їм ще не було відомо, як уміють вони осушувати запаси цільного і найчистішого вина і як зарозуміло і зневажливо вони поводяться з ромеями. У такому-то становищі перебували ми і подібні нам по суспільному стану і ступеню освіченості. Люди ж нижчого стану і ринкові торгаші спокійно займалися своїми

справами, в свою чергу знову опоганюючи священні речі, які продавали їм латиняни, і торгуючи ними, як звичайним сріблом, ніби, відняті у церков, вони вже перестали належати Богові ...

НИКИФОР ГРИГОРА ПРО ЗАГАРБАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ ХРЕСТОНОСЦЯМИ

Коли Константинополь був захоплений латинянами, загинула імперія ромеїв... вона була розділена на частини і осколки, і повсюди, де здавалося зручним, виділялися володіння в долю переможців.

ПРО РОЗПОДІЛ ФЕОДАЛЬНИХ ТРИМАНЬ В ЛАТИНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Хроніст предає спочатку оповідь про відомий договір про розподіл Візантійської імперії у результаті Четвертого Хрестового походу. Далі він говорить наступне: «Потім були розподілені дрібні володіння, замки, фортеці і невеликі міста і інші поселення з поселеними там людьми, які вважалися найбільш зручними для пожалування. Закони ж і права і всі інші установлення, які віддавна існували як в столиці імперії, так і в провінціях, було дозволено залишити в такому вигляді, в якому вони існували раніше. Те, що вирішено було виправити, зазнавало змін в краший бік або повністю перероблялось.

РОЗПОДІЛ ФЕОДІВ РОБЕР ДЕ КЛАРІ ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Коли імператор повернувся разом з баронами, які були з ним, після того як вони завоювали велику частину країни і понад 60 міст, не рахуючи замків і сусідніх сіл, місто Константинополь було розділене так, що імператор отримав чверть у повну власність, а решту три чверті – так, що венеціанці отримали половину трьох чвертей, а хрестоносці – іншу половину. Потім заговорили про розділ завойованої землі. Спочатку дали належні частини графам, потім іншим високим людям. Вважали, що якщо та чи інша особа є більш або менш багатою і знатною людиною і якщо вона має більш-менш озброєних слуг, то йому давали

[відповідно] більше або менше землі. Були такі, яким давали дохід двохсот рицарських феодин – іншим ста, сімдесяти, шістдесяти, сорока, двадцяти, десяти; ті ж, які мали ще менше [озброєних людей], отримували сім чи шість феодин. Кожен же феодин мав прибутковість 300 анжуйських ліврів. Кожному з цих високих людей говорили: «Ви будете мати стільки-то феодин, а ви стільки-то, а ви стільки-то, і ви передасте ваші феоди у спадок вашим людям і тим, хто захоче бути в залежності від вас, і ви будете володіти цим містом, а ви – цим, а ви – тим і іншим», також як сеньйоріям, які від них залежали. Коли кожному дали його частину, графи і високі люди вирушили оглядати отримані землі і їх міста і призначали там своїх бальї і свою варту.

СТАНОВИЩЕ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД ЛАТИНСЬКОГО ПАНУВАННЯ НИКИТА ХОНІАТ ІСТОРІЯ

Міста, до цього великі і відомі, багатолюдні, – невеликі міста, але гідні уваги, родючі поля і пасовища, прекрасно квітучі сади, що рясніють вічно-поточними струмками, високі будинки і з усіх боків видні житла, побудовані з великим мистецтвом і розцятковані строкатими фарбами, різноманітні принади лазень, плодоносні дерева в садах, ниви з дозріваючими хлібами і багато іншого, вироблене часом, що прикрашає наше життя і робить землю приємною, багатою дарами [природи] і бажаню, – все це ми бачимо пустельним, безлюдним, населеним одними східними і дикими звірами. Хто-небудь, побачивши все це, б'ючи себе в груди, проливаючи сльози і посипаючи главу попелом, сказав би, що настала загальна загибель або якийсь новий порядок у природі, за яким Бог наказує виростати садам, рослинам і сіяти насіння як і колись, якщо навіть немає людини, яка може цим користуватися. Звідки у мене вистачить слів для достатнього і старанного перерахування всіх цих лих або сили голосу, щоб розповісти їх тим, що знаходяться далеко? О, який я нещасний письменник, які лиха я повинен зберігати для пам'яті, які нещастя свої і своїх одноплемінників я повинен передавати! Хто може перенести все це, бачачи, що вороги захопили такі трофеї? У колишні часи переможці в боях, спонукувані людинолюбними

почуттями, що не вважали, що ненависть повинна зберігатися вічно, і тому влаштували трофеї з дерева і каміння, щоб легко знищити їх, раз вони не будуть пам'ятником дружби, а збудником ворожнечі та кровопролиття. Тепер же варвари, яким, з волі Бога, ми віддані на катування, залишають напоказ зруйновані міста та інші показники своїх перемог... Ті, що прийшли із Заходу дійшли до великої тиранії, так що яке лихо оминуло нас? Ми терпимо грабежі грошей, висилки, вбивства і тисячі інших лих...

ЕКСКУСІЯ ЛАТРСЬКОГО МОНАСТИРЯ (1175 р.)

Мені було вручено лист мого святого пана, всеавгустійшого севаста, дуки і збирача податків Феми Міласси і Меланудія, пана Андроніка Кантакузина, що має слова такого роду: «Високоповажному логаріасту¹ нашому Іоанну Хрисанфу. Постався дбайливо і уважно до документів, що належать благочестивому монастирю, названому на честь святого отця нашого Павла і розташованому на вершині божественної гори Латр, які повинні бути представлені мені шановним ігуменом його, ченцем кір Павлом. Якщо ти встановиш, що монастир володіє париками за законом, нехай він володіє ними, як і колись. Якщо ж ні, – визнач їх казні. Допускай тільки, щоб одні, які здавна належали йому, парики були в його володінні на велику розраду старців, що спасаються в цьому монастирі. Місяць січень. Індикт 8 ... Андронік Комнін».

І ось були представлені нам славнішим ігуменом ченцем кір Павлом документи, що належать керованому ним монастирю, і ми дізналися з них, що не всі ті парики, якими він досі володів, належать цьому монастиреві. Потім ми встановили чимало казенних, записавши їх у казенні практики, і допустили, щоб він володів одними тільки належними йому проастіями (προάστεια) та іншою нерухомістю і тими париками, якими він володіє здавна; точно і незаперечно встановлено, що він законно володіє згаданими париками, проастіями та іншою нерухомістю, яка там є. І надалі цей монастир володітиме зазначеними париками, і

¹ Логаріаст – старший податковий чиновник; посада, запроваджена у відповідності з реформою Алексія I Комніна.

нерухомістю, нітрохи не примушуваний до виконання державних установлень, обкладень і податків, не піддаючись насильству з будь-якої сторони; ні він, ні його парики не підлягають виконанню повинності пасовищного (έννόμιον) або поголовного (κεφαλαίουγράφος) або якого-небудь іншого податку (κεφαλαίος), обкладаючись на користь скарбниці лише державним канонам і 2 іперперами, що збираються повсюдно по країні, які записані і в даній нами практиці. За чотири виморочні ділянки (εξελλειμμέναί στάσεις), визначені цьому монастирю на кордоні Ларіма, він повинен давати казни в рік 1 номісму.

ГРАМОТА ІАСАФА ПРО ЕКСКУСІЮ ЕСФИГМЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ, ВЕРЕСНЯ 1343 р., 3-го ІНДИКТУ

Мені вручено сьогодні божественний і священний хрисовул могутнього і святого пана і імператора нашого для вельмишановних ченців священного монастиря господа Бога і рятівника нашого Ісуса Христа, званого Есфигменським, що знаходиться на Святій горі, для того, щоб затвердити їх у володінні всіма ділянками землі і всіма іншими правами, якими вони володіли здавна. Нехай буде прославлене його святе царство, оскільки його святому царству Бог вказує шлях. Він визначив, щоб стосовно них [ченців] не було ніяких образ, обману і щоб їх не торкалася нічия зла рука. Слідом за отриманням цього божественного хрисовула я наказую зберегти всі володіння цього Есфигменського монастиря, розташовані в окрузі Рентіни і в окрузі Касандра, і звільнити їх від усяких податків, як існуючих, так і тих, які можуть надалі бути оголошеними, за винятком трьох статей: вбивства (του φονικού), набуття скарбів (της ευρέσεως του θησαυρού)

і діворозтління (της παρθενοφθορίας). Нині за хрисовулом могутнього і святого пана і імператора нашого вони звільняються від ямської повинності (αγγαρείας παραγγαρείας), хлібного стягнення (ψωαοζημίας), побору зі свиней (χοίροεννομίου) і всяких інших податків [пропуск] з їх володінь. І якщо кому-небудь зі збирачів податків заманеться увійти в їх володіння і стягувати податки (τα δηροσλακά), я наказую, щоб не вимагали з цього монастиря і населяючих його селян податків, внаслідок їх

бідності і нестачі, щоб вони могли жити на місці і не втікали б зі своїх осель, оскільки і сам монастир повинен бути забезпечений і мати спокій. Таким чином, наказую всім хто збирає податки (πάστω ~ ζς τά δλιοςίακα διενεργούσιν) абсолютно не торкатися володінь Есфігменського монастиря і зовсім не вступати в них для збору податків і всяких інших повинностей. Якщо ж хто-небудь з них вчинить зухвало і з нечервоніючим обличчям переступить володіння цього монастиря, він викличе в мені крайнє обурення за зневагу до імператорських повелінь. Для цієї мети я направив святому Есфігменському монастирю цю грамоту, забезпечену печатями, для його безпеки вересня місяця 3-го індікту.

Іоасаф.

СВІТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ІЗ ХРИСОВУЛА

ЦАРЯ МИХАЙЛА ДУКИ МИХАЙЛУ АТТАЛІОТУ

Хрисовул дано «анфіпату¹ і судді Михайлу Атталіоту, чоловікові, поважному видом, вельми відмінному по доброті вдачі, прекрасно освіченому, дивовижному у випробуваннях і ще більш дивовижному за своєю відданістю моїй царственості».

«Оскільки він бачив, що його будинок в Редесті і володіння, що належать до нього, в даний час всякими стягненнями (έπιπρεαστής) приведені в розлад і розорення і незаслужено зазнали від них величезної шкоди, він звернувся до моєї царственості ... і просив щедрим її хрисовулом перешкодити стягування (το άνεπιπρεάστον περιγενέσ & αι), і вона, більш схильна до його прохання, ніж до будь-чєї ще в цьому відношенні, прихильно погодилася і наділила його по-царськи цим хрисовулом. У ньому вона вказує і постановляє, щоб надалі цей дім його разом з жителями (ένοικοι) володінь, які законно належать йому у згаданих фемах, якими і скількома він володіє, були вільні від будь-якої стягуючої руки ... І щоб вони і прилеглий до них монастир² не давали нічого ні суддям, ні

¹ Анфіпат – титул вищий за патрикія, відповідав римському консуляру.

² Мається на увазі приватний монастир Михайла Атталіота.

практорам, ні воєначальникам, ні наглядачам, ні дозорцям, ні переписувачам, ні будь-яким збирачам податків або їх слугам, але щоб, починаючи з сьогоднішнього дня, все залишалось вільним від обкладення (ἀνεξέφρατα) і було вищим цих і всіх інших; і щоб все це отримало повну свободу (ἐλευθερία) і звільнення (ἀνεσις) з сьогоднішнього дня, чи йдуть платежі зі світських володінь, чи зі священничих, чернечих і чисто церковних; одне тільки хай платять вони і тепер щороку державні платежі (δημοσία) або які-небудь податі, які вони сплачували досі, ніколи вони нехай не обкладаються новим або тим, що знову вводиться тягарем податків, ні малими ні великими нововведеннями. І нехай вони будуть вищі вестіаритів¹, мандаторів² та інших царських людей, що виконують яку-небудь службу в названих будинках або проїжджають через них. І нехай вони не піддаються ні ангарії³, ні парангарії з боку кого-небудь з них – ні самі вони, ні їхня худоба, і хай не примушуються вони до дарування «необхідного» суддям, практорам та іншим перерахованим вище. І нехай вони таким чином перебувають у повному спокої і безпеці і будуть позбавлені всякого «страху стягнення» (φόβος ἐπιπράσσει, κοῦ), відкинувши його від себе і як ніби причаливши до закритої з усіх боків гавані, недоступні нізвідки бурі, потрясінню або якій-небудь шкоді. І щоб сила наданого захищала твердим словом, як би якоюсь великою і неприступною твердинею, все належне названому анфіпатові і судді віли (τοῦ βυ; λου), і все це зберігається навіки цим хрисовулом в зазначеному порядку; всякий же, або той, хто намагатиметься, або тільки замислить стягнути (ἐπιπράσσει) з нього, нехай буде засланий у далекі краї, і згідно з попереднім текстом нехай вони користуються проти всякого такого збройним захистом (ἀκροβολισμῶ) і перевершать його в нанесенні шкоди – і залишаться безкарними.

Вони будуть вільні (ἐξκούσσειουθησονται.) і від постоїв (ἀπομιτάτων) архонтів – тагм і фем, чи будуть то русичі, варяги,

¹ Вестіарит (вестіарій) – 1) чиновник, який завідував імператорським гардеробом і особливою казною; протовестіарій – старший вестіарій, висока посада; 2) власне натуральна казна імператора.

² Мандатор – «вісник», одна із нижчих посад військових або цивільних відомств.

³ Ангарія – повинність; спочатку – поставка волів для державної пошти, чиновників, послів; згодом – переважно орний обробіток на користь землевласника.

колпінги, франки, болгари або сарацини, і від всякої плати взамін постоїв (ἐντιτάτων) і від доставляння припасів суддям, збирачам і всім іншим, від вторгнення осіб, від подарунків або заміни їх, як давніх, так і нових, від постачання хлібом таборів, від продажу фуражу, мулів (?), коней, ослів, ослиць, кобил, биків робочих і стадних, свиней, овець, кіз, антилоп, лаконських собак та інших чотириногих ... ».

ПРОДАЖ ЗЕМЛІ РОДИЧАМ

Купча 1276 р.

Уклав цей документ Михайло Петриц, який володів землями на північ від Смірни, у районі річки Єрмона. Він сам, а також його родичі Петрици мали тісні відносини з монастирем Лемвіотисси, про що збереглося чимало актів і монастирському кодексу. В даному документі покупцем землі виступає монастир. Ця земля перебувала поряд з царськими угіддями, частина яких вже перейшла до монастиря в 1231 р.

Во ім'я і т. д. я, стратіот Михайло Петриц [...] і без жодного примусу [...] і не від цілковитого нерозуміння, ні від жіночого сорому, ні від потьмарення розуму [...] тобі, ясновельможний ігумен шанованого і святого царського монастиря, як встановлюється. І ось земля (χωράφιον), так званий Калорізік, в місцевості Пірг у 30 гонів¹ (στέρματα), що має сусідами: зі сходу землю пана Пофа, із заходу землю Оліппідареї і Дросина, з півночі царську землю (δεσποτικόν) і з півдня землю Кадіана, – ми побажали звільнитися від неї і звернулися до тебе, ясновельможний ігумене, і до твоїх ченців, і обидві сторони дійшли згоди щодо ціни її і після всього ми встановили її до загального нашої згоди й задоволення в 10 іперпірів [...], а саме по 1 іперпіру за 3 гона, і в присутності тих, хто повинен підписатися внизу, передали вам названу землю і т. д. і далі визнали, що не відмовимося і не покаємося в цій нашій грамоті [...] але і дамо одну як пеню [...] і згідно з законами в казну і т. д.

¹ Гон (стрема) – візантійська земельна міра.

**ПОЖАЛУВАННЯ АНДРОНІКОМ II ПАЛЕОЛОГОМ
ЛЬВУ КОТЕАНИЦУ ВОЛОДІННЯ З НАДАННЯМ
ЕКСКУСІЇ (ІМУНІТЕТУ) У ТРАВНІ 1293 р.**

Оскільки наближений моєї царственості Лев Котеаніц, що показав вірність і відданість моїй царственості і в різний час виявився дуже корисним ... [пропуск] і в боротьбі проти ворогів, що загрожували великою шкодою областям і містам моєї царственості, звернувся до моєї царственості з проханням надати йому хрисовул на отримання землі, що знаходиться в Преасниці і відторгнута у різних волохів, моя царственість прихильно прийняла його звернення і пожалувала цей хрисовул, за яким визначає, щоб цей мій наближений пан Лев Котеаніц володів усією землею і околицями Преасниці з розташованими там млинами і плодовими садами. Ця земля починається по сусідству з Петрою (?), тягнеться до верхів'їв річки Преасниці, і [пропуск] ... повертає до кордону [пропуск] ... повертається до названої межі Петри (?), включаючи все, що знаходиться всередині і забезпечується встановленими законами. Силою цього хрисовула моєї царственості цей пан Лев Котеаніц буде володіти землею Преасниці, як показано, вільної від усяких повинностей, маючи право продавати, жалувати, обмінювати, відчужувати священним храмам, давати дари і робити все інше, що божественні благочестиві закони дозволяють робити власникам. Він буде володіти нею без жодного збитку ... [пропуск], вільний від всякої вимоги [пропуск], і ніхто не матиме права вступати на його землю і заподіювати йому будь-якого збитку. Заради цього наданий моєю царственістю цей хрисовул моєму наближеному пану Льву Котеаніцу, його дітям і спадкоємцям в єдине і безперешкодне володіння в місяці травні поточного нині 6-го індікту 6801, до чого наша благочестива і богохранима сила приклала печатку.

Андронік у Христі Богові вірний імператор і самодержець ромеїв Палеолог.

ГРАМОТИ ПРО ТОРГОВІ ПРИВІЛЕЇ ІНОЗЕМНИМ КУПЦЯМ

ІМПЕРАТОР АНДРОНІК ПАЛЕОЛОГ СТАРШИЙ ЖАЛУЄ В 1320 р. ПРИВІЛЕЇ ІСПАНСЬКИМ КУПЦЯМ

Оскільки найвищий король Рагуни, Валенсії, Сардинії, Корсики, граф Барселони, божественний друг моєї царственості пан Яків послав моїй царственості лист з каталонськими купцями Беренгарієм, Бонатом Ренці, Вільгельмом Бертуліні і Томазом Подіо ..., царственість моя жалує цей хрисовул, за яким визначає, щоб названі купці і всі інші спокійно і надалі перебували б там, куди вони приходять із земель найвищого короля і шанованого друга моєї царственості, щоб вони могли вільно з'являтися в богоспасенному, звеличеному Богом і богохранимому Константинополі і в інших місцях моєї царственості, усюди, де хочуть, і здійснювати там свої угоди безперешкодно й непорушно...

ПРАВИТЕЛЬ АХЕЇ ФОМА ПАЛЕОЛОГ ПІДТВЕРДЖУЄ ПРАВА КУПЦІВ ДУБРОВНИКА (РАГУЗИ) В 1451 р.

Оскільки благородна і славна громада Рагузи звернулася до люб'язної доньки моєї царственості, найсвятішої імператриці, надаючи почесні та ласку їй, а також до наших архонтів і людей, які володіють з різних часів ділянками в їхніх місцях, то, прийнявши прихильно від апокрісіарія¹ пана Волція Балпалео їх прохання надати їм благодіяння щодо їхніх торговельних справ, царственість моя жалує їм цей аргіровул, за яким визначає, щоб всі її [Рагузи] купці, які прибувають в наші володіння, платили б за здійснювані угоди 1 ½ відсотка, і всі, що прибувають і відбувають рагузяни також платили б 1 ½ сотні. І нехай вони, як і наші купці, користуються такими ж правами, чи здійснюють вони угоди на площах, чи в інших місцях. Якщо вони захочуть мати перебування в якій-небудь області моєї царственості, нехай виберуть консула і нехай править ними безпечно.

Фома у Христі Бозі вірний деспот
Палеолог Порфірогенет.

¹ Апокрісіарій – посол.

**СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА
ПРАКТИК КОНСТАНТИНА ПЕРГАМЕНА,
ЗБИРАЧА ПОДАТЕЙ ФЕССАЛОНІКСЬКОЇ ФЕМИ**

Всього з населення всіх зазначених володінь – 388 номісм. Замість допомоги живою силою – 18 номісм. За подушне – 20 номісм. Зі стада свиней – 40 номісм. Замість десятини з свинячого стада та

податку з бджолиних вуликів – 18 номісм. З різних будівель у селі Вроста – 12 номісм і 4 коккія¹.

3 розташованих там виноградників, за винятком

виноградника Андроніка, – 1 номісму. З іншого володіння за виноградники в ділянці Ксенії – половину номісми. З млинів, що знаходяться на річці Рентіні – 2 номісми. З поголів'я худоби на цій же ділянці – 2 номісми. За вільну огорожу на ділянці в 4 модія – половину номісми. Із землі на цьому володінні розміром 3000 модіїв, за винятком землі, даної пакрикам, – 60 номісм. За святкування свята св. Миколая, що відбулось там та за ярмарок [пропуск в рукописі] номісм. З виноградника в Крусове, розміром 20 модіїв, в якому 2 горіхових дерева, 2 мигдальних, 13 смоківниць – 5 номісм. З розташованих різних виноградників на ділянці Клентулії в 2 модія, на якій одне горіхове дерево, 4 смоківниці, 2 мигдальних дерева, і з ділянки її зятя Пакуріана в 4 модія, на якій 3 смоківниці, і з ділянки Гаврілопула в 3 модія, на якій одне горіхове дерево – 3 номісми. За млин на річці Стрімон – 2 номісми. А за землю всього в 380 модіїв – 60 ½ номісм. З виноградників на володінні монастиря, званого Лемін, – близько 3 модіїв, на якому одне горіхове дерево, 8 дерев кідонійських яблук, від Арги – 1 модій, 1 горіхове дерево і від Феофана 2 модія – половину номісми. З водяного млина на Езобі – 2 номісми, а з 4 горіхових дерев, що знаходяться там, – 3 номісми. За землю в Ахіані розміром в 2300 модіїв – 46 номісм. З виноградників на

¹ Коккій – те ж саме, що й кератій.

ділянці в Стафанії розміром 15 модіїв – 3 номісми. 3 різних виноградників на лугових ділянках розміром 5 модіїв – 1 номісму. 3 двох ділянок саду у 8 модіїв, на яких 13 горіхових дерев, 10 мигдальних, – 3 номісми. За землю на цих же ділянках в 60 модіїв – 1 номісму. За розташований там млин – 2 номісми. За свято св. Георгія, що відбулось там і ярмарок – 1 номісму. За виноградники на ділянці Портарея, розміром 7 модіїв, – 1 ½ номісми, і на лугових ділянках в 5 модіїв 1 ¼ номісми. За виноградну ділянку у володінні св. Мами в 6 модіїв – 1 ½ номісми. А за всю землю у володінні Портарея в 100 модіїв, не рахуючи розданої парикам, – 12 номісм. За різні виноградні ділянки в Портареї в 50 модіїв і за землю в Проалуці навколо вежі монастирів в 180 модіїв – 3 ½ номісми. Там же за виноградник в 6 модіїв – 1 номісму. За виноградник на ділянці Перісса ½ номісми. Цей же монастир має на річці Стрімон володіння, зване Паріскон, в ньому виноградника 4 модія і землі 200 модіїв – 5 номісм. І в катепанстві Ермілію володіння на честь нашої Богоматері Охридської, яке має виноградник у 3 модія, з деревами, які восени дають плоди. За них 380 номісм, а всього 500 номісм.

У кінці переліку збирач робить вказівку, що половина податків має бути внесена у вересні, а інша половина в березні.

СОЦІАЛЬНІ РУХИ В ПІЗНІЙ ВІЗАНТІЇ ІЗ ОПОВІДІ ПРО ПОВСТАННЯ 1262 р.

... Трохи згодом жителі гір у районі Нікеї – були це селяни, що займаються землеробством, вельми відважні, озброєні луками і впеvнені, що їх нелегко буде дістати, якщо вони і зроблять щонебудь, через непрохідність цих областей [піднімають повстання проти Михайла Палеолога].

... У них було одне рішення: або перемогти або всім загинути. І ось, засівши в фортечках (όχυρώματα), вони закидали наступаючих потоком стріл або ж влаштовували вилазки легко озброєних...; жінок і дітей вони сховали в глибині хащ й оточили це місце високим частоколом і возами.

ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ ЗІЛОТІВ У ФЕССАЛОНІЦІ

(1342 р.)

ІОАН КАНТАКУЗИН

ІСТОРІЯ

...Спонукувані йдого (протостратора, правителя Фессалонік) повільністю, вважаючи вже і протостратора в числі прихильників Кантакузина, зілоти підбивали народ проти знатних. Напавши на знать правильним загоном, вони вигнали з міста близько тисячі [знатних громадян]. Озброєні стрілометальною зброєю, вони оберігали деяких членів з родини протостратора і захопили в полон знатних громадян, які при першому натиску не змогли втекти з міста. Захопивши владу в місті, зілоти попрямували до будинків втікачів і розграбували їх. Було схоже на те, що їх спонукала до цього їх бідність і обурення зібраними [знаттю] незліченними багатствами. Вони дійшли до такого безумства і до такої зухвалості, що дозволили собі образу святині. Викравши хрест з вівтаря храму, вони користувалися ним як прапором, кажучи, що з ним вони підуть війною проти своїх ворогів ... Протягом двох або трьох днів Фессалоніка спустошувалася, як ніби вона була захоплена ворогами. Все відбувалося саме так, як буває в завойованому місті. Бо переможці вночі і вдень ходили натовпами, криками висловлюючи свою радість, несучи майно полонених. Переможені ж ховалися в таємних схованках, задоволені вже тим, що їх негайно не вбивали. Коли було покінчено з тими, кого можна було схопити, хвилювання припинилося. Зілоти з найбільш бідних і невідомих зробилися багатими і важливими, керуючи всіма справами. Середніх громадян (τους μέσους) вони або змушували брати участь у своїх безчесних вчинках, або, якщо ті проявляли розсудливість і м'якість, звинувачували їх у кантакузинізмі. Так було в Фессалоніці.

(Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Отв. ред. Е.А. Косминский. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 320 с.)

ТЕМА 9 СТОЛІТНЯ ВІЙНА

План

1. Умови і причини Столітньої війни.
2. Початок Столітньої війни. Стан війська у Франції і Англії.
3. «Едвардинський етап» Столітньої війни.
 - А) битва при Кресі;
 - Б) битва при Пуатьє;
 - В) мир в Бретіні.
4. «Каролінгський етап» Столітньої війни.
5. «Ланкастерський етап» Столітньої війни.
 - А) битва при Азенкурі;
 - Б) мир в Труа.
6. Патріотичний рух у Франції. Жанна Д'Арк.
7. Завершальний етап Столітньої війни.
8. Підсумки і значення Столітньої війни.

Джерела

1. Ле Белль Жан. Правдивые хроники // Хроники и документы времен Столетней войны / Пер. сост. предисл., прим. указат., генеал. табл., карты М. В. Аникиева; Под ред. Ю. П. Малинина. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 425 с.
2. Фруассар Жан. Хроники. 1325 – 1340 / Пер., сост., предисл., прим., указат., М. В. Аникиева; Под науч. ред. Ю. П. Малинина. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. – 655 с.
3. Фруассар, Ж. Хроники. 1340 – 1350 / Пер. и примеч. М.В. Аникиева. – СПб.: Издательство РХГА; Ювента, 2012. – 856 с.

Література

1. Басовская Н.И. Столетняя война: леопард против лилии. – М., 2002.
2. Берн А. Битва при Азенкуре. – М., 2004.
3. Контамин Ф. Война в Средние века. – М., 2001.
4. Басовская Н.И. Экономические интересы английской короны в Гаскони в конце XIII – начале XIV в. – Вестник МГУ, серия истории, 1968, № 2.

5. Басовская Н.И. К вопросу об английской политике в Гаскони в конце XIII в. (по данным «Гасконских свитков»). – В сб.: Средние века. М., 1971, вып. 33.

6. Басовская Н.И. Политика английской короны по отношению к феодалам Гасконей в конце XIII – начале XIV в. – В кн.: Европа в средние века: экономика, политика, культура. М., 1971.

7. Басовская Н.И. Организация и характер деятельности английской администрации в Гаскони. – В сб.: Средние века. М., 1973, вып. 37.

8. Басовская Н.И. Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии. – В сб.: Средние века, М., 1982, вып. 45.

9. Вайнштейн О. Л. Дипломатическая подготовка Столетней войны. – В кн.: Проблемы истории международных отношений Л., 1972.

10. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории (пер. с нем). – М., 1938, т. 3.

11. Люблинская А.Д. Жанна д'Арк. – В сб.: Средние века. М., 1962, вып. 22.

12. Люблинская А.Д. Столетняя война и народные восстания XIV – XV вв. – В кн.: История Франции / Ред. Манфред А.З., Далин В.М., Загладин В.В., Павлова С.Н., Сказкин С.Д. – М., 1972, т. I.

13. Мелик-Гайказова Н.Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени. М., 1970.

14. Пиренн А. Средневековые города Бельгии (пер. с фр.). – М., 1937, т. I – II.

15. Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X – XIII вв. (пер. с фр.). – М., 1938.

16. Райцес В.И. Процесс Жанны д'Арк. – М.-Л., 1964.

17. Райцес В.И. Жанна д'Арк. – Л., 1982.

Методичні рекомендації

Дане практичне заняття присвячене найбільшому європейському конфліктові пізнього Середньовіччя, відомому в історії як Столітня війна. Війна, яка розпочиналася як

династичний конфлікт між англійською і французькою монархіями, династіями Плантагенетів і Валуа, поступово розгорнулася в широкомасштабну війну, в яку прямо, або опосередковано було втягнуто практично всі країни Західної Європи. Збереглося чимало наративних і законодавчих історичних джерел, які містять розмаїту інформацію військового, політичного, господарського, релігійного і т.п. змісту про події Столітньої війни. Нижченаведені історичні джерела дають можливість ґрунтовно осмислити більшість проблем цього військового протистояння.

Питання виникнення династичної колізії між англійським і французьким престолом студенти можуть вивчити з допомогою історичного аналізу «Правдивої хроніки» Жана Ле Бея. Драматичні нюанси кризи англійської монархії наприкінці правління Едуарда II можна виявити в епістолярному джерелі «Лист Едуарда II до королеви Ізабелли від 1 грудня 1325 р.». Виникнення передумов Столітньої війни, крім цих джерел, можна простежити в інших джерелах: «Прокламація королеви Ізабелли», «Мир короля Едуарда III» та ін.

Найважливішим наративним джерелом з початкових етапів Столітньої війни прийнято вважати «Хроніки» Жана Фруассара. Саме тут студенти мають можливість вивчити перебіг подій в середині XIV ст. Аналізуючи нижченаведені фрагменти «Хронік», студентам слід встановити особливості військової організації в Англії і Франції, щоб збагнути головну причину важких поразок французького війська при Кресі і при Пуатьє. Уважне прочитання пунктів договору в Бретіньї дасть можливість студентам виявити головні політичні наслідки першого етапу військового конфлікту.

Розглядаючи положення тексту мирного договору в Труа, студенти повинні встановити зв'язок між цим документом і наслідками катастрофи французького війська при Азенкурі. Конфлікт між дофіном Карлом VII і натхненниками договору в Труа варто аналізувати, використовуючи текст «Маніфесту» спадкоємця французького короля.

Осібнo слід розглянути питання матеріальних збитків, які несли французькі селяни внаслідок бойових дій і, особливо,

внаслідок дій мародерів з числа учасників так званих бригад. Саме про це йдеться окремому ордонансі Карла VI.

Важливо, спираючись на історичні джерела, встановити обставини поступового перетворення феодальної війни в війну народну і визначити причини успіхів французького війська на останньому етапі Столітньої війни.

СКЛАДАННЯ ПЕРЕДУМОВ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

ЖАН ЛЕ БЕЛЛЬ ПРАВДИВІ ХРОНІКИ

Розділ I

Тут нижче описується походження благородного короля Едуарда і розповідається про те, як він був вигнаний з Англії.

Передусім, щоб вдаліше підступити до теми, скажу наступне. Точно відомо, що серед англійців побутує думка, в справедливості якої вони вже не раз переконувалися з часів короля Артура, що між двома хоробрими королями в Англії завжди править який-небудь один, обділений розумом і доблестю. Це досить добре підтверджується на прикладі нині правлячого благородного короля Едуарда, за якого і почалася вся ця історія. Достовірно відомо, що його дід, якого називали добрим королем Едуардом, був дуже мудрий, обачний, хоробрий, заповзятливий і вельми удачливий на війні. Вимушений вести дуже важкі війни з шотландцями, він завойовував їхню країну два або три рази. Поки він жив, шотландці ніяк не могли одержати над ним перемогу або хоча б вистояти проти нього. Коли він помер, то був коронований його син від першого шлюбу, який доводився батьком благородному королю Едуарду. Однак він не був схожий на померлого ні розумом, ні доблестю. У всьому слухаючись злих радників, він правив і керував

своєю країною дуже жорстоко. Тому згодом з ним скоїлась велика біда, як ви почуєте далі, якщо забажаєте.

У ту пору шотландцями правил благородний король Роберт Брюс, який вважався дуже відважним, оскільки він дуже часто завдавав клопотів вищезгаданому доброму королю Едуарду. Вже незабаром після коронації нового англійського короля він відвоював у англійців всю Шотландію разом з містом Бервік.

Двічі вторгаючись до Англії на відстань чотирьох або навіть п'яти денних переходів, він спустошив вогнем і мечем вельми велику область. Потім на довершення всього він розгромив англійського короля і всіх його баронів у відкритому бою поблизу одного місця під назвою Стерлінг. Шотландці переслідували розгромлених англійців впродовж двох днів і двох ночей, і король Англії втік з жменькою своїх людей до самого Лондона. Однак, оскільки це вже не наша тема, я він нею замовкаю.

Цей король, який був батьком благородного короля Едуарда, мав двох єдинокровних братів. Один з них носив звання графа-маршала і вирізнявся дикими й потворними манерами. Інший носив ім'я Едмунд і був графом Кентським. Гречний, люб'язний і привітний, він користувався великою любов'ю у добрих людей.

Вищезгаданий король був одружений на дочці короля-красеня Філіпа Французького, яка була однією з найкрасивіших дам на світі і до цих пір залишається такою, незважаючи на свій вік. Вона народила королю двох синів і двох дочок. Старшим сином був благородний король Едуард, з якого почалася ця історія, а інший носив ім'я Джон Елтемський і помер зовсім молодим. Старша дочка була видана заміж в досить юному віці за юного короля Девіда Шотландського, сина хороброго короля Роберта, про якого ми говорили вище. Інша дочка була видана за графа Рено Гельдернського, який згодом став герцогом. Вона народила від нього двох синів, які ще живі: старший нині є герцогом Гельдернським, а іншого звать месір Едуард. Крім своєї дочки, яка, як я вже говорив, була видана заміж за короля Англії, король-красень Філіп мав трьох вельми пригожих синів. Старший з них, на ім'я Людовік, за життя батька був королем Наваррським і отримав прізвисько Сварливий. Другого сина звали Філіп Красивий, а третій – Карл. Всі троє після смерті свого батька ставали королями в порядку старшинства і вмирили один за іншим, так і не залишивши законних спадкоємців чоловічої статі. Однак після смерті останнього з них, короля Карла, дванадцять перів і барони Франції не віддали королівство його сестрі, королеві Англійській. Вони стверджували і наполягали (і роблять це до цих пір), що королівство Французьке настільки благородне,

що не повинно успадковуватися ні жінкою, ні її старшим сином, у даному випадку королем Англії. Адже, згідно з їх твердженням, оскільки сама мати не має спадкових прав, то й у сина їх немає тим більше. З цієї причини дванадцять перів і барони Франції дружно постановили віддати корону месіру Філіпу, синові вже покійного месіра Карла де Валуа, який був братом вищеназваного короля-красеня Філіпа. Тим самим вони усунули від спадкування королеву Англійську та її сина, який був спадкоємцем чоловічої статі і племінником по матері недавно померлого короля Карла. Багатьом людям тоді здалося, що французьке королівство пішло з-під влади законної династії. Ця обставина і послужила підставою для всієї подальшої історії. Адже, як вам буде розказано далі, саме через це в королівстві Французькому розгорілися великі війни, що принесли велике розорення людям та землям.

Оскільки з часів доброго короля Карла Великого у Франції ще не траплялося настільки великих військових подій, я збираюся розповісти в першу чергу про славні діяння і ратні подвиги, що відбувалися в цю пору. Однак поки я бажаю помовчати про це до більш відповідного часу і місця, щоб повернутися до вже розпочатої оповіді.

Король Англійський, батько нині правлячого благородного короля Едуарда III, управляв країною дуже безглуздо і чинив при цьому багато жорстокостей. Його головним радником і наперсником був месір Х'юго Диспенсер, який з раннього дитинства виховувався разом з ним. Цей месір Х'юго домігся того, що він і його батько, месір Х'юго, стали наймогутнішими баронами Англії, зосередивши в своїх руках величезну владу і багатства. Вони постійно верховодили в королівській раді і, будучи вельми заздрісними, бажали повелівати і зневажати усіма знатними баронами Англії. Тому згодом з країною і з ними самими сталося багато бід і нещасть. Після того як король Шотландії завдав під Стерлінгом нищівної поразки королю Англії і всім його баронам (про це ви вже чули), серед знатних баронів і королівських радників стало рости велике озлоблення і невдоволення, і, в першу чергу, проти названого месіра Х'юго. Його звинувачували в тому, що англійці зазнали поразки саме

через його шкідливі поради. Мовляв, він благоволив королю Шотландії і тому навмисне давав королю невірні поради і, тримаючи його в безпечності, дозволив шотландцям захопити добре місто Бервік і двічі спустошити країну на відстані трьох або чотирьох денних переходів. З цього приводу названі барони неодноразово влаштовували наради та обговорювали, як їм діяти далі. Найзнатнішим і впливовим серед них був граф Томас Ланкастер, який доводився королю дядьком. І ось сталося, що названий месір Х'юго доніс королю, своєму государю, що ці сеньйори уклали проти нього змову і скоро виженуть його з країни, якщо він не остережеться. Своїми підбурюванні він домігся того, що одного разу король велів схопити всіх цих сеньйорів прямо на їх зборах. Потім, без всяких відстрочок і розглядів, він звелів обезглавити до тридцяти двох найзнатніших баронів, кожен з яких був щонайменше банеретом. У першу чергу був страчений королівський дядько, граф Томас Ланкастер, який, як говорили, був хороброю і святою людиною і сталися потім дивовижні чудеса на тому місці, де його обезголовили. Цією розправою названий месір Х'юго викликав велику ненависть у всієї країни, і в тому числі у королеви і вищеназваного графа Кентського, королівського брата. Як би то не було, месір Х'юго на цьому не заспокоївся і став, як і колись, підбивати короля на погані справи. Коли він відчув неприязнь з боку королеви і графа Кентського, то за допомогою брехливих наклепів і пліток посіяв настільки велику ворожнечу між королем і королевою, що тепер король вже не бажав з'являтися в тих місцях, де знаходилася його дружина. Це відчуження тривало досить довго і врешті решт стало таким небезпечним, що королеві довелося втікати з Англії разом зі своїм сином, монсеньйором Едуардом. Рятуючи своє життя, вона прибула у Францію, до двору свого брата, короля Карла, який правив у той час. Разом з королевою туди приїхали названий граф Кентський, сір Мортімер і багато інших рицарів, які не посміли залишитися в Англії, оскільки месір Х'юго їх люто зненавидів через те, що вони користувалися благоволінням королеви.

Тим часом названий месір Х'юго із задоволенням бачив, що багато його бажань вже збулися: знатні барони Англії знищені,

королева та її син вигнані з країни, а король цілком перебуває під його, месіра Х'юго, впливом. Після цього він, збурений гординею, зробив безліч нових жорстокостей і звелів без суду і слідства стратити велику кількість добрих людей лише тому, що підозрював їх у ворожих намірах. Нарешті, у тих англійських баронів, які ще вціліли, не залишилося ніяких сил, щоб це терпіти. Вони потихеньку організували змову і таємно дали знати своїй вищеназваній государині-королеві, яка, як ви чули, була вигнана зі своєї країни і ось вже добрих три роки жила в Парижі разом зі своїм старшим сином, – так от барони дали їй знати, що, якщо вона як-небудь зуміє набрати тисячу латників або приблизно стільки і разом з цим загоном і своїм сином висадиться в Англії, то вони дружно встануть на її бік і будуть коритися юному Едуарду як своєму государю. Бо вони більше не можуть терпіти неподобства і злочини, які король творить в Англії, дотримуючись порад названого месіра Х'юго і його поплічників. Отримавши це запрошення, королева прийшла таємно порадитися зі своїм братом, королем Карлом Французьким. Той дуже доброзичливо її вислухав і порадив їй сміливо братися за справу. При цьому він пообіцяв, що дасть королеві тих своїх людей, яких вона сама забажає, і забезпечить її необхідною кількістю золота і срібла.

Розлучившись з ним, королева стала старанно готуватися до походу. вона таємно попросила про допомогу найбільш знатних баронів Франції, які, на її думку, заслуговували особливої довіри і повинні були з готовністю відгукнутися на її заклик. Вважаючи, що похід – справа вирішена, королева таємно сповістила про це баронів, які запросили її до Англії. Однак ті не зуміли приховати цю звістку настільки надійно, щоб про неї не провідав названий месір Х'юго Диспенсер. Тоді він, не втрачаючи часу, відправив до французьких радникам послів з дарами і обіцянками.

Вже незабаром король Карл, напучуваний своїми радниками, закликав до себе свою сестру і суворо їй повелів, щоб вона відмовилася від задуманого діла. Якщо дама і злякалася, почувши таку заборону, то в цьому немає нічого дивного. Вона ясно бачила, що хтось обмовив її перед братом, бо всі її зустрічні доводи і заперечення не мали ніякого успіху. Тому вона відбула

від нього вельми зажуреною і здивованою і повернулася в свій особняк. Однак, незважаючи на заборону, вона не припинила своїх приготувань до походу. Дізнавшись про це, король, її брат, розгнівався і, за підказкою своїх радників, повелів, щоб ніхто, під страхом втрати життя і майна, не смів брати участь у поході його сестри, королеви Англійської. Коли дама про це почула, то, зрозуміло, була засмучена дужче. Вона тепер не знала, що їй робити і думати, бо всі її витівки вже віддавна оберталися проти неї. Їй здавалося, що, слідуючи злій пораді, її підвела саме та людина, яка як ніхто інший повинна була допомогти їй в її великій біді. Адже вже наближався термін, який вона призначила своїм прихильникам в Англії. Тому вона перебувала в дуже великій розгубленості і не знала, що їй робити і чого чекати в майбутньому.

Незабаром їй повідомили, що, якщо вона своєчасно не остережеться, король утримає при собі її сина, а її саму велить взяти під варту, доставити в Англію і здати на руки її чоловікові, королю, бо йому більш не угодно, щоб вона жила далеко від свого чоловіка. Тоді королева злякалася ще сильніше колишнього. Адже вона швидше погодилася б, щоб її розчленували і вбили, ніж віддали під владу її чоловіка і месіра Х'юго Диспенсера, який не бажав їй нічого доброго. Тому вона якомога швидше і непомітніше зібралася в дорогу і виїхала з Парижа разом зі своїм сином, якому тоді було 15 років. Крім того, її супроводжували граф Кентський, месір Роджер Мортімер і всі інші лицарі, які втекли з Англії разом з нею. Вони їхали великими переїздами, поки не опинилися в межах Камбрезі. Там вони зупинилися в якомусь маленькому містечку, в будинку бідного рицаря, який з усіх своїх скромних сил постарався

виявити гостям належну шану і зручніше їх влаштувати. Королева провела у нього весь наступний день, оскільки відчувала себе дуже втомленою і загнаною. Звістка про приїзд королеви негайно була доставлена месіру Жану д'Ено, сеньйору Бомонському, який тоді перебував у цвіті літ. Він негайно з'явився побачити королеву і виразив їй всі мислимі знаки пошани і поваги, оскільки добре вмів це робити. Дама, яка перебувала в глибокій печалі, дуже зворушливо розплакалася і

почала скаржитися на свої біди й прикрощі. Вона розповіла, як, вигнана з Англії, вона разом зі своїм сином прибула до Франції, сподіваючись на допомогу свого брата-короля; як, за призовом своїх англійських друзів і з дозволу свого брата, вона намагалася набрати латників у Франції, щоб під їх захистом повернутися до Англії; і як її брат потім передумав (про все це ви вже чули). І на закінчення вона повідала, від якої небезпеки вона сюди втекла разом зі своїм сином, не знаючи вже, де шукати підтримки та допомоги.

ЛИСТ ЕДУАРДА II ДО КОРОЛЕВИ ІЗАБЕЛЛИ

(1 грудня 1325 р.)

Пані, відчуваючи велике бажання бачити вас поруч з нами, а також великий сердечний біль через вашу настільки тривалу відсутність, ми неодноразово звали вас до себе, як до складання оммажу¹, так і після. Ми очікували, що ви відчуєте велику незручність і, залишивши всі відмовки, прибудете до нас якомога швидше. Проте до принесення оммажу ви відговорювалися, посилаючись на невідкладні справи, а тепер у вашій грамоті, переданій через преподобного отця в Бозі, єпископа Вінчестерського, ви нам заявили, що не їдете додому через страх і побоювання перед Х'юго Диспенсером. Ми вкрай цим здивовані, бо в нашій присутності ви завжди спілкувалися з ним на рідкість дружельно. При вашому від'їзді ви були з ним особливо привітні: з теплою посмішкою давали йому дуже люб'язні обіцянки і виявляли інші знаки найщирішої прихильності; а недавно ви послали йому дуже теплі листи, які він нам показав. І звичайно, пані, нам, так само як і вам, достовірно відомо, що Х'юго Диспенсер завжди говорив про вас з граничною повагою, і вам, після того як ви стали нашою супутницею, ніколи не чинилося зла і образ через чиїсь підбурювання і підступи. Хіба тільки іноді, з вашої власної вини, якщо благоволите згадати, траплялося, що ми робили вам наодинці кілька зауважень, як годиться, без зайвої суворості.

¹ Син англійського короля Едуарда II Едуард, згідно з домовленістю, мав скласти оммаж за земельні володіння англійського короля у Франції французькому королю Карлу IV Красивому.

Едуард II

Вшановуючи закони Господні і Святої Церкви і цінуючи нашу і свою честь, ви не повинні, заради чого-небудь земного, переступати наші розпорядження і уникати нашого товариства. Нам вкрай не угодно, щоб тепер, коли оммаж нашому найдорожчої братові, королю Франції, принесений, і ми з ним вийшли на добрий шлях любові і миру, щоб ви, наша мирна посланниця, підшукували приводи для будь-якого відчуження між нами (не дай то Боже!), і тим

більше приводи надумані і абсолютно непереконливі. Тому ми вам велимо і наказуємо настільки переконливо, наскільки тільки можемо, щоб усі ці хибні приводи та інші відмовки ви відклали і припинили, і з'явилися б до нас якомога швидше. Бо, згідно з тим, що названий єпископ нам повідомив, наш брат, король Франції, сказав вам в його присутності, що не стане вас утримувати всупереч вашому бажанню. І ні в якому разі не зволікайте з вашим від'їздом, якщо ви вважаєте нас своїм володарем, а себе – нашої дружиною.

Що ж до ваших витрат, то, коли ви виконаєте обов'язок вірної дружини і повернетесь, ми розпорядимося таким чином, щоб у вас ні в чому не було нестачі і щоб наша і ваша честь ні в чому не була ущемлена. Крім того, ми бажаємо і наказуємо, щоб ви змирилися і якомога швидше відправили до нас тому нашого найдорожчого сина Едуарда. І ні в якому разі з цим не зволікайте, бо ми відчуваємо дуже велике бажання з ним побачитися і поговорити. Преподобний отець у Бозі, Уолтер, єпископ Екзетерський, недавно сповістив нас, що дехто з наших ворогів і вигнанців, що знаходяться при вас, вистежували його і робили замах на його життя. І, щоб позбавити його від цієї небезпеки, а також з причини великої потреби, яку ми в ньому маємо, ми йому якнайстрогіше повеліли, щоб він, служачи нам вірою і правдою, поспішив повернутися до нас сюди, залишивши всі інші справи і дотримуючись граничної обережності, щоб себе вберегти. І ми

бажаємо і вам наказуємо, щоб ви не тримали ніякої образи на названого єпископа за його раптовий від'їзд з Франції, і візьміть у розуміння, що він це зробив ні з якої іншої причини, крім вищесказаного.

Написано в Вестмінстері в перший день грудня 1325 р.

**ПРОКЛАМАЦІЯ, ВИДАНА КОРОЛЕВОЮ ІЗАБЕЛЛОЮ
ПІСЛЯ ЇЇ ВИСАДКИ В АНГЛІЇ
(15 жовтня 1326 р.)**

Ми, Ізабелла, Божою милістю, королева Англії, государиня Ірландська, графиня Понт'є, і ми, Едуард, старший син короля Англії, герцог Гієнській, граф Честерський, Понт'є і Монтрейський, і ми, Едмунд, син благородного короля Англії, граф Кентський, всім тим, до кого ці грамоти прийдуть, шлемо привіт.

Добре відомо, що англійська Свята Церква і державна влада були багатьма способами жорстоко зганьблені і принижені через злі поради та підбурювання Х'юго Диспенсера, який, спонукуваний гординею і прагненням правити і зневажати усіма іншими, присвоїв королівську владу всупереч закону, здоровому глузду і своєму [недостатньо високому] походженню. Слухаючи злі поради Роберта Бальдока та інших своїх поплічників, він використовував цю владу таким чином, що Свята Церква, всупереч Богу і справедливості, виявилася повністю пограбована і різними способами утискувана і принижена, а королівство приведено до занепаду. Володіння нашого государя-короля і його спадкоємців розкрадені, знать королівства, по заздрості і злій жорстокості названого Х'юго, віддана ганебній смерті в більшості своїй безвинно і безпричинно; одні позбавлені спадщини, інші кинуті в темниці або вигнані; вдови та сироти незаконно позбавлені своїх спадкових прав, а народ розорений занадто частими поборами, незаконними вимаганнями та пригноблений безжальними притіснителями. Всіма цими поганими діяннями названий Х'юго викрив себе як явний тиран і ворог Бога, Святої Церкви, нашого найдорожчого государя короля і всього королівства. Ми самі і багато інших, хто

знаходиться в нашому загоні, довго були в немилості у нашого государя-короля через брехливі наклепи і злі підбурювання вищеназваного Х'юго, Роберта і їхніх поплічників. Тепер ми прибули в цю країну, щоб повернути в належний стан Святу Церкву та государеву владу, захистити народ від перерахованих бід і важкого гноблення і, як вище сказано, з усіх наших сил захистити честь і вигоду Святої Церкви, нашого государя-короля і всього королівства. Тому ми вас всіх закликаємо і просимо, заради вашого загального блага і заради особистої користі кожного з вас: будьте нам чесними і вірними помічниками всіма доступними способами відразу, як тільки побачите, що місце і час наспів, щоб справи вищесказані могли швидко прийти до щасливого підсумку і завершення. Бо будьте впевнені, що ми і всі, хто знаходиться в нашому загоні, не мають наміру здійснювати нічого, що не послужило б до честі і вигоди Святої Церкви і всього королівства, як ви й самі побачите і переконаєтеся з часом, якщо Бог дасть.

Записано в Уоллінгфордї, п'ятнадцятого дня жовтня, в двадцятий рік правління нашого найдорожчого государя-короля.

ДЕКЛАРАЦІЯ З ПРИВОДУ ПОЗБАВЛЕННЯ ВЛАДИ ЕДУАРДА II

Постановлено, що сїр Едуард, старший син короля, візьме кермо влади королівством у свої руки і буде коронований через нижченаведені причини:

Насамперед, через те, що особа нинішнього короля не здатна до самостійного управління. Весь той час, поки він [Едуард II] перебував на престолі, ним керували і управляли інші люди, які давали йому погані поради, що несли безчестя і розорення Святої Церкви і всьому його народу. Він же при цьому не зволив бачити і розуміти, що добре, а що погано, і не намагався поправити справу ні сам, ні на прохання наймудріших і шляхетних мужів свого королівства, і не дозволяв, щоб порядок був наведений іншими.

Далі, весь той час, поки він перебував на престолі, він не бажав слухати добрих порад і піклуватися про добре управління, але постійно віддавався суєтним розвагам і заняттям, зовсім

неналежним королю, нехтуючи насущними справами свого королівства.

Далі, через відсутність доброго управління він втратив королівство Шотландське та інші землі і сеньйорії в Гасконі та Ірландії, які його батько залишив йому в стані миру і дружби з королем Франції і з багатьма іншими знатними государями.

Далі, через свої особисті ваді і слабкості і через довірливе слідування поганим порадам він розорив Святу Церкву. Одних духовних осіб він тримав у темниці, а інших – у глибокій печалі. Крім того, багато великих і знатних людей його королівства були віддані ганебної смерті, кинуті у в'язницю, вигнані, заслані і позбавлені спадщини.

Далі, хоча, в силу своєї клятви, він був зобов'язаний захищати права кожного, він не бажав цього робити, думаючи лише про власну вигоду і наживу, а також про наживу своїх злих радників, які перебували поруч нього. Не дотримувався він і інших пунктів своєї клятви, яку він дав на своїй коронації, як був зобов'язаний.

Далі, він абсолютно закинув своє королівство і в ході свого правління зробив так, що воно разом з його народом ледь не загинуло. І що ще гірше, своєю жорстокістю і своїми вадами король показав, що немає ніякої надії на те, що він може виправитися на краще. Всі ці речі настільки очевидні, що заперечити на них неможливо.

«МИР» ЕДУАРДА III, ПРОГОЛОШЕНИЙ В ЛОНДОНІ

24 січня 1327 року

Оскільки сир Едуард, недавній король Англії, добровільно, з загальної ради і схвалення прелатів, графів, баронів, іншої знаті і всіх громад королівства зрікся престолу і погодився і побажав, щоб правителем названого королівства став сир Едуард, його старший син і спадкоємець, і щоб він правив, панував і був коронований, щоб вся знать принесла йому оммаж, ми проголошуємо і оголошуємо мир від імені названого сеньйора Едуарда-сина і від його імені якнайстрогіше забороняємо всім і кожному, під страхом та загрози втрати майна, життя і тілесних членів, порушувати мир нашого названого сеньйора-короля. Бо

він готовий вершити правосуддя у своєму королівстві для всіх і для кожного, над всіма і над кожним, над малими і над великими, і у всіх випадках. А якщо хто має які-небудь претензії до іншого, їх слід висувати судовим шляхом, без застосування зброї та будь-якого насильства.

(Хроніки и документи времен Столетней войны / Пер. сост. предисл., прим. указат., генеал. табл., карты М. В. Аникиева; Под ред. Ю. П. Малинина. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. - 425 с.)

УХВАЛЕННЯ РІШЕННЯ ПРО ОГОЛОШЕННЯ АНГЛІЄЮ ВІЙНИ ФРАНЦІЇ

ЖАН ФРУАССАР

ХРОНІКИ

Розділ 28

Рада короля Едуарда радить йому почати війну проти короля Філіпа Французького.

У той час, коли ні про що окрім цього хрестового походу, не говорили, сеньйор Робер д'Артуа знаходився в Англії і був дуже близький до особи короля, якому він постійно радив влаштувати війну через те, що король Франції захопив його спадщину. Король провів багато нарад з цього приводу, і радився зі своїми найважливішими та близькими радниками про ті способи, якими він зможе відстояти своє право, оскільки він з радістю поліпшив би своє становище, якби знав як. Обговорювалося питання, що буде, якщо він пред'явить своє право на спадщину, а йому в цьому відмовлять, як можна було припустити, і що якщо тоді він залишиться спокійно сидіти і не стане підтримувати своїх домагань, то цієї буде більш ганебно, ніж зовсім і не заявляти про них. Він ясно бачив, що для нього неможливо буде підкорити таке велике королівство як Франція, якщо всю свою силу він приведе тільки зі своєї власної країни, тобто, якщо він не заручиться, за допомогою своїх грошей, могутніми друзями та їх допомогою в Імперії і в інших місцях. Тому він часто вимагав відповіді від членів своєї таємної ради, що вони думають з цього приводу.

Нарешті, ті дали йому одностайну відповідь: «Дорогий сир, це питання такої важливості, що ми не хочемо радити вам нічого певного на цей рахунок, але рекомендуємо вам, дорогий сир, відправити відповідним чином проінструктованих послів до славного графа Ено, на чийй дочці ви одружені, і до сеньйора Жана, його брата, який раніше так відважно допомагав вам, щоб попросити їх світлості порадити вам, як треба діяти. Адже в даному питанні вони обізнані краще, ніж ми. Якщо вони погодяться з вашою думкою, то нехай дадуть вам пораду, хто з сеньйорів найбільше здатний вам допомогти, а також нехай вкажуть на найбільш придатні засоби, щоб залучити їх на вашу сторону». Король погодився з цією пропозицією і попросив єпископа Лінкольнського, з любові до нього, взяти на себе цю поїздку і побажав, щоб у цьому посольстві його супроводжували два рицарі-баннерети і 2 обізнаних у праві радника. Вони виїхали так швидко, як змогли, сіли на корабель і висадилися в Дюнкерку, звідки поїхали через Фландрію в Валансьєн, де застали Гільома, графа Ено, який настільки жорстоко страждав від подагри і піску в сечі, що не міг рухатися. Сеньйор Жан, його брат, також був тут, чому вони вельми зраділи, і розповіли їм про мету своєї місії. На що славний граф сказав: «Я молю Бога, щоб король досяг успіху в цій справі, що мене вельми б порадувало, адже як ви можете легко уявити, я набагато більше зацікавлений в тому, хто одружений на моїй дочці, ніж у королі Філіпові, який ніколи нічого для мене не зробив, хоча я й одружений на його сестрі. Ще він потайки зруйнував шлюб юного герцога Брабантського з моєю дочкою, і виходячи з цього, я жодним чином не підведу мого дорогого улюбленого сина, короля Англії, якщо його радники порадили йому розпочати цю справу. Я також надам

Едуард III

йому всіляку допомогу, так само як і Жан, мій брат, тут присутній, який допомагав йому і раніше. Але тепер, ви повинні пошукати інших прихильників, більш могутніх, ніж ми, оскільки територія Ено настільки мала в порівнянні з королівством Францією, а Англія лежить занадто далеко, щоб йому допомогти»

«Сір, звичайно ви дали дуже чудову пораду і засвідчили велику любов і добру волю, за що, від імені нашого пана і короля, я приношу велику подяку, – відповів єпископ Лінкольнський, – але, дорогий сір, назвіть нам імена тих сеньйорів, які, на вашу думку, можуть надати кращу допомогу нашому государеві, щоб ми змогли повідомити йому про них».

«Клянуся своєю душею, – відповів граф, – я не можу згадати більш ні про яких сеньйорів, які могли б так сильно допомогти йому, окрім як про герцога Брабантського, його кузена, єпископа Льєжського, герцога Гельдернського, який одружений на його сестрі, архієпископа Кельнського, маркграфа Юліхського, мессіра Арнольда Бланкенхайма і сеньйора Фокмонського. Це ті сеньйори, які можуть у короткий час спорядити велику кількість воїнів, ніж інші, про яких я знаю. Самі по собі вони дуже войовничі, і якщо вони захочуть, то легко зможуть виставити 10 тисяч осіб, повністю озброєних і споряджених, але ви повинні будете платити їм гроші наперед, оскільки вони такі люди, що люблять підзаробити. Якщо, за допомогою своїх засобів, король, мій зять і ваш пан, зможе вступити в союз з цими сеньйорами, про яких я згадав, і буде особисто перебувати по цей бік моря, то він зможе перейти через річку Уазу, щоб пошукати короля Філіпа і запропонувати йому бій».

Потім повернулися в Лондон з тією відповіддю, що отримали, і коли король Едуард вислухав його, то він приніс йому велике задоволення і заспокоєння. Новини про те, що насувається така справа, були незабаром доставлені до Франції, і в такому перебільшеному вигляді, що король Філіп став дуже байдужий до того хрестового походу, про який стільки проповідувалося, і в якому він взяв на себе керівництво. Він скасував накази своїм чиновникам, які вже зробили величезні приготування, і дав їм вказівки не робити їх далі, поки він не побачить у якому напрямку має намір діяти король Англії, оскільки той тільки і зайнятий тим, що збирає собі воїнів.

Король Англії наказав 10 рицарям-банеретам, 40 рицарям-башельє, у супроводі єпископа Лінкольнського, який дійсно був доблесним чоловіком, перетнути море і їхати прямо до Валансьєну, щоб провести переговори з тими сеньйорами Імперії, яких назвав граф Ено і діяти так, як порадять він і його брат Жан. Коли вони прибудуть до Валансьєн, то вони повинні будуть підтримувати весь престиж держави і не скупитися на витрати, як ніби там знаходився особисто сам король Англії, і що вони повинні не упустити нічого, щоб збільшити свою велику славу і високу репутацію. Серед них було багато молодих рицарів-башельє, у яких одне око було закрито шматком тканини, так що вони не могли ним бачити. Говорили, що вони дали обітницю якимось дамам у себе в своїй країні, що будуть користуватися не більше, ніж одним оком, поки особисто не здійснять які-небудь військові подвиги у Франції, і що не відповідатимуть ні на одне питання, з яким до них звернуться. Все навколо сильно дивувались такій дивній поведінці. Після того, як їх з пошаною прийняли і влаштували на їх честь святкування у Валансьєні, єпископ Лінкольнський і велика частина рицарів поїхали, за порадою графа Ено, до герцога Брабантського. Герцог прекрасно їх прийняв і погодився обіцяти королю Англії, якому він доводився двоюрідним братом, свою допомогу і підтримку всіма засобами, що перебувають у його владі, і дозволити йому входити на свої землі і залишати їх, озброєним або незброєним, так часто, як той побажає. За рекомендацією своєї ради та за круглу суму у флоринах, він також обіцяв, що якщо король Англії, його кузен, пошле виклик королю Франції і вступить на його землі з достатнім військом, і зможе отримати допомогу від вищезгаданих сеньйорів, то він також пошле виклик і приєднається до них з 1000 латників.

Потім послі повернулися в Валансьєн. Завдяки переговорам і своєму золоту, вони вмовили герцога Гельдернського, зятя короля Англії, маркграфа Юліхського, архієпископа Кельнського і його брата Валерана, і сеньйора Фокмонського приїхати у Валансьєн, щоб провести з ними переговори в присутності графа Ено, який був нездатний їхати верхи, і в присутності його брата Жана. Вони повели справи так добре, щедро розкидаючи флорини серед князів та іншого народу, що ті погодилися

надіслати виклик королю Франції і вирушити з королем Англії туди і тоді, коли йому буде завгодно, і що кожен буде служити йому разом з певним числом воїнів, що мають шоломи з плюмажем. Тепер прийшов час, коли ми повинні говорити про списи, мечі і кольчуги. Я кажу вам, що вищезазначені сеньйори обіцяли послам з Англії, що вони будуть об'єднуватися з сеньйорами по ту сторону Рейну, у яких є достатньо сили, щоб привести ще велике число воїнів, але вони повинні будуть їх спорядити на прийнятні для них кошти. Потім ці німецькі сеньйори попрощалися і поїхали в свою країну, а англійські сеньйори залишилися ще на деякий час з графом Ено. Вони надзвичайно хотіли перетягнути на свій бік єпископа Льєжського Рауля, і відправили йому багато листів, але він не бажав нічого робити проти короля Франції, чиїм васалом він був, і якому він поклявся у вірності. До короля Чехії вони не послали, бо знали, що він міцно пов'язаний з королем Франції, завдяки шлюбу Іоанна, герцога Нормандського, з мадам Боною, дочкою цього короля, і що він ніколи нічого не зробить проти нього.

МАНІФЕСТ ЕДУАРДА III ВІД 1337 р., ЩО ПОЯСНЮЄ ПРИЧИНИ ВІЙНИ АНГЛІЇ З ФРАНЦІЄЮ

У той момент, коли Едуард III збирався розв'язати проти Філіпа VI тривалу і небезпечну війну, він намагався довести своїм підданам, що конфлікт провокує французька сторона. В нижче наведеному документі король Англії описує всі зусилля, які він задіяв для збереження миру.

Перед вами пропозиції, зроблені королю Франції королем Англії, щоб уникнути війни.

По-перше, король Англії надсилав королю Франції численні послання з проханнями повернути йому землі в герцогстві Гієнь, які той необгрунтовано утримував у нього, але король Франції не реагував на прохання до тих пір, поки не пообіцяв, що якщо король Англії особисто прибуде до Франції, він вчинить з ним по справедливості і надасть прихильність і благовоління. Довіряючи його обіцянці, король Англії таємно прибув до Франції, смиренно просячи віддати йому землі, висловлюючи пропозиції та надаючи королю Франції почесні як належить і навіть більше того; але

король Франції постійно відкладав переговори і рішення і фактично нічого не зробив для нього, більше того, протягом переговорів все більш несправедливо змальовував права короля Англії на герцогство.

Також король Англії, бачачи труднощі короля Франції, для того, щоб домогтися його благовоління і отримати те, що той утримував, виклав йому відомі пропозиції, згадані нижче, тобто, коли від першого відмовилися, він запропонував ще одне.

По-перше, одруження його старшого сина, нині герцога Корнуола на дочці короля Франції без вимоги чого-небудь за цей союз.

Також одруження його сестри, нині графині Гельдери з його сином за значну суму грошей.

Також одруження його брата, графа Корнуола, помилуваного Богом, на будь-якій дамі королівської крові.

Крім того, щоб компенсувати незручність, заподіяну королю Франції, він запропонував йому стільки грошей, скільки той міг обґрунтовано зажадати.

Також з причини того, що королю Англії дали зрозуміти, що король Франції бажає здійснити хрестовий похід у Святу землю і бажає, щоб король Англії захотів йому продемонструвати свої прихильність і благовоління так, щоб жодна перешкода хрестового походу не могла бути йому приписаною, він запропонував королю Франції виступити з ним у хрестовий похід зі значною військовою силою, але таким чином, щоб до виступу король Франції повністю повернув йому всі землі.

Потім він запропонував виступити з ним у вищевказаний похід за умови, що перш король Франції поверне йому половину або певну частину земель.

Також після цього він зробив йому ще більш значну пропозицію: що він виступить з королем Франції, якщо той поверне йому половину або певну частину земель після повернення зі Святої землі.

Також, щоб зупинити невдоволення короля Франції, який намагався звинуватити короля Англії в перешкоджанні хрестовому походу, він відкрито заявив про свою готовність

виступити з ним у похід, якщо після повернення король Франції проявить справедливість по відношенню до нього.

Але король Франції, який намагався всіма способами зберегти те, що він несправедливо захопив, не став приймати жодну з даних пропозицій, але, вишукуючи можливості до цього, займався пошуками підтримки та сприяння у шотландців, ворогів короля Англії, намагаючись відтягнути війну з останнім з допомогою війни з ним Шотландії, так, щоб він не мав сил переслідувати свої цілі де-небудь ще. Тоді, заради чемності по відношенню до короля Франції і на прохання, викладене в його посланнях, король Англії дарував шотландцям відстрочку війни та перемир'я в надії на мирні переговори, але протягом цього перемир'я шотландці вбили графа Етольського та інших, і захопили кілька високопоставлених людей з числа вірних королю Англії, і обложили, і захопили землі та інші місця, що належать королю і його людям.

ПРИЙНЯТТЯ ЕДУАРДОМ III ТИТУЛА І ГЕРБА КОРОЛЯ ФРАНЦІЇ, 1340 р.

Едуард, милістю Божою король Франції та Англії і повелитель Ірландії, цим дає справжнє тлумачення нижчеперелічених питань усім прелатам і іншим служителям церкви, перам, герцогам, графам, баронам, благородним і простим людям, які проживають в королівстві Франція.

Великий повелитель король, який має право виявлення своєї волі, бажає однак, щоб влада його була об'єктом закону, розпоряджаючись так, щоб кожен отримав те, що належить йому, демонструючи таким чином, що справедливість і законність повинні випереджати сходження короля на престол.

Отже, королівство Франція було передано нам у спадок Божою волею згідно з природним правом у результаті недавньої смерті Карла; але останній король Франції, брат, який є родичем нашої матері і графом Філіпом Валуа, сином брата короля і, отже, таким, що знаходиться на нижчій ступені споріднення по відношенню до вищезгаданого короля, нав'язав свою владу королівству, поки ми знаходилися в ніжному віці, і утримує це королівство проти волі Бога і справедливості; могло б здатися,

що ми нехтуємо нашим правом і даром Божественного благовоління і не бажаємо підкоритися спонуканню нашої волі і Божественному зволенню, але ми визнали наше право на королівство і поклали на себе ношу управління королівством як ми і повинні були зробити, прийнявши рішення з непохитним наміром діяти спільно з добрими і вірними слугами, щоб відплатити по справедливості всім відповідно до закону і гідними похвали звичаями, щоб відновити закон і звичаї, які були в силі при Людовіку, нашому предку, і вигнати того узурпатора, коли ситуація здасться нам найбільш сприятливою. Ми не маємо наміру шукати вигоди за ваш рахунок з допомогою несправедливого вимагання, як, наприклад, змін у загальному доході або ще як-небудь, оскільки ми, завдяки Господу, володіємо достатньою кількістю власних джерел і в справах держави маємо намір діяти обачливо і обґрунтовано, але тримаючи свободу під контролем, нас будуть спрямовувати рада та побажання перів, прелатів, магнатів, вірних васалів королівства во славу Господа, для захисту і процвітання Церкви, перед якою ми благоговіємо в крайній побожності і якій сприяємо за допомогою громадського та приватного добра, порівнюючи свої справи з благоволінням Бога, виявляючи справедливість. Ми величезною мірою стурбовані вашою честю, зручністю і миром, оскільки, Бог відає, нічого не буде більш прийнятними для нас, ніж досягти цього нашими стараннями, особливо між нами і християнами взагалі, поборник миру повинен посилати мир, також як клятва католицьких князів повинна бути звернена проти огудників імені Христа і во ім'я відродження Святої землі, освяченої кров'ю нашого Спасителя, до якої мети ми прагнули за благоволінням Святого Духа. Беручи до уваги те, що ми подавали графу Філіпу люб'язні і справедливі пропозиції миру, на які він не відреагував, не дав обґрунтованої відповіді, більш того вирішив вести з нами несправедливу війну, він всіляко прагнув завдати шкоди нашим володінням, тому нас насильно змусили вдатися до зброї для власного захисту і відновлення своїх прав, не бажаючи знищувати або пригнічувати добрих і бідних, але, навпаки, прагнучи забезпечити їм безпеку та зручність, ми виявляємо добросердечне бажання, щоб всі і кожен

мешканець королівства, хто по своїй волі підкориться нам як істинному королю Франції відповідно до мудрої поради і здійснить це до наступного Великодня, обіцяючи належну вірність нам як королю Франції, виконуючи свої обов'язки, як наші улюблені й віддані жителі Фландрії це зробили, і запропонували себе в служіння в якості готових служити віддано, будуть допущені в наш мир і благовоління і під наш особливий захист і протекцію, і ми обіцяємо відстоювати їх як повинно і захищати їх без будь-якого утиску або втручання з нашого боку або з боку наших слуг як щодо їх особи, так і їх володінь, в якій би то не було формі.

І, оскільки вищезазначене проголошення не може швидко облетіти кожного з вас індивідуально, ми забезпечимо, щоб воно було прикріплено до зовнішньої сторони воріт церков та інших публічних місць так, щоб їх можна було помітити, як втіху нашим вірним підданим і правильною настановою для тих, хто віддалився від нас своєю недоброзичливою відмовою. Написано в Генті, в лютому першого року нашого правління у Франції і на чотирнадцятому – в Англії.

ЖАН ФРУАССАР
ХРОНІКИ (розділи 129 – 131)
(АМЬЄНСЬКИЙ МАНУСКРИПТ)
БИТВА ПРИ КРЕСІ (1346 р.)

Битва при Кресі відбулася 26 серпня 1346 р. біля містечка Кресі в Північній Франції, ставши однією з найважливіших битв Столітньої війни.

Розділ 140

Про те, як король Англії вишикував своє військо до бою.

У ту п'ятницю, як я вам уже сказав, король Англії розташувався в чистому полі з усім своїм військом. Англійці добре підкріпилися тим, що у них було, – а було всього вдосталь, бо вони знайшли країну багату вином і всіма іншими припасами. Король Англії дав вечерю в ту п'ятницю всім баронам і більшості рицарів свого війська. Він виявив до них велику привітність, а потім дозволив піти на відпочинок, що вони і зробили.

Як я знаю з розповідей, в ту ж ніч, коли всі розійшлися і біля короля залишилися тільки рицарі, що перебували в його особистій охороні і при його покоях, він увійшов у свою молільню. Вставши перед вівтарем на коліна, він провів якийсь час в молитвах, просячи Господа допомогти йому вийти зі справи з честю. Приблизно опівночі він пішов спати і піднявся на наступний день досить рано вранці, як і слід було. Разом зі своїм сином, принцом Уельським, він вислухав месу і причастився, і так само зробила більшість людей в його війську. Всі сеньйори вислухали месу, причастилися, сповідалися і привели свій дух в добрий стан. Після меси король наказав усім своїм людям озброїтися, вийти з табору і висунутися в поле. Поблизу від лісу він звелів зі всіх возів і фур скласти великий обозний парк, який мав би лише один вхід, і помістити всіх коней в цьому парку. Потім він вишикував своє військо трьома ратями, неспішно й обачно. Першу він віддав під командування свого старшого сина, принца Уельського. У ній було 12 сотень латників, 4000 лучників і 4000 уельсців з його володінь. Король довірив свого сина під охорону графа Кента, монсеньйора Годфруа д'Аркур, монсеньйора Рейнольда Кобхемі, монсеньйора Річарда Стаффорда, монсеньйора Джона Бошема, монсеньйора Томаса Холланда, монсеньйора Джона Чендоса і багатьох інших добрих рицарів і зброєносців. Другу рать він дав графу Нортгемптону, графу Саффолку, єпископу Даремському, монсеньйору Льюїсу Бошему, сеньйору де Ла-Вару, сеньйору Уїлоубі і багатьом іншим добрим рицарям і зброєносцям. У ній було 12 сотень латників і 3000 лучників. Третю ж рать, яка повинна була знаходитися за двома вищезгаданими, король очолив сам. Вона складалася з 5 або 6 сотень латників, 4 тисяч лучників та інших піхотинців. І знайте, що все його військо було набрано з англійців і уельсців. Там налічувалося не більше шести німецьких рицарів, з яких я знаю по імені лише мессіра Расса Мазюре, та був ще мессір Ульфар де Гістель з Ено. Отже, дотримуючись порад маршалів, король Англії розташував свої раті на красивому і рівному полі, перед обозним парком, там, де не було ні валів, ні ровів; і всі його воїни були пішими. Потім король став по черзі, з ряду в ряд, обходити всі полки. При цьому він з такою завзятою посмішкою і таким великим натхненням закликав воїнів добре

виконати свій обов'язок, що всяка боязка людина стала б тоді сміливцем. І наказав король під страхом мотузки, щоб за будь-яких обставин ніхто не виходив і не вибивався з ладу, не йшов за здобиччю і не роздягав ні мертвих, ні живих без його дозволу, як би чином не обернулося справа. Бо якщо удача буде з ними, кожному надасться досить часу і можливостей, щоб збагатитися, а якщо удача залишить їх, то здобич їм буде вже ні до чого. Віддавши накази і розпорядження, про які ви вже чули, король дозволив всім піти випити і відпочити. А коли зазвучать труби, нехай кожен повернеться у свій бойовий ряд, під свій прапор, в точно вказане місце. Виконуючи його наказ, всі люди розійшлися, щоб випити, трохи перекусити і відпочити, щоб в потрібний час бути бадьорими.

Розділ 141

Про те, як король Франції виступив з Аббевіля в сторону англійців, але після донесення розвідників велів відкласти битву на другий день, і про те, чому його наказ не був виконаний

Того ж суботнього ранку, коли король Англії вищеописаним чином вишикував свої раті, король Франції виступив з Аббевіля, де він провів всю минулу п'ятницю, чекаючи своїх людей. І поїхав він з розгорнутими прапорами в бік своїх ворогів. Було втішно тоді подивитися на сеньйорів, які сиділи на чудових і чудово споряджених конях, на їхні багаті шати і знамена, що розвівалися на вітрі, і на загони, які строєм їхали через поле. Їх було там стільки, що відразу й не злічити! Знайте, що загальну чисельність війська короля Франції оцінювали в 20 тисяч кінних латників і більш ніж в 100 тисяч піхотинців, серед яких було приблизно 12 тисяч бідалів і генуезців⁷⁴⁷. Тим часом у короля Англії було приблизно 4000 вершників, 10 тисяч лучників, а також 10 тисяч уельсців і піших сержантів.

Коли король Франції виїхав в поле і віддалився від Аббевіля приблизно на два малих льє, він віддав розпорядження по своїх полках, як радили маршали. Його люди з розгорнутими прапорами постійно йшли і їхали попереду нього, а також і позаду, бо військо було настільки велике, що вони не могли їхати чи йти в загальному строю. Генуезьким арбалетникам було наказано неквапливо йти попереду всіх і везти на возах свої

арбалети з боезапасом, бо сеньйори бажали, щоб вони почали битву і зійшлися з англійцями. Того дня месьєр Жан д'Ено знаходився біля короля Франції так близько, як ніхто інший. Король втримав його при собі в радниках, щоб приймати рішення про те, як діяти проти ворогів. Коли король Франції вишикував свої раті в бойові порядки, то звелів негайно йти в наступ і атакувати англійців. Він також вислав вперед багатьох досвідчених рицарів і воїнів, щоб розвідати точне місцезнаходження противника, оскільки був упевнений, що той зовсім недалеко. При цьому все військо, разом з королем, невпинно рухалося вперед.

Філіп VI

Перш ніж король встиг віддалитися від Аббевіля на чотири льє, повернулися рицарі, послані в розвідку, і сказали, що бачили англійців: вони знаходяться попереду, не більше ніж за три льє від нього. Тоді король попросив одного відважного і дуже досвідченого у ратній справі рицаря, по імені Ле-Монн де Базель, а також ще трьох-чотирьох доблесних рицарів, щоб вони зволили з'їздити вперед і вивчили позиції англійців з найбільш близької відстані. Відважні рицарі охоче погодились це зробити і відбули від короля. А він зовсім неспішно продовжив рухатися далі, часом зупиняючись і чекаючи їх повернення. Вже була година нон, і сонце стало хилитися до заходу. Тоді король Англії велів сурмачам грати збір, і всі його люди повернулися, як було наказано колись, у свої полки, під свої прапори, бо добре відчували, що французи наближаються. Потім всі воїни в строгому порядку розсілися на землі, звернувши спину до сонця, і лучники при цьому зайняли передній край. У цьому положенні і застали їх рицарі-розвідники. Вони уважно оглянули і вивчили позиції англійців, щоб точно про них доповісти, і коли зрозуміли ворожий задум, то повернули назад. По дорозі, всього за одне льє від англійців, вони зустріли багато знамена свого війська, які невпинно їхали вперед, навіть не знаючи точно куди. Тоді рицарі

веліли їм зупинитися, щоб почекати інших, а самі, після повернення до короля і його радників, доповіли, що оглянули і розвідали англійців: вони знаходяться менш ніж за два льє звідси і спокійно їх чекають, вишикувавшись трьома ратями. Перебуваючий при королі мессієр Жан д'Ено вислухав це донесення дуже уважно, оскільки добрі рицарі доповідали вірні відомості. І сказали королю названі розвідники, щоб він зволив прийняти потрібне рішення.

Тоді король попросив Ле-Монна де Базеля висловити свою думку, бо він був на рідкість відважним рицарем і пильно розглянув ворога з самого близької відстані. Ле-Монн відповів з багаторазовими вибаченнями, що ніяк не хотів би говорити перш стількох знатних сеньйорів і славних рицарів, які тут присутні. Однак, незважаючи на всі вибачення і ввічливі відмови, король просив його настільки наполегливо, що він, нарешті, висловився в таких висловах: «Сір, ваші бойові порядки сильно розкидані по цьому полю. Стане занадто темно, перш ніж вони будуть зібрані і вишикувані воєдино, бо година нон вже минула. Я б порадив, щоб ви наказали вашому війську розташуватися прямо тут. Завтра вранці, після меси, ви продумано вишикуєте ваші полки, а потім рівними рядами, в строгому порядку поведете їх на ворога, в ім'я Бога і Святого Георгія. Виходячи з побаченого, я впевнений, що вороги не втечуть і дочекаються вас»⁷⁵⁰. Ця порада сподобалася королю Франції, і він охоче їй послідував. Тому він звелів послати вістових в загони різних сеньйорів і просити, щоб вони наказали відвести свої прапори назад, бо англійці вже стоять попереду в бойовому строю, і він бажає розташуватися прямо тут, в полі, до наступного ранку. Серед сеньйорів було добре відомо про наказ короля, але ніхто з них не бажав повертатися раніше передових загонів. А ті, хто висунувся вперед, теж не хотіли повернути назад раніше за інших. Це здавалося їм ганебним, коли за цей час вони вже зайшли так далеко. Тому вони спокійно завмерли на місці. Інші ж, хто був позаду, невпинно їхали вперед, оскільки хотіли бути нарівні з іншими, якщо не далі. Можна не сумніватися, що все це відбувалося з гордині і заздрості. А оскільки Бог і удача не терплять ці дві вади, всім добрим латникам стало нічого там робити. Отже, за пораду відважного рицаря не послухали і

королівський наказ не виконали. Це було божевіллям, бо нічого доброго не вийде, якщо не коритися своєму государю. Там було стільки великих сеньйорів, баронів і лицарів, що їх перерахування змусило б подивуватися. Кожен діяв з оглядкою на інших, бажаючи добути собі більше почестей. Це, як кажуть, добре військове суперництво, але тільки діяти при цьому потрібно з розумом.

Розділ 142

Про те, як генуезькі арбалетчики зав'язали перестрілку з англійськими лучниками, але зазнали поразки і стали перешкодою для наступаючої французької кінноти.

Тим часом начальник генуезьких арбалетчиків неухильно вів свій загін вперед, поки не опинився перед англійцями. Тоді генуезці зупинилися і, взявши свої арбалети з боєзапасом, приготувалися до битви. Приблизно на годину вечірні розпочалася гроза з великим громом і блискавкою. Хлинула бурхлива злива з дуже потужними поривами вітру, і періщив він французам в обличчя, а англійцям – в спину. Коли начальник арбалетників вишикував генуезців для стрільби, вони стали дуже голосно волати і горланити. Англійці ж зберігали повний спокій і, щоб налякати генуезців, розрядили кілька гармат, які були в їх війську. Після того, як буря стихла, начальник арбалетників велів, щоб бідалі й генуезці пройшли ще далі, рухаючись попереду всіх ратей, щоб стріляти в англійців і розладнати їхні ряди, як це зазвичай робиться. Вони підступили до англійців настільки близько, що між ними зав'язалася сильна перестрілка, але англійські лучники досить швидко здобули в ній верх. Тоді багато бідалів і генуезців кинулись би навітки, якби могли. Однак латники в загонах великих сеньйорів настільки палко прагнули відзначитися в битві з ворогом, що не переймалися про взаємодію, порядок і стрій. Наступаючи зовсім безладно, змішаною купою, латники затиснули генуезців між собою і англійцями, так що вони вже не могли втекти. І падали слабкі коні, нашттовхуючись на них, а сильні коні падали, спотикаючись об слабкі, що вже впали. Ті ж, хто наступав слідом, не постаралася уникнути цієї тисняви, і тому падали, натикаючись на тих, хто не міг піднятися. Водночас англійські лучники

стріляли в тих, хто був попереду й з боків, настільки густо і часто, що коні, відчуваючи в собі їх стріли з зазубринами, витворяли всілякі дикості. Одні не бажали йти вперед, інші вставали на диби, багато сильно брикалися, інші, всупереч волі своїх вершників, поверталися задом до супротивника через стріли, які відчували в собі, а ті, що вже відчули смерть, валилися додолу. Там, серед англійців, були піші уельські, які зазвичай йдуть за військом і яких звуть грабіжниками або ратною наволоччю. За своїм звичаєм вони носили великі ножі. І ось, крадькома й непримітно пройшовши між англійськими лучниками і латниками, вони кидалися вперед і нищпорили серед цих сеньйорів і їх людей, які не могли допомогти ні своїм коням, ні собі самим. Тримаючи наготові кинджали, сокири та короткі бойові рогатини, міцні і могутні, англійці вбивали людей легко і безперешкодно, не докладаючи великих зусиль і не зустрічаючи опору, бо французи були безпорадні і не могли один одного виручити. Це було нещастя, досі небачене – щоб стільки добрих людей загинуло без бою!

Розділ 143

Про те, як добрий король Богемський та інші знатні сеньйори атакували рать принца Уельського.

Це велике для французів лихо тривало, таким чином, до самої ночі, поки темрява не розділила супротивників. Адже коли почалася битва, вже сутеніло. Того дня ні сам король, ні будь-хто з його прапорів не зміг вступити в бій. Не зробив цього і ніхто з ополчення добрих міст Франції. Один лише сір де Нуайє, лицар старий, вельми поважний і хоробрий, заїхав з орифламою, головним королівським прапором, настільки далеко вперед, що там і зостався. Коли добрий король Богемії, який був дуже щедрий і люб'язний, хоробрий і доблесний, почув, що бій вже почався, то підкликав Ле-Монна де Базеля, що знаходився поряд разом з його рицарями, а також рицарів із своїх земель – Богемії та Люксембургу, які були йому беззавітно відданні. Потім він звернувся до них з особливим проханням та дорученням: нехай вони зволять провести його настільки далеко вперед, щоб він зміг нанести один удар своїм мечем. Лицарі погодилися виконати його бажання. Згуртувавшись разом, вони веліли, щоб знамена їх

государя-короля почали атаку, і з великим поривом кинулися на англійців. У розгорілій сутичці, потужній і наполегливій, вони змусили позадкувати рать принца Уельського. Але потім приспіла рать графа Нортгемптона і єпископа Даремського і підтримала рать принца. Граф Блуаський і герцог Лотарінгській зі своїми людьми дуже завзято вступили в бій з іншого боку і теж змусили англійців вельми потрудитися. І був там такий момент, що рать принца Уельського здригнулася, і довелося їй вельми нелегко. Тоді два англійських рицаря з раті принца прибули до короля Англії і сказали: «Сір, будьте ласкаві прийти на допомогу вашому синові, бо він знаходиться в дуже небезпечному становищі!» Король запитав, чи є у принца які-небудь рани і пошкодження. Йому сказали: «Так, але не дуже важкі». Тоді мовив король у відповідь цим лицарям: «Повертайтеся до нього і більше не кличте мене до тих пір, поки він не буде поранений настільки сильно, що стане безпорадним. Дайте хлопчикові заслужити собі шпори». Після цього лицарі покинули короля і повернулися до принца, в його рать.

Розділ 144

Про те, як король Філіп Французький був змушений покинути поле бою і виїхати в Лабруа, і про те, як врятувалися месір Карл Богемський і граф Гільйом Намюрський.

Для французів у цій битві, яка пройшла досить близько від Кресі, було занадто багато несприятливих обставин. Насамперед, через свою гординю вони билися без ладу, порядку і всупереч волі короля. З цієї причини ні сам король, ні месір Жан д'Ено, утримуваний в його свиті, ні багато інших добрих рицарів так і не змогли вступити в битву. Багато французів, що наступали на англійців, весь день не їли, не пили, були втомленими і виснаженими. Все це не додавало їм сил і бадьорого дихання. Коли вони билися, сонце світило їм в очі і дуже заважало. На додаток до всього, було вже дуже пізно, і незабаром настала ніч. Тому багато хто не зміг прилучитися до своїх прапорів і до своїх ватажків, але ті з них, хто бажав випробувати долю в битві, вступали в бій відразу, як прибували. І коли вони добиралися до місця битви, то опинялися прямо навпроти англійських лучників, які влаштували їм дуже велику перешкода. А тим часом

згущалися нічні сутінки, стало зовсім темно, і воїни вже не могли пізнавати один одного. Проте англійці як раніше не рухалися з тих місць, де були вишикувані, і жоден латник з їхнього боку не вставав перед лучниками, що стріляли, бо ті легко могли помилитися. Король Франції тримався на віддалі від місця битви⁷⁵⁸. При ньому були монсеньйор Жан д'Ено і деякі радники, добрі і випробувані рицарі, які склали його особисту охорону. Він часто запитував, як іде бій. Приблизно на заході сонця йому сказали про біду і нещастя, що спіткало його людей, і що нічого вже не виправити. Почувши ці вісті, король жорстоко запалав гнівом і погнав свого коня шпорами в сторону ворогів. Тоді ті, хто знаходився поруч – месір Жан д'Ено, месір Шарль де Монморансі, сір де Сен-Діжьє⁷⁵⁹, сір де Сен-Відень і деякі добрі лицарі, яким було доручено охороняти особу короля і допомагати йому порадами – стали його утримувати. Ясно усвідомлюючи і оцінюючи небезпеку, вони сказали йому: «О! Дорогий сір і благородний король! Майте в собі міру і обачність! Якщо сьогодні деяка частина ваших людей загинула через свою безрозсудну зухвалість, то ви хоча б не звольте наражати на небезпеку себе і благородну корону Франції в такій злочасній пригоді! Адже ви ще досить могутні, щоб зібрати стільки ж людей, скільки втратили, і навіть більше. Ваше королівство ніколи не буде так розгромлено, щоб цього не можна було зробити. Відступите сьогодні в Лабруа, який знаходиться досить близько звідси. Протягом завтрашнього дня ви отримаєте нові відомості і добру пораду, якщо це вам вгодне». Палаючи гнівом,

Битва при Кресі

король продовжував їхати вперед, але при цьому осмислював слова та поради, що йшли від добрих лицарів, і найбільше – від монсеньйора Жана д'Ено. Адже король вважав його настільки надійною і розсудливою людиною, що був упевнений: цінуючи своєю честю, він не дасть помилкової поради ні в якому випадку. Крім того, по правді кажучи, король добре бачив, що вже пізно, і що жменька людей, яка залишилося при ньому, може мало що

зробити після такого розгрому. Тому він стримався і за допомогою поводитів повернув свого коня назад. Обравши шлях на Лабруа, він прибув туди ночувати разом з вищеназваними рицарями з його свити. Деякі учасники битви ще билися і кидалися по полю, коли звідти поїхав месір Карл Богемський, син доброго короля Богемії, який іменувався і підписувався королем Німеччини. Так само зробили й багато інших сеньйорів, оскільки було б дуже сумно, якби всі там залишилися. Адже, на жаль, їх і так полягло більш ніж достатньо. Але такі битви і настільки великі поразки не обходяться без великих людських втрат. Під графом Гільйомом Намюрським вбили його скакуна, і він опинився у великій небезпеці. З великим трудом його підняли, але при цьому загинув один добрий рицар з його почту, якого звали месір Луї де Жюпле. Граф був врятований лише завдяки дружним зусиллям своїх людей, які взяли керівництво на себе і вивезли його з небезпечного місця. Неможливо вам розповісти і повідати, що трапилося з кожним учасником битви: як билися ті, хто там залишився, і як врятувалися ті, хто вцілів. Для цього знадобилося б надто багато слів і пояснень. Скажу вам тільки, що раніше ще ніколи не чули про такий великий розгром і настільки великі втрати серед великих сеньйорів і доброго рицарства, які трапилися там при настільки малій кількості ратних подвигів. Так свідчать очевидці з обох сторін, що записали про це чисту правду. Ця битва була в суботу, на наступний день після дня Святого Варфоломія, у місяці серпні, в рік милості Господа Нашого 1346.

Розділ 145

Про те, як англійці, здобувши перемогу при Кресі, провели ніч, а потім, уранці, розбили загопи французьких ополченців.

Коли битва завершилася і згустилася нічна темрява, король Англії велів оголосити, щоб під страхом мотузки ніхто не пускався в погоню за ворогом, і щоб ніхто не роздягав і не пересував мертвих до тих пір, поки він не дасть дозвіл. Ця заборона була накладена з тією метою, щоб уранці мертвих було легше впізнати. І велів король, щоб кожен ішов відпочивати у своє розташування, не знімаючи обладунків. Він також попросив, щоб всі графи, сеньйори, барони і рицарі прийшли повечеряти

разом з ним, і наказав своїм маршалам оточити табір дозорами і забезпечити йому надійну охорону на всю ніч. всі королівські розпорядження були точно виконані, і запрошені з'явилися до нього на вечерю. Можете не сумніватися, що після прекрасної перемоги, яку їм пощастило здобути, вони відчували велику радість і великий душевний спокій.

Недільного ранку стояв густий туман. Тому, з дозволу короля, англійці у великій кількості виступили з табору, деякі верхи, деякі пішки, і рушили через поле, щоб подивитися, чи не збираються які-небудь французи в натовпи і загони для нового нападу. Тоді знайшли вони безліч ополченців з добрих міст, які групами дрімали в кущах, ровах і за огорожами. Перемовляючись, ці люди питали один одного, що трапилося і скоїлося, бо ще не знали, чим закінчилася битва і що сталося з їхнім королем та іншими ватажками. Коли вони побачили, що наближаються якісь воїни, то дочекалися їх, прийнявши за своїх. А ці англійці накинулися на них, як вовки на овець, і вбили, скільки хотіли, без будь-якого опору. Ще один загін англійців пішов навмання у інший бік. Там зустрів він великий натовп людей, які йшли по полю, щоб дізнатися які-небудь новини про своїх сеньйорів. Одні шукали своїх господарів, інші – близьких, інші – товаришів. Англійці ж убивали їх всякий раз, коли знаходили і зустрічали.

Розділ 146

Про те, як були упізнані і поховані сеньйори, що полягли в битві при Кресі.

Англійці повернулися в свої розташування приблизно на годину терцій – якраз в той момент, коли король і сеньйори слухали месу. Потім вони описали свою пригоду і те, що вчинили. Тоді король наказав монсеньйору Рейнольду Кобхе, який був дуже відважний і вважався найдоблеснішим з англійських рицарів, щоб він узяв з собою деяких рицарів, обізнаних у гербах, і всіх герольдів. Йому належало обійти всіх мертвих і скласти списки рицарів, яких вдасться пізнати. Він також повинен був розпорядитися, щоб усіх принців і великих сеньйорів поклали особняком в одному місці, залишивши на кожному напис з ім'ям, щоб потім їх можна було впізнати і

поховати відповідно до їх гідності. Названий монсеньйор Рейнольд і його товариші зробили, як було наказано.

Протягом цілого дня вони виходили все поле з кінця в кінець, оглянули всіх мертвих, а під вечір представили їх списки королю, коли він вечеряв. І стало відомо з цих списків, що вони знайшли лежачими мертвими у полі 11 ватажків вищої знаті, включаючи одного прелата, 80 рицарів-банеретів, приблизно 12 сотень однощитних або двощитних рицарів і добрих 15 тисяч інших воїнів – зброєносців, турнікелів, ополченців з добрих міст, бідалів, генуезців і піхотинців. А з англійців мертвими були знайдені тільки три рицаря і приблизно 20 лучників.

Тепер буде доречно назвати вам принців і видних сеньйорів, які там полягли, бо що стосується інших, то я не зміг би перерахувати їх до кінця. Отже, почну з люб'язного і благородного короля Богемії, монсеньйора Карла. Абсолютно сліпий, він, однак, побажав бути першим в бою і вельми настійно наказав своїм рицарям за будь-яку ціну провести його настільки далеко вперед, щоб він міг нанести удар мечем по кому-небудь з ворогів. Виконавши його бажання, всі рицарі полягли поряд з ним. Так і знайшли їх лежачими навколо доброго короля. Після нього найвеличнішим з полеглих сеньйорів був месір Карл, граф Алансонський, рідний брат короля Франції; потім граф Людовик Блуаський, син рідної сестри короля Франції, потім граф Фландрський, потім герцог Лотаринзький, потім граф Зальм-на-Зальм, потім граф Аркурський, потім граф Осеррський, потім граф Сансеррський, потім граф Омальський і потім великий пріор Франції. Тому тоді говорили, що за минулі двісті років ще не було бачено або чувано, щоб стільки принців загинуло в одній битві, будь то при Куртре, при Беневенто, або де-небудь ще.

Боже, бережи їх душі! Бо вони загинули, відважно служачи королю, своєму сеньйору, який дуже гірко їх оплакував і сумував, коли дізнався правду. Однак відомості про втрати прийшли до нього тільки в понеділок, на годину нон, після того, як він, користуючись коротким перемир'ям, послав до супротивника чотирьох рицарів і чотирьох герольдів. У ту пору король Французький знаходився в Ам'єні. Він прибув туди недільного ранку, ще вдосвіта покинувши Лабруа зі своєю найближчим почтом. Більшість людей короля, почувши, що він зупинився в

Ам'єні, зібралися там же або в міській окрузі. Весь недільний день після битви, а також і вечір король Англії залишався на тому місці, де здобув перемогу. У понеділок, уранці, від короля Франції прибули герольди і запропонували укласти перемир'я тільки лише на три дня, щоб ті, хто прийде за тілами своїх панів і друзів, могли їх поховати. Король на це погодився і велів віднести тіло короля Богемського, свого родича, і тіла інших принців в абатство під назвою Ментене, розташоване неподалік. Месієр Годфруа д'Аркур дуже оплакував тоді смерть свого брата, графа Аркурського, але виправити нічого не міг. Ще в неділю прибув в ту область граф Савойський зі своїм братом і доброї тисячею списів. Вони встигли б взяти участь у битві, якби вона була проведена відповідно до задуму доброго рицаря Ле-Монна де Базеля, який хоробро залишився з благородним королем Богемії, своїм паном. Коли два савойських сеньйори почули, що битва вже пройшла і вони прибули не на часі, то дуже засмутилися. Проте, бажаючи принести якусь користь і відпрацювати свою платню, вони в ту ж неділю поїхали далі і, сильно випередивши військо короля Англії, зупинилися в місті Монтре, щоб охороняти й обороняти його від англійців, якщо буде потрібно. У ту пору Монтрей не був укріплений настільки добре, як тепер, і його жителі вирадили дуже велику радість від приїзду савойських сеньйорів.

(Фруассар, Ж. Хроніки. 1340-1350 / Пер. и примеч. М.В. Аникиева. – СПб.: Издательство РХГА; Ювента, 2012. – 856 с.)

Розділ 147

Про те, як король Англії підступив зі своїм військом до міста Кале і взяв його в облогу.

У понеділок вранці король Англії знявся з табору і поїхав у напрямку до Монтре. Своїх маршалів він послав у набіг в сторону Едена, щоб вони випалили і спустошили країну, як робили колись. Вони спалили Вабан і Борен, але місцевому замку не заподіяли ніякої шкоди, бо він був дуже потужним. Потім вони повернули до Монтре і, не втримавшись, спробували зав'язати сутичку з савойцями, що перебували в гарнізоні, проте ні в чому не досягли успіху. Тоді вони пішли звідти, спаливши

передмістя, і повернулися до війська короля, який обрав шлях на Сен-Жосс і розташувався тим ввечері на березі ріки. Вранці вони рушили далі і переправилися через річку. Люди короля віддали вогню Сен-Жосс, Етапль, Невшатель, Ле-Делю, а потім спустошили всю область Булонне, околиці Булоні та місто Віссан, яке тоді був добрим і великим. У ньому ж і розташувався король з усім своїм військом на одну ніч. Наступного ранку король Англії виступив з Віссану і, прийшовши під міцне місто Кале, взяв в облогу його з усіх сторін. Він сказав, що не відступить ні взимку, ні влітку, як би стійко місто ні трималося, – хіба тільки король Філіп знову прийде поборотися і зніме облогу силою.

Розділ 148

Про те, як король Едуард Англіїський побудував під Кале ціле облогове місто, а також про милість, яку він надав бідним людям, що покинули Кале

Назване місто Кале було дуже сильно укріплене і в ньому знаходилося багато добрих латників – таких як монсеньйор Жан де Вьєнн, який був там капітаном, месір Арнуль д'Одрегем, месір Жан де Сюрі, монсеньйор Пепен де Вьєр, монсеньйор Анрі дю Буа і багато інших. Тому король Англії жодного разу не дозволив своїм латникам штурмувати місто, бо вони могли більше втратити, ніж виграти. Замість цього він звелів негайно відбудувати для нього палац з колод і дощок – з великим залом, покоями і всім належним – і добре покрити його соломною, щоб він, король, міг провести там всю зиму, літо і навіть ще більший термін, якщо знадобиться. Крім того, він звелів викопати великий рів навколо всього табору, щоб в нього не можна було увірватися раптово.

Всі сеньйори, лицарі і інші теж веліли відбудувати собі житла якнайкраще, відповідно своєму становищу, – одні з дерева, інші з дреку, інші з соломи, так що за досить короткий час там виросло ціле місто, велике й укріплене. У ньому, на великому ринку, можна було купити все необхідне для життя. Там стояли м'ясні та галантерейні лавки, суконні ряди, і йшла жвава торгівля усіма іншими товарами точно так само, як ніби б це було в Аррасі або Ам'єні. Адже фламандці, будучи на боці англійців, всіляко їх

постачали. Частина поставок йшла також з Англії, по морю, яке там зовсім не широке для переправи. Товарів було б ще більше, якби не генуезці та інші моряки, які постійно стерегли море. Нишпорячи по ньому в різні боки, вони турбували нападами тих, хто плив в англійський табір або повертався назад. Одного з ватажків цих моряків звали Маран, а іншого – Местрель. Вони часто об'єднувалися з іншими мореплавцями у великі загони і доставляли англійцям багато тривоги і прикрощів, захоплюючи у них кораблі, навантажені припасами. Це вельми сердило короля Англії і людей з його війська. Однак іноді французи отримували відсіч і теж зазнавали втрат. Багато англійців, бажаючи виказати свою завзятість, часто влаштовували перестрілки і сутички з захисниками міста, так що з обох боків були вбиті і поранені. У пошуках пригод англійські маршали з багатьма латниками і лучниками часто здійснювали рейди по землях навколо Кале: один раз – у сторону Сент-Омера або Теруана, другий – у бік Булоні. При цьому вони захоплювали велику і дрібну худобу для постачання війська і спустошували все на своєму шляху. Тим часом гарнізон Сен-Омера складався з хороших латників, які охороняли місто і підступи до нього. Такі ж гарнізони були в Монтуарі, Гіне, Уа, Марці, Ліке, Фьєнні, Булоні, Теруані, Ері, Бетюні, Сен-Венані, Аме, Ардре і всіх інших фортецях, що стояли в тій місцевості. Тому там часто траплялися всілякі пригоди і небезпечні сутички. Одні в них втрачали, а інші вигравали, як це зазвичай відбувається під час таких воєн та облог. Проте зараз я згадав про це досить стисло, бо думаю легко все надолужити, перш ніж моя розповідь про облогу закінчиться. Тепер же я хочу повідати про велику люб'язність, яку король Англії надав бідним людям Кале.

Коли захисники міста Кале побачили, що англійці не припинять облогу і що їх запаси продовольства дуже швидко виснажуються, то вирішили на раді вислати геть бідних жителів, від яких їм не було ніякої користі. Потім вони виставили за межі міста не менше 600 бідних, погано забезпечених людей і сказали їм рухатись прямо через англійський табір. Як тільки король Англії дізнався про це, то велів їх затримати і привести до нього в великий зал, побудований з дерева за його наказом. Там він звелів, щоб їх ситно нагодували, напоїли, а потім, Бога ради,

видали всім по три старих стерлінга і провели їх у цілості за межі табору. Всі сприйняли це за велику милість і велике благородство...

Розділ 153

Про те, як в табір під Кале прибув граф Дербі і королева Філіпа Англійська, а також про переговори, які вів з фламандцями король Едуард.

Облога Кале була вельми затяжною. В ході її сталося так багато пригод і було скоєно стільки прекрасних подвигів з обох сторін, як на суші, так і на морі, що я не можу розповісти не те що про всі, але навіть про чверть з них. Адже король Франції велів розмістити по всіх сусідніх фортецях таких добрих латників, що англійці, які покидали табір кінними або пішими, щоб вирушити на пошуки фуражу або пригод, не мали переваги над супротивником і часто зазнавали нападів, сильних і лютих. Крім того, вони часто влаштовували перестрілки і сутички біля воріт. Якогось дня несла втрати одна сторона, якогось – інша. А в морі знаходився один моряк по імені Маран, який багато разів вельми виручав захисників Кале. Так тривала ця облога всю зиму. Тим часом граф Дербі здійснив морське плавання і висадився біля Кале, а приблизно на Різдво туди завітала й сама королева Англії. Зрозуміло, її прийняли з великою радістю. Англійці отримували дуже велику допомогу від міських громад Фландрії, бо король Англії, як міг, беріг дружбу з ними. У ту пору син їх [загиблого] сеньйора, графа Фландрського, юний Людовік, перебував під охороною жителів Гента, а герцог Брабантський бажав видати за нього свою дочку і обіцяв королю Франції, що, якщо цей шлюб відбудеться, він перетягне Людовіка з англійської сторони на французьку. Коли король Англії дізнався про це, то відправив у Фландрію видних послів – графа Нортгемптона та інших. Від імені свого государя-короля ці послі вельми щедро обдарували багатьох жителів землі Фландрської, щоб відвернути їх від цієї витівки з Брабантським шлюбом. При цьому вони обіцяли, що, якщо фламандці погодяться на шлюб свого сеньйора з дочкою англійського короля, останній відвоює для них у французів міста Ліль, Бетюн, Дуе і всі пов'язані з ним

володіння. Фламандці ж, тут і порівнювати нічого, набагато більше схилилися на бік короля Англії, ніж на бік короля Франції.

Розділ 155

Про те, як король Філіп Французький прийшов з великим військом на гору Сангат, щоб зняти облогу з Кале, але був змушений відмовитися від свого наміру.

Король Франції відчував, що його добрі люди, обложені в місті Кале, терплять суворі випробування. Тому, поміркувавши, він сказав, що бажає надати їм допомогу і битися з королем Англії, щоб зняти облогу. Потім він оголосив по всьому своєму королівству, щоб до свята Пятидесятниці всі рицарі і зброєносці були в місті Ам'єні або поблизу від нього. Оголошене всюди, це розпорядження було виконано. У місті Ам'єні зібралося безліч принців, графів, лицарів і зброєносців. Вони влаштували велику раду і довго обговорювали, як їм зняти облогу з Кале. Адже королю прямо говорили, що англійці зайняли такі сильні позиції, що підступитися до них неможливо. Через це король Франції надовго затримався в Ам'єні, не рухаючись далі, і постійно в його військо вливалися нові сіли. Король Англії, перебуваючи під Кале, добре знав, що жителі міста не можуть протриматися довго, бо відчувають гостру нестачу продовольства. По суші до них уже ніхто не міг підійти з будь-якої сторони. Крім того, король велів перекрити і морський шлях, по якому їм крадькома поставляли припаси. Він наказав побудувати на березі, досить близько від Кале, дерев'яний замок, а потім забезпечити його гарматами, спрінгалдами¹ і розмістити в ньому лучників, щоб ніхто не наважився проникнути цим шляхом у місто або, навпаки, залишити його. Рицарі, що знаходилися в Кале, – месір Жан де В'єнн, месір Жан де Сюрі і месір Арнуль д'Одрегем – з великими труднощами послали вісника до короля Франції. Повідомляючи про своє тяжке становище, вони просили підтримати їх, бо в іншому випадку їм доведеться здатися. Тоді король Франції виступив з Ам'єна і звелів всім своїм людям підійти ближче до Кале. Вони їхали і рухалися доти, поки не прибули на гору Сангат, що стоїть за два льє від міста. Потім король і сеньйори

¹ Спрінгалд – середньовічний, одноплечовий деформаційний пенсійний стріломет, призначений для настільної стрільби.

розташувалися там добре і ґрунтовно; і говорили тоді, що у війську короля Франції налічується добрих 200 тисяч чоловік. Однак скажу вам, як вчинив король Англії, коли дізнався, що король Франції прибув з дуже великим військом, щоб битися з ним і змусити його зняти облогу, яка зажадала від нього стількох тілесних трудів і грошових коштів. Він розсудив, що французи можуть наблизитися до його табору і міста Кале лише двома шляхами: або по дюнах уздовж берега, або вище, де було безліч ровів, торф'яного багна і боліт, а міст для переправи, званий Ньюле, був тільки один. Тоді король Англії велів підігнати свої кораблі і нефи до прибережних дюн, добре забезпечити їх бомбардами і розмістити на них латників і лучників, щоб французьке військо не посміло і не змогло там прослідувати. Крім того, він звелів графу Дербі, своєму кузенові, зайняти міст Ньюле з великою кількістю латників, щоб французи не могли по ньому переправитися. Між горою Сангат і морем стояла одна висока вежа, яку охороняли 32 англійця. Воїни з Турне пішли на неї подивитися. Вони її захопили і зруйнували, а всіх, хто в ній знаходився, убили. Король послав своїх маршалів, сеньйора де Боже і сеньйора де Сен-Венана, щоб вони розвідали і з'ясували, де його війську буде легше пройти. Два барони поїхали на розвідку і добре вивчили всю місцевість, а потім доповіли королю, що пройти можна лише по одній дорозі, але вона добре охороняється і по ній можуть проїхати пліч-о-пліч лише чотири вершники. Ці вісті були дуже неприємні королю Франції. Тому він послав монсеньйора Жоффрау де Шарні і сеньйора де Монморансі з охоронними грамотами, щоб вони переговорили з королем Англії. Проїхавши через річку по мосту Ньюле, вони добре розглянули проїзд. Потім вони з'явилися до короля Англії і сказали від імені того, хто вислав їх, їх володаря, що той прибув, щоб зняти облогу з міста Кале, і як можна скоріше; проте король Англії настільки щільно перекрив всі проходи, що до нього неможливо підійти. Тому король Франції просить, щоб він зволив звільнити шлях для нього і його людей, і тоді йому буде дано бій. А якщо він не бажає цього зробити, король Франції відступить назад і надасть йому простір для битви на своєму боці. Король Англії сказав у відповідь на ці слова, що ні зробить нічого з запропонованого; але якщо король Філіп не може пройти тут, то

нехай обійде кругом, щоб знайти відповідний шлях. З цією відповіддю і повернулися два лицаря у військо короля Франції. Коли король Франції побачив, що не доб'ється нічого іншого, то пішов з гори Сангат і визнав місто Кале втраченим. Відступивши назад, в місто Аррас, він розпустив своє військо і надав захисникам Кале виходити зі становища самотійно, як зуміють.

(РИМСЬКИЙ МАНУСКРИПТ)

Розділ 128

Про те, як шестеро іменитих городян добровільно пішли на смерть заради народного порятунку, і про те, як благородна королева англійська змогла розжалобити короля своїми благаннями

З цим рішенням месієр Готьє де Моні відбув від короля Англії і повернувся до бар'єрів Кале – туди, де його очікував капітан гарнізону, месієр Жан де В'єн. Потім він описав йому всю розмову з королем, про яку ви вже знаєте, і сказав, що це все, чого він зміг випросити. «Месієр Готьє, – відповів месієр Жан, – я цілком вам вірю. Однак я прошу, щоб ви зволили тут залишитися до тих пір, поки я не поясню всю справу міській громаді. Адже мене сюди послали городяни, і, на мій погляд, це їм вирішувати, як вчинити». Сієр де Моні сказав у відповідь: «Я готовий почекати вас». Тоді месієр Жан де В'єн пішов від бар'єрів і, прийшовши на ринкову площу, велів дзвонити у дзвін, щоб зібрати всіх людей в критих торгових рядах. По звуку дзвону з'явилися всі – і чоловіки, і жінки, адже вони були вже так виснажені голодом, що далі нікуди, і дуже бажали почути новини. Коли всі прийшли і зібралися на площі, месієр Жан де В'єн дуже м'яко переказав їм всі слова, наведені тут вище. Він прямо сказав, що по-іншому бути не може, і нехай вони порадяться і ухвалять рішення, бо відповідь належить дати негайно. Вислухавши це повідомлення, все і вся почали так скорботно кричати і гірко плакати, що не знайшлося б у цілому світі такого черствого серця, яке б не здригнулося від жалю, бачачи й чуючи, як вони побиваються. Спочатку у них не було ніяких сил сказати що-небудь у відповідь. І навіть сам месієр Жан де В'єн виповнився такого співчуття до них, що проливав дуже гіркі сльози. Нарешті, через деякий час, піднявся на ноги найбагатший і поважний

громадянин міста Кале, якого звали сир Есташ де Сен-Пьер. І сказав він перед усіма чоловіками і жінками: «Добрі люди! Велика жалість і велика біда буде, якщо весь народ, що тут є, загине голодною або іншою смертю, коли можна знайти засіб, щоб цього уникнути. І буде великим благодійником і милостивцем в очах нашого Господа той, хто зможе врятувати і вберегти людей від цього лиха. Щодо себе я маю настільки велику надію знайти милість і прощення у нашого Господа, якщо помру заради загального порятунку, що бажаю бути в цій справі першим. І віддамся я охоче, лише в одній моєї сорочці, з непокритою головою, босими ногами і мотузкою на шиї, на волю благородного короля Англії». Коли сир Есташ де Сен-П'єр виголосив цю промову, всі люди поспішили висловити йому свою підтримку, і багато чоловіків і жінки кинулися до його ніг з сумним плачем.

Велика жалість охопила б всякого, хто тоді їх побачив би і почув. Слідом за ним, другий за рахунком, піднявся ще один поважний городянин, у якого в Кале було велике діло і дві панянки-доньки, юні, красиві і витончені. Він висловився точно так само і оголосив, що складе компанію своєму куму і родичу, сирі Есташ де Сен-

Громадяни Кале

П'єру. А звали цього городянина Жан д'Ер. Потім піднявся і визвався піти разом з ними третій городянин, якого звали сир Жак де Віссан. Він володів дуже багатим рухомим майном і спадковими володіннями в самому Кале і за його межами. До нього також приєднався його брат, сир П'єр де Віссан. П'ятим став сир Жан де Фьєн, а шостим – сир Андре д'Ардр. Ці шестеро городян були в Кале найбагатшими і найвпливовішими. Вони володіли найбільшою спадковою власністю в місті та за його межами і більше всіх інших постачали Кале по морю і по суші. Однак, спонукувані жалем і прагненням врятувати своїх дружин,

дітей та інших мешканців міста, вони абсолютно добровільно запропонували себе і сказали капітану: «Сір, виконуйте свій обов'язок! Ведіть нас до короля Англії в тому вигляді, як це обумовлено у вашій угоді, бо ми всі готові померти, якщо так судилося, і приймемо смерть зі спокійною душею».

Від усього побаченого і почутого месір Жан де В'єн відчув настільки велику скорботу, що плакав так само гірко, як ніби побачив усіх своїх друзів, що лежать у трунах. Проте, щоб не затягувати справу, раз це було неминуче, він звелів там же, в критих рядах, повністю роздягнути цих мужів до самих брє і сорочок і залишити їх босими, з непокритими головами. Туди були принесені всі ключі від воріт і сторожових хвіртток міста Кале, а також від замку. Потім шістьом поважним городянам наділи мотузки на шиї, і вони в такому вигляді покинули криті ряди і ринкову площу Кале. Простуючи попереду месір Жан де В'єн дуже гірко плакав від великої жалості до них, так само як і всі інші рицарі і зброєносці, які там знаходилися. Чоловіки, жінки і діти, місцеві уродженці міста, слідували за ними, настільки голосно кричучи і стогнучи, що боляче було їх слухати. Шестеро городян, йдучи звідти, зовні трималися досить бадьоро, хоча у них майже не було надії повернутися назад. Щоб утішити тих, хто залишався, вони говорили їм: «Добрі люди, не плачте! Те, що ми робимо, послужить благій меті і врятує інших жителів міста! Набагато краще померти тільки нам, раз належить тому бути, ніж загинути всім добрим городянам. І Бог нехай змилується над нашими душами!»

Так, серед ридань, стогонів і великої скорботи болісних сердець, месір Жан де В'єн довів городян до самих воріт, і за його наказом їх відкрили. Городяни вийшли, а рицар попрямував до бар'єрів. Месір Готьє де Моні чекав його там, обпершись на огорожу і поглядаючи в бік міста. Побачивши, що з воріт виходять шестеро городян, він випростався, а вони обернулися до проводжаючих і мовили: «З Богом, добрі люди! Моліться за нас!» Тут ворота знову були замкнені під настільки великі ридання, стогони і крики, що лунали від дружин, дітей і друзів цих добрих людей, що слухати їх можна було тільки з великим жахом. І навіть сам месір Готьє де Моні, добре чуючи ці голоси, відчув велику жалість. Коли месір Жан де В'єн підійшов до нього, то

сказав: «Месір Готьє, я, як капітан Кале, за погодженням з бідними людьми цього міста, передаю вам цих шістьох городян. Я вам присягаюся, що аж до сьогоднішнього дня вони були, і по грошах, і по земельних володіннях, найповажнішими, найіменитішими людьми в міській громаді. І несуть вони з собою всі ключі від міста і замка Кале. Тому я вас прошу: будьте ласкаві просити за них короля Англії, щоб він відчув до них жалість, співчуття і не став їх страчувати». Тоді месір Готьє де Моні сказав у відповідь: «Я не знаю, як забажає з ними вчинити мій сеньйор-король, але я обіцяю зробити для них все, що в моїх силах». Потім бар'єри були відкриті. Шестеро городян вийшли за них в тому вигляді, як я вам вже описав, і рушили далі разом з месіром Готьє де Моні, який спокійно довів їх до самого палацу короля Англії. Тим часом месір Жан де В'єн повернувся в місто Кале через сторожову хвіртку.

Король Англії тим часом знаходився в залі свого палацу, в товаристві багатьох графів і баронів, які прийшли, щоб подивитися, як поведуться городяни Кале. Туди прийшла і сама королева, але тільки не відразу. Королю сказали: «Государ! Месір Готьє де Моні веде людей з Кале». Тоді король вийшов зі свого палацу на розташовану поруч площу, і всі сеньйори пішли за ним. Там вже стовпилося безліч людей, підоспілих, щоб подивитися на городян Кале і дізнатися, як з ними вчинять. Королева Англії, яка була на останньому терміні вагітності, теж вийшла з палацу слідом за своїм паном, королем.

І ось під'їхав месір Готьє де Моні, ведучи за собою шістьох городян, і зійшов на землю зі свого низькорослого жеребця. Всі люди на площі розступилися перед ним. Тоді месір Готьє проїхав через натовп з шістьма городянами і, поставши перед королем, сказав йому англійською мовою: «Найдорожчий володарю! Ось представники міста Кале – у вашому розпорядженні!» Король відповів повним мовчанням і лише дуже гнівно подивився на городян, бо люто ненавидів їх і взагалі всіх мешканців Кале за ту велику шкоду і збитки, які вони завдали йому в минулому. Шестеро городян негайно опустилися перед королем на коліна і, благально склавши руки, мовили так: «Шляхетний пан і великодушний, славний король! Ось ми, шестеро потомствених громадян Кале, які віддавна вели велику торгівлю морем і

суходолом, підносимо вам ключі від міста і замку Кале і віддаємо їх у ваше повне розпорядження, а себе ввіряємо в тому вигляді, як ви веліли, в вашу безумовну волю, щоб врятувати інших жителів Кале, які дуже страждають від тягара облоги. Звольте ж нас пожаліти і помилувати, по вашому великому благородству». Звичайно, на площі тоді не знайшлося такого графа, барона, рицаря і будь-якої іншої відважної людини, яка змогла б утриматися від сліз щирого жалю і не втратила б здатність говорити на довгий час. Король же поглядав на городян дуже люто і теж втратив дар мови, але це було через великий гнів, який охопив його серце. А коли він заговорив, то наказав англійською мовою, щоб городянам негайно відрубали голови. Всі присутні там барони і рицарі з плачем просили короля, так настійно, як могли, щоб він зволив зглянутися і змилюватися над городянами, але він не хотів нікого слухати.

Тоді заговорив люб'язний рицар, месієр Готьє де Моні, і сказав: «О благородний государ! Будьте ласкаві приборкати вашу лють! Ви знамениті і відомі як взірець найвищого благородства і великодушності! Так не робіть же вчинку, який хоча б злегка зашкодить вашому доброму імені і дасть привід звинувачувати вас в жорстокості чи ницості. Всі люди вважатимуть за велику лютість, якщо ви безжально велите стратити цих поважних

городян, які з власної волі віддалися у ваше розпорядження і на вашу милість, щоб врятувати інших».

Тоді король скривився і сказав: «Моні, Моні, досить вам. По-іншому не буде». Месієр Готьє не наважився більше говорити, бо король дуже гнівно вигукнув: «Хай покличуть ката! Жителі Кале змусили померти стількох моїх людей, що цим належить померти теж!» Тут благородна королева англійська, яка була на останньому терміні вагітності, виказала велике смирення. Вона так гірко розридалася від жалості, що їй неможливо було заспокоїти. Кинувшись на коліна перед королем, своїм паном, відважна і

**Королева Філіпа
Геннегау**

добра дама сказала: «О! Найдорожчий володарю! Після того, як я всупереч великій небезпеці переправилася сюди через море, я, як ви знаєте, нічого у вас не просила і жодного разу не вела мову про подарунки! Однак тепер я уклінно прошу і благаю вас: замість подарунка; в ім'я Сина Святої Марії і заради любові до мене, будьте ласкаві помилувати цих шістьох людей!»

Король трохи зачекав, перш ніж відповісти, і подивився на добру даму, свою дружину, яка, будучи вже близька до пологів, стояла перед ним на колінах і дуже зворушливо плакала. Від цього видовища його серце пом'якшало, бо він не хотів її засмучувати в тому положенні, в якому вона була. Нарешті, він вимовив: «Ах, пані! Зараз я волів би, щоб ви перебували в якому-небудь іншому місці, але тільки не тут! Ви просите настільки прямо, що я не смію відмовити вам в подарунку, який ви бажаєте від мене отримати. І, хоча я роблю це згнітивши серце, – тримайте, я вам їх дарую! Чиніть їм, як вам завгодно!» Смілива дама відповіла: «Монсеньйор, велике спасибі!» Потім королева піднялася з колін і веліла встати шести городянам. Наказавши зняти мотузки, зав'язані у них на шиях, вона відвела їх у свій готель і розпорядилася, щоб їх одягли в новий одяг, нагодували обідом і тримали весь день у повному достатку. Наступного ранку вона веліла видати кожному з них по шість ноблів і сказала, щоб месір Санш д'Обресікур і месір Паоне де Рое під своєю охороною провели городян за межі табору настільки далеко, наскільки вони побажають. Коли два рицарі точно переконалися, що городяни знаходяться поза небезпекою, то доручили їх Господу і повернулися в табір; а городяни попрямували в Сент-Омер.

Розділ 129

Про те, як король і королева Англії вступили в місто Кале.

Отже, міцне місто Кале перебувало в облозі короля Едуарда Англійського упродовж року: від милості Нашого Господа 1346 р., приблизно в день Усікновення Глави Святого Іоанна, у місяці серпні, а завойований на рік милості Нашого Господа 1347 р., у місяці вересні. Коли король Англії здійснив свою волю над шістьма городянами Кале, подарувавши їх, як вище сказано, королеві, своїй дружині, то закликав месіра Готьє де Моні і своїх

маршалів, графа Уоріка і месіра Річарда Стаффорда, і сказав їм: «Панове, ось вам ключі від міста і замку Кале. Ідьте і заволодійте ними. Всіх рицарів, які там перебувають, візьміть в полон і помістіть у темницю, або ж змусьте їх клятвено обіцяти, що вони не втечуть з полону. Вони – дворяни, їм цілком можна вірити на слово. А всім іншим, найманцям та іншим, велите піти, – я їх відпускаю». Два барони разом з месіром Готьє де Моні відповіли: «Буде зроблено!»

Потім два маршали і месір Готьє де Моні попрямували до міста Кале, взявши з собою тільки сотню латників і дві сотні лучників. Перед воротами, які, не рахуючи хвіртки, були повністю закриті, вони побачили французьких рицарів – месіра Жана де В'ена, месіра Арнуля д'Одрегема, месіра Жана де Сюрі та інших. Спокійно зустрівши англійців, рицарі запитали про шістьох городян: як з ними обійшлися, чи помилував їх король? Англійці відповіли: «Так, помилував, на прохання пані королеви Англійської». Від цих слів французи дуже зраділи. Потім ворота та бар'єри Кале були відкриті. Англійці увійшли туди і заволоділи містом і замком. Месір Жан де В'ен і французькі рицарі були з чемністю взяті в полон, а всі решта – чоловіки, жінки і діти – вигнані геть. Коли деякі з них прямували через облоговий табір, то англійські рицарі і інші достойні люди, зворушені жалістю, годували їх обідом і давали ще грошей на дорогу. І йшли вони, як бродяги, шукати кращої долі в інших місцях. Були там і такі, хто пройшов через табір фламандців, розташований між Кале і Гравліном. Спонукувані великим співчуттям, фламандці теж виказали їм досить співчуття та доброти. Так розсіялися ці бідні люди в різні сторони, але більшість з них віддалилися в Сент-Омер і отримали там чималу допомогу.

Послані королем в Кале, англійські маршали і месір Готьє де Моні веліли, щоб місто разом із замком повністю і негайно очистили [від людей], привели в порядок і належним чином підготували до прийому королівського подружжя. Все це було зроблено: замок привели в порядок, щоб там могли зупинитися король з дружиною, а всі особняки, покинуті колишніми мешканцями, були підготовлені до того, щоб прийняти людей короля. Коли йому дали про це знати, він сів на коня і велів

зробити так само королеві, своєму сину-принцу, баронам і рицарям. Вони з великою славою поїхали до міста і вступили в нього під гру такої великої кількості інструментів – труб, барабанів, ріжків, волинок і сопілок, що любо-дорого було послухати і подивитися. Вони доїхали так до самого замку. Там король, королева, принц і граф Дербі спішилися. Деякі сеньйори залишилися при королі і розташувалися в замку, а інші попрямували в особняки, приготовлені для них. У той перший день, відразу після свого вступу в Кале, король влаштував у замку бенкет для королеви, дам, панночок, графів, баронів і рицарів. Однак при цьому використовувалися не міські, а табірні запаси, які були привезені раніше і продовжували щодня поставлятися з Фландрії та Англії. Вам слід знати, що в ході облоги безліч різних товарів постійно і з надлишком поставлялося в англійський табір із землі Фландрської морем і суходолом. А якби не фламандці, англійці мали б у них велику потребу.

Того ж дня всі ворота Кале були відкриті, і безліч фламандців прийшло подивитися на двір англійського короля. Всі покої, зали і галереї в замку Кале були дуже багато, відповідно королівській, гідності і прикрашені тканинами чудової вичинки. Особняки, в яких розташувалися англійські графи і барони, теж були розкішно прибрані; і провели вони той день посеред великої радості і веселощів.

На другий день після свого вступу на Кале король Англії дав в замку обід для самих іменитих фламандських городян, за наполяганням яких ополчення з добрих міст Фландрії прийшли йому служити. І був цей бенкет великим, красивим і добре підготовленим. При розставанні король дуже подякував фламандців за службу. Фламандці повернулися в свій табір, а на наступний день всі дружно виступили в дорогу і розійшлися по своїх краях. Так закінчилася облога Кале. Король дав усім своїм латникам і стрільцям дозвіл повернутися до Англії. Він утримав при собі тільки свого сина, принца Уельського, свою раду, свою дружину-королеву разом з дамами і дівичами, що складали її свиту, а також свого кузена, графа Дербі. Крім того, король подарував багатьом своїм баронам прекрасні особняки в межах Кале, кожному згідно з його гідністю, щоб їм було де зупинитися

і розташуватися, коли вони захочуть переправитися з Англії в Кале. Деякі з цих особняків були подаровані в спадкове володіння, а інші залишилися в залежності від королівської волі. Того ж дня, коли місто Кале було здане, всіх його мешканців видворили геть і залишили тільки трьох старців, серед яких один був священиком. Ці старці досить добре знали міські звичаї і кутюми, щоб точно вказати межі спадкових володінь. Адже нові господарі і мешканці міста навряд чи змогли б вірно визначити і сказати: «Ось тут знаходиться моє володіння!» А між тим намір короля і його радників полягав у тому, щоб повністю заселити місто одними лише англійцями. Вони вирішили, що надішлють туди дванадцять іменитих городян, багатих людей і добрих купців з міста Лондона, а також двадцять чотири городянина з добрих міст і фортець Англії, разом з їх дружинами, дітьми і всіма сім'ями, – разом, значить, тридцять шість, не рахуючи ще інших людей і самих різних працівників. Завдяки цьому місто повинне було повністю перетворитися і стати суто англійським. У ньому також було вирішено заснувати склад англійської вовни, свинцю і олова; і щоб увійшло у звичай поставляти ці три види товарів саме в Кале, належало побудувати там нову гавань і пристань. Бажаючи навести у всіх справах належний порядок, король не став поспішати з поверненням до Англії і затримався в Кале на добру чверть року, так що його дружина-королева народила прекрасну дівчинку, якій дали ім'я Маргарита. Згодом вона стала графінею Пемброк, але померла молодой. За той час, поки король Англії перебував у Кале, були заново відбудовані і відновлені всі укріплення, зруйновані в ході облоги. І перш ніж король повернувся до Англії, туди були відіслані месір Жан де В'єн, месір Арнуль д'Одрегем та інші рицарі, що знаходилися в Кале в день його здачі.

(АМ'ЄНСЬКИЙ МАНУСКРИПТ)

Розділ 156

Про те, як місто Кале було здане королю Англії і заселене англійцями, а також про дворічне перемир'я, яке було укладено за посередництва кардинала Булонського.

Коли жителі Кале побачили, що не отримають ніякої допомоги і король Франції вже відбув назад, то прийшли в

сум'яття. Потім вони повели довгі переговори з монсеньйором Готьє де Моні, який, в ім'я Бога та милосердя, доносив їх слова до короля Англії. Спочатку він ніяк не міг пом'якшити короля і домогтися пощади для городян. Король бажав всіх піддати смерті – так сильно вони його розгнівали в минулі часи.

Проте врешті-решт переговори завершилися тим, що шість іменитих городян Кале віддали себе на волю короля. Зовсім голі, з мотузками на шиях, вони прийшли до нього і піднесли ключі від міста. Король бажав, щоб вони тут же і негайно були обезголовлені, але королева Англії та месір Готьє де Моні просили за городян настільки гаряче, що король простив їх провину, і вони не зазнали ніякого тілесного збитку. Потім король послав своїх маршалів, щоб вони заволоділи містом Кале. Всі рицарі, що там перебували були взяті в полон і відіслані до Англії, а король і королева з великим тріумфом вступили в місто. Потім з Кале були видворені всі його мешканці: чоловіки, жінки і діти. Втративши все своє майно та успадковане багатство, вони пішли жити де прийдеться. Після цього король заселив місто новими людьми з Англії. У тому ж році, стараннями кардинала Булонського, який знаходився у Франції, між французьким і англійським королями було укладено перемир'я строком на два роки. Після цього король Англії добре забезпечив місто Кале припасами і разом з дружиною-королевою повернувся в свою країну.

Розділ 157

Про те, як месір Жоффруа де Шарні намагався захопити місто Кале, підкупивши його коменданта Емері Павійського, але зазнав невдачі.

Це перемир'я дотримувалося досить добре. Однак месір Жоффруа де Шарні, який знаходився в Сент-Омері, як і деякі інші рицарі Пікардії, вкрай досадував через втрату Кале. І ось, у тому ж році, він зумів так змовитися з монсеньйором Емері Павійським, одним ломбардським рицарем, капітаном Кале, що той пообіцяв здати місто в певний день, якщо йому виплатять 20 тисяч золотих екію.

Сталося ж, що король Англії провідав про цю угоду – я не знаю як. Тоді він викликав монсеньйора Емері до себе в Лондон і

для початку гарненько його залякав. Проте врешті-решт король велів йому залишити в силі угоду з французами і сказав, що має намір прибути в Кале до дня угоди. Мовляв, з цією умовою він повністю простить Емері його провину. Месір Емері, який вже вважав себе мертвим, обіцяв усе влаштувати і повернувся в Кале.

Король Англії зовсім не забув про свій задум: під покровом ночі він висадився в Кале з 1000 латників. А в день, коли названий месір Емері повинен був місто, на його околиці на таємну сходку прибули месір Жоффруа де Шарні, месір Моро де Фьен, месір Жан де Ланда, месір Есташ де Рібемон, месір Пепен де Вієрі, месір Анрі дю Буа, сир де Кіканпуа і багато інших рицарів з Артуа, Вермандуа і Пікардії. Потім, вночі, вони були впущені в місто. Тут англійці вискочили з укриття, напали на французів і вибили їх назад. Розгорілася велика і люта битва, бо французи, які були досить численні, згуртувалися в загін. Король Англії бився в той день під прапором месіра Готьє де Моні. А на боці французів був чудовий рицар месір Есташ де Рібемон. Проте французи зазнали повного розгрому. Під вечір всі вони були вбиті або взяті в полон і відведені в місто Кале.

Король Англії дав вечерю для полонених французьких рицарів і власноруч підніс у подарунок срібний вінець месіу Есташ де Рібемону як найкращому бійцеві на боці супротивника. Він також відпустив його з полону без викупу, давши йому двох коней і 20 екю, щоб він зміг повернутися до себе додому.

ВІЙСЬКОВИЙ ЩОДЕННИК ЕДУАРДА III (1346 р.)

Вступ.

Цей щоденник кампанії при Кресі існує в єдиному списку («Корпус Крісті Колледж», Кембридж MS 170), який є копією кінця XIV століття. Чотири аркуші з середини документа відсутні, а наприкінці переписувач двічі повторює цілу сторінку. (Можливо, що було зроблено кілька копій і переписувач перервався на тому моменті, коли виявив, що помилково вставив другу копію в інший документ.) У підсумку, ми, на жаль маємо лише фрагмент: якби рукопис був повним, він міг би дати нам живий звіт з перших рук про саму битву, враховуючи, що стиль

письма, в цілому, на високому рівні. Копії повного рукопису, мабуть, використовувалися двома іншими хроністами, в абатствах Малмсберрі (у Вілтширі) і Моксі (в Йоркширі), і частина втраченого матеріалу може бути відновлена за їх викладу, хоча обидва хроністи торкаються опису битви дуже побіжно.

Точність щоденника може бути перевірена за так званим «кухонним журналом», рахунками королівської кухні, що входять до складу рахунків королівського двору, де вказані всі витрати до єдиного. Існує майже повна відповідність між цими двома джерелами, особливо, коли береться в розрахунок поділ армії на три батальйони, що марширують на відстані до десяти миль один від одного. В тексті є вказівки на те, що автор щоденника знаходився в дивізії принца, діям якого завжди надається вирішальне значення, але до розгадки особистості автора ключа немає. Можливо, щоденник був написаний з чорнових нотаток, оскільки стиль вельми вишуканий. Включення текстів двох листів з листування Едуарда III і Філіпа Валуа, вказує нам на когось, що входив до складу ради принца і мав доступ до таких документів; не схоже однак, щоб автор входив до королівської ради, оскільки йому нема чого сказати про тактичні обговорення, що стосуються, наприклад, зміни напрямку на самому початку експедиції, про які ми знаємо з інших джерел.

Це є ратні діяння найславнішого лорд-принца Едуарда, милістю Божою короля Англії і Франції і Едуарда, старшого сина цього короля, принца Уельського, герцога Корнуолла і графа Честера, які вони звершили на морі і в королівстві Франції, з останнього дня червня 1346 і далі.

Поїздка короля Едуарда до англійського берега пройшла без пригод. Тут він зібрав прославлену і непереможну армію знаті, лицарів і ополчення, і флот кораблів, страхітливих як на погляд, так і розум ворога, з метою встановити свої спадкові права на королівство Франції, яке було його по [спадковому] праву матері. І коли вони зібралися з усіх кінців Англії в Портсмуті і в його околицях, люди, коні і необхідний провіант були приготовлені до завантаження на борт кораблів. Коли необхідний провіант було піднято на борт, і коли зібралася гігантська ескадра кораблів,

король кинув якір біля острова Уайт, навпроти міста Ярмута, і три дні чекав флоту, що залишився.

Військова знать, яка залишилася позаду, знаючи, що король був в Ярмуті, виступила одним ескадроном 5 липня. Все більше кораблів збиралося з кожним днем, поки вони не заповнили всю гавань острова, звану Нідлса (Needles); і вони були готові до відплиття, коли раптово вітер змінився на зустрічну чверть. Тому король дав усім сигнал до відходу і вони різко перервали свій похід і повернулися в Портсмут, де кожен день намагалися вийти у відкрите море.

Моряки підняли якорі одинадцятого липня і кораблі, як наказав король, вийшли в море. Ніхто з них не знав, в яку частину світу вони натягнуть такелаж (slacken the ropes), але Господь наш допоміг королю Англії, і вітер і течії були сприятливі. Вони висадилися благополучно на острові св. Маркульфа, в порту Ла Хог.

Світанок дванадцятого розбудив жителів острова новинами грізними і такими, що позбавили їх спокою. Коли вони побачили грізний вигляд кораблів, вони втекли від ворожого короля так спішно, як тільки могли в печери та ліси, кидаючи все своє майно, як я згодом дізнався. Опівдні король і його армія висадилися на узбережжі і строем (in a group), попрямували до високого пагорба біля берега, де Едуард, принц Уельський, Вільям Монтагю, Роджер Мортімер, Вільям ле Ріс, Роджер де ла Уер і Річард де ла Вер, і деякі інші їхні товариші були приведені королем до рицарської присяги (knighted). Потім солдати розсипалися по всіх напрямках, б'ючи ворожих піхотинців і спалюючи добрі міста (excellent towns) й маєтки. В цей самий час були віддані вогню, разом з усією оснасткою, чотирнадцять кораблів, добре підготовлених ворогом до нападу на Англію, які були виявлені лежачими на березі. Король і його оточення зійшли, зі стратегічних міркувань, на більш високий пагорб, з якого він [король] міг оглянути й оцінити всю місцевість. Потім вони спустилися вниз, щоб знайти підходяще житло і розташувалися в невеликому селі за дві милі від порту. Але коли граф (earl) Уорвік прямував на привал з одним зі своїх есквайрів, раптово вороги, що ховалися в дрімучому лісі, люто накинулися на нього, так що він думав, що напевно буде переможений. Але

перш ніж противник зміг насолодитися першою своєю перемогою над англійцями, граф піднісся духом, і, разом з есквайром, хоробро контратакував і вбив кількох нападників, хоч і коні їх були втомленими (roog). Решта, побоюючись, що їх теж уб'ють і думаючи, що замість одного англійця тут ціла тисяча, заблищали п'ятами (took to their heels) з усією прудкістю. І хто може заперечувати, що Всемогутній йшов попереду англійського короля і його маршируючої армії, полегшуючи їх тяготи, коли п'ятсот генуезців, направлених королівським противником захищати порт, провівши десять тижнів безперервно на узбережжі, пішли, бо у противника було важко з грошима, в інше місце всього за три дні до висадки. В цей самий час Робер Бертрам, констебль Франції, закликав знатних і могутніх людей півострова, і всіх молодших певного віку, озброюватися під прапори королівського противника і чинити опір нападу на їхню країну, намітивши як день збору дванадцяте (липня). Але бачачи англійський флот, гостей, яких вони не хотіли приймати, вони в поспіху побігли, залишивши шлях до Нормандії вільним для короля і англійської армії.

13-го числа з кораблів було вивантажено масу припасів, як для людей, так і для коней, чому ворог не чинив жодних перешкод. Ті, хто залишилися на борту в ті день і ніч почували себе невдачливими, бо решта сміливо і бадьоро палили околиці, доки саме небо не загорілося вогнем. Однак англійський король, співчуваючи мукам бідного люду країни, видав по армії едикт, щоб жоден будинок або маєток не були спалені, жодна церква або священне місце – не розграбовані, і жоден старий, дитина чи жінка в його королівстві французькому – не були піддані насильству або приставанню (molested); і щоб [солдати] не чіпали будь-яких інших людей, крім тих, хто чинить опір або заподіює зло, під страхом смерті чи відсікання членів (limb). Він також наказав, що якщо хто-небудь зловить кого-небудь за цими заняттями або іншими злочинними діяннями і приведе того до короля, отримає нагороду в сорок шилінгів.

14-го числа англійці, палаючи бажанням воювати з ворогом, нищпорили по різних частинах країни та кілька їхніх досягло міста Барфлер (Barfleur), де вони знайшли безліч захованих багатств і повернулися неушкодженими з бранцями, як

городянами, так і селянами. Але спочатку вони віддали вогню місто і сім ретельно споряджених кораблів, які вони застали в порту. Подібним же чином армія займалася розоренням 15-го, 16-го і 17-го числа; англійський король призначив графа Нортгемптона констеблем, а графа Уорвіка маршалом армії, стримувати запал війська. Потім вони розділили армію на три частини [дивізії]: авангард, під командуванням принца Уельського, центр, під командуванням короля і ар'єргард, під командуванням єпископа Дюрхейма. В авангарді свої знамена підняли: графи Нортгемптон і Уорвік, Бартолом'ю де Бургхерш старший, Джон Вердун, Джон Мохоун, Томас Оутред, Джон Фітцвальтер, Вільям Кердстон, Реджинальд Сей, Роберт Бурч, Вільям де Сант-Аманд та інші. В центрі: граф Оксфорд, Едуард Монтагю, Річард Телбот, Реджинальд Кобхем, Роберт Феррерс, Джон Дарсі молодший, Томас Брейдстон, Джон Дарсі старший, Джон Грей, Ебл Строндж, Майкл Пойнінгса, Моріс Беркелі, Джон Стірлінг, Пітер Брюс, Джон Чеверстон, Батлер Уемм, Годфрі д'Харкурт, який в Ла Хоге приніс оммаж на свої землі і володіння в герцогстві Нормандському англійському королю, Вільям Уайлдсбі, Уолтер Уотвонг, Джон Торсбі, Філіп Уестон. В ар'єргарді: графи Арундель, Саффолк і Хантінгтон, Хью Диспенсер, Роберт Морлі, Джеймс Одлі, Джон Грей, Томас Астлі, Роберт Колвілл, Джон Саттон, Вільям Кантільюп, Джеральд Делізіл, Джон Строндж, Джон Болорд. Вісімнадцятого червня з розділеної таким чином, відповідно до королівського указу, армією і з усіма належними приготуваннями, король розпочав свій похід до Нормандії, палаючи бажанням зустрітися з противником. Дуже вузькими, зарослими лісом дорогами, армія прибула, без збитку і пригод, до міста Валон (Valognes), багатого і цінного (worthy) місця. Жителі міста вийшли і кинулися до ніг короля, просячи його єдино пощадити їхнє життя; король всемілосердним прийняв їх під свій мир [юрисдикцію] і наказав повторити його більш ранній указ з тими ж покараннями і нагородами. Король розмістився в палатах герцога Нормандського, в той час як принц зупинився в палатах єпископа Кутанса (Coutances).

Дев'ятнадцятого деякі лиходії, не побоявшись порушення королівського едикту, залишили армію і випалили все поруч з

дорогою. Англійська армія пройшла повз відмінне місто Монтебур (Mountebourg) і скинула свої обладунки в Сен-Кам дю Мон (Saint Come du Mont). Тут до них дійшли чутки, що [міст поблизу] зруйнований відступаючими солдатами, які сподівалися перешкодити просуванню короля. Насип [дамба, гать] була вузькою, а глибина велика, занадто велика, щоб перебратися вбхід. Не міг король знайти й іншого місця для переходу через річку: тому він доручив Реджинальду Кобхему, Джону Стірлінгу, Роджеру Мортімеру, Хью Диспенсеру, і Бартолом'ю де Бургхершу за допомогою теслярів відновити і зміцнити дамбу і міст.

20-го король і його армія благополучно перейшли міст і дамбу і підійшли до міста Карентану, оточеному проточною водою, болотами і прикрашеного (embellished) досить потужним замком; але піхотинці, які йшли попереду, жадібно проковтнули величезну кількість їжі, не піклуючись про небезпеку і шкоду, які це могло заподіяти війську. Королівським указом було суворо наказано, що жоден не повинен з'їдати більше, ніж йому необхідно, з тими ж покараннями і нагородами. Король зупинився на ніч тут, а принц провів ніч у замку поблизу. Після того, як вони перейшли міст, залишивши острів св. Маркуфа позаду, вони досягли тепер кордонів Нормандії. Король і його армія перейшли чотири мости під час описаного маршу і пройшли по вузькій дамбі. Вони розбили намети біля Понт-Хеберт (Pont-Hebert), після довшого, ніж зазвичай, денного переходу. Того дня міст у Нормандію, зруйнований відступаючим противником, був відновлений принцом Уельським, але ніхто не міг перейти його до ранку, поки весь авангард не був готовий до переходу: бо король чув, що Робер Бертрам та інші вороги були неподалік від його армії, і не хотів втратити ні кого зі своїх людей, поки вони не могли б бути захищені. Авангард перейшов двадцять другого і підійнявся на вершину пагорба поблизу, і вишикувався у бойовому порядку проти можливого ворожого нападу, який, як вони вважали, був близьким. Тут Генрі де Бургхерш був посвячений в рицарі принцом Уельським. Вночі ці лорди увійшли в Сен-Ло, укріплене місто з замком, де було досить самої різної їжі. Констебль, маршал Франції та інші противники ночували тут за день до

цього. 23-го числа, з ранковим сигналом, король віддав наказ армії зібратися в Торіно (Torgny), але, отримавши свіжу інформацію, змінив плани і пішов у іншому напрямку, до Кормолена (Cormolain). Ворог також був тут минулого вечора. Ті, хто відповідав за розквартирування англійської армії в Торіно, готуючи будинку для знаті, дізналися про ворожий відступ і, підпаливши місто та околиці, поспішили до короля, збираючись маленькими групами з усієї округи.

Залишивши Кормолен 24-го числа, вони віддали вогню місто і прилеглі села, щоб ворог знав про їх прихід. Але кілька лучників, сподіваючись на власні сили і діючи всупереч королівському едикту, загинули від задухи, коли будинок, який вони грабували, був підпалений ворогами, які тут були в засідці. Тієї ночі армія розбила табір у Сен-Жермен Д'Ектуа (St Germain d'Ectot). 25-го король прибув в Фонтене-Ле-Песнель (Fontenay-le-Pesnel), а принц направляєтсь в Шуа (Cheux). Бо король знав, що шлях йому перепинений, і він зможе просуватися, лише давши бій. Всі, що втекли від нього в Нормандії зібралися в чудовому місті Кан, щоб перегородити дорогу королю і його армії. Король, пам'ятаючи про жертву Спасителя, послав брата-августинців Джеффри з Мальдона, професора теології, з листами до супротивника, закликаючи місто і замок Кана здатися. Якщо вони зроблять це, то можуть залишити собі все своє майно і місту не буде заподіяно ніякої шкоди. Але вони відмовилися дозволити йому [ченцеві] повернутися до короля і закували його в ланцюги в замку Кана. Цей злочинний вчинок французів, те, що вони не повернули посланця, означав, що їх покарання буде набагато більш суворим. Бо 26-го, коли посланець не повернувся, принц і його військо, розбуджені на світанку городянами, підпалили їх оселі; факельники побігли навсібіч, виконуючи свій обов'язок, доки куди не глянь, було б видно яскраве полум'я. Принц скомандував своїм лордам; всі вони підійшли до Кана одночасно, разом з обозами, наступними після авангардом, так що, коли вони перетинали поля, число людей, виглядало б ще більшим. Королівські війська наблизилися до міста: шоломи лордів, їх знамена і броньовані коні складали відмінне видовище. Він [король], що здійснив на своєму шляху найбільші ратні подвиги, був тим, кого, безумовно, найменшою мірою можна було б

піддати докору і лихослів'ю. Підійшов ар'єргард і зайняв позиції на пагорбах по чотирьох сторонах міста, сподіваючись знайти хороше місце для атаки, їх ленси були підняті і прапори зухвало розвівалися. Місто мало вельми добре укріплений замок, чудові будинки і церкви; з одного боку місто було захищене ровом і міцними дерев'яними стінами, з іншого – захищене болотами, кам'яною стіною і морем, рукав якого поділяв місто [на дві частини], з потужним мостом через нього. На звичайний погляд, взяти його здавалося неможливим. Але короля посилювала справедливість його справи, і принц, що напав на місто зі своїми частинами, не зустрівши опору при вході в місто.

Принц відразу захопив для себе і своїх прибічників абатство: тут похована Матильда Добра, колишня королева Англії. Король зайняв підходящий маєток у передмісті, і ар'єргард розбив свої намети. Вороги англійців розмістили своїх людей в безпеці в місті, як описано нижче. Єпископ Байо (Bayeux), який захопив посланця і розірвав листи від короля, про що буде сказано нижче, захищав замок спільно з чотирма баронами (barons), двома сотнями мечників (men at arms) і сотнею генуезьких арбалетників. Мечники і частина генуезців були послані, на тридцяти човнах, що стоять напоготові в гавані, охороняти захисну дамбу від англійців, а решта рицарів обіцяли вартувати згаданий міст, який вони зміцнили важкими загородженнями. Городяни перенесли все своє добро в цю частину міста, сподіваючись, що тут вони добре захищені від англійців; і майже половина міста спорожніла. Близько восьмої години, як вже згадувалося, принц увійшов в місто: після того, як всі розподілилися на постій, і армія була нагодована з величезних запасів їжі і пиття, і всі знову приготувалися, граф Уорвік з помірним числом мечників вирушив до мосту, щоб впоратися (to deal with) з ворожими лучниками та іншими норманськими солдатами, які [стояли] там.

Граф Нортгемптон і Сер Річард Телбот пішли з ним, але коли вони побачили ворога, то, не стримуючи себе більше, кинулися на нього, надихаючи себе гучними криками. Підрозділи, що лежали в засідці, приєдналися до бою; граф незабаром знайшов собі рівню і рицарі билися в рукопашну, наносячи тяжкі удари. Командири снували туди-сюди (to and fro),

налагоджуючи переправу убрід лучників і уельсців: їм протистояли, лаючись і метаючи списи, ворожі мечники і генуезці, виділені для захисту броду. Лучники біля входу в гавань спалили два ворожі човни. Поки йшла битва на мосту, і все більше і більше англійських військ прибувало, французи повернулись і побігли в будинки у верхні кімнати. Графи та інші командири послідували [за ними], рубаючи на всі боки. Решта кораблів відпливли і англійці перетнули річку в легких човнах (light boats), вбиваючи всіх, кого зловили. Ті, що знайшли притулок у будинках, бачачи так багато своїх убитих земляків і [свою] швидку загибель, здалися своїм переслідувачам, але піхотинці англійської армії вбивали знатних людей поряд з простими (lesser), не дозволяючи нікому викупити [своє життя]. Проте, англійці повернулися з великою кількістю знатних бранців.

І ті, хто міг нести здобич, повернулися з будинків з величезними богатствами. Граф О (count of Eu), який обіцяв або утримувати місто проти ворогів англійського короля сорок днів, або битися за короля на полі, був полонений сером Томасом Холландом. Граф Тарканвілль був захоплений сером Томасом Деніелом, що входив до свити принца Уельського; а також багато іншої знаті [було захоплено]. Виявилось 95 полонених і 2500 убитих, крім тих, кого було вбито під час переслідування в полях. Нікому не вдалося здійснити вилазку із замку під час битви. Король видав прокламацію по армії, щоб ніхто не смів захоплювати в полон жінок, дітей і духовенство, або грабувати будинки і церкви, [під страхом] тих же покарань. Під час першої англійської атаки на місто три або чотири високих будівлі біля мосту були підпалені і всю ніч яскраво горіли. 27-го єпископ залишався в замку, але п'ять [його] слуг на світанку вийшли і потрапили в засідку, [влаштовану] англійцями, що охороняли цю ділянку, які погналися за ними і трьох із них убили. Двох доставили до короля; вони повідали йому про те, хто знаходився в замку, про захоплення Джеффри з Мальдона, посланника, згаданого раніше, про те, як були порвані його [короля] листи та все інше про це, наполягаючи, що правдою є те, що єпископ Байо порвав листи і суворо ув'язнив згаданого Джеффри. Вони також сказали, що гарнізон замку Кана здався б, якби не впертий опір

вищезгаданого єпископа. Англіїці дружно (*eagerly*) повернулися до справи розграбування міста, беручи лише коштовності, одяг і гарні прикраси через заборону [короля]. Англіїці відправили свої трофеї на кораблі. Кораблі попливли з Ла-Хога уздовж узбережжя, палили міста, маєтки і спалили більше сотні суден, зібраних з різних портів для допомоги ворогам англійців. Тепер вони перебували на відстані щонайбільше за дев'ять миль і готувалися доповісти королю Англії про свої власні успіхи. Їм дісталось стільки різного доставленого добра, що вони не могли відвезти всю здобич з Кана та інших міст. 28-го нічого не було здійснено [нового], крім того, що була випалена вся сільська округа і то лише для того, щоб люди не сиділи без дела. Неймовірний страх охопив людей у всій окрузі і 29-го п'ятнадцять кращих людей міста Байї прийшли, під надійною охороною, здати місто королю...

...Залишивши у районі небагато своїх людей, король пішов з Кана і попрямував до Нормандії, спустошуючи все на шляху. Він зробив відхилення [від маршруту] до Троарн (*Troarn*), де не знайшов ні чоловіків, ні жінок. Але коли він підійшов до Лізьє, який його люди взяли і розграбували, він зустрів двох посланих Папою кардиналів, у яких уельські солдати відібрали двадцять добірних коней. Він пробув там цілий день, з поваги до Божого дня і до кардиналів, вислухавши їхні заклики до миру і злагоди (*peace and concord*); вони також запропонували йому, якщо він укладе мир, Гасконь і Понтъє (*Ponthieu*) у ленне тримання від французького короля, так само як його батько тримав їх. Король вважав їхню місію даремною втратою часу і, після повернення коней, вкрадених Уельсом, відправив їх з надійним супроводом в папську курію. Мости через Сену були зруйновані нормандцями; проте, уельські перепливли [через річку] і вбили багато нормандців, повернувшись неушкодженими і привізши з собою кілька маленьких човнів. Частина англійських мечників перебралася в них [через річку] і вбила щонайменше 105 нормандців, які нерідко виставляли англійцям напоказ свої задні місця.

Король перейшов [на другий берег] по косі у вигині річки Сени, ведучи всю свою армію за місцем, де ніхто раніше не

проходив. Англійська армія люто атакувала замок біля річки; тут були поранені Річард Телбот і Томас Холланд...

...У той же самий день Роберт де Феррерс, взявши з собою своїх людей, таємно перетнув Сену в маленькому човні і атакував найпотужніший замок Ла Роше Гійон (La Roche Guyon). Противник пручався, але вони взяли зовнішню стіну (outer bailey) і жорстоким нападом взяли наступну стіну. Гарнізон, наляканий штурмом, впав у малодушність (grew faint-hearted) і здав замок і самі вояки здалися в полон на милість згаданого сера Роберта. Тут загинув сер Едуард Аттевуд (Attewoode). Замок був повний знатних дам, яких він [Річард] відпустив неушкодженими, без ганьби і образ. Взявши з них клятву, що вони заплатять викуп за взятих у полон рицарів та сквайрів, він відправив їх назад в замок і повернувся до англійської армії розповісти королю про свої успіхи. Понад сорок нормандців були вбиті або захоплені того дня. Принц провів ніч в Муассім (Mousseaux), а король – у Френюзе (Freneuse). Кардинали Неаполя (Naples) і Клермонта прийшли знову з приводу мирного договору і династичного [шлюбного] союзу з англійцями, але оскільки договір був не до смаку англійцям, вони повернулися тієї ж ночі до супротивника, отримавши глузливу (light-hearted) відповідь від англійців. Одинадцятого числа сільська округа по всім сторонам [від англійців] була спалена. Англійська армія, пройшовши повз місто Мантса (Mantes) (де стояв табором авангард французької армії), захопила Обергенвілль в Ль-де-Франсі(?). Графи Нортгемптон і Уорвік з незначною кількістю озброєних людей підійшли до прекрасного міста Мелен, укріпленого, як Кан, потужними стінами і ровом, щоб подивитися, чи зможе англійська армія перейти Сену по мосту цього міста. Але вони не змогли виконати завдання, бо міст з фронту захищала вежа, яку неможливо було захопити; [вона була] повна мечників і арбалетників. Безпечна позиція французів, такою ж мірою як і їхні кпини і кривляння (insults), розлютили англійців і вони не змогли втриматися від штурму вежі. Частина захисників була вбита стрілами, а деякі англійські командири поранені камінням (quartels). Англійці побачили, що ближче до міста міст зруйнований і повернулися до армії англійського короля, в гіршому випадку маючи поранення. Ніхто, втім, у тій битві не загинув. І хоча ворог перебував

навпроти англійської армії і міг вибрати різні місця для переходу річки, вони так і не здалися, як і не запропонували битися.

На світанку 12-го англійці надягли обладунки та запалили всюди сигнальні вогні щоб надихнути ворога на атаку і зухвало, в цьому ж місці, перетнули річку. За сполохами вогню і [хмарами] пилу вони знали, що цвіт (flower) французької армії знаходився на іншому березі, але Філіп, вважаючи, що якщо англійці перетнуть річку, то попрямують до Парижа, побоювся люті городян. Він знав, що навряд чи зможе захистити Понт-де-Пуассі (Pont-de-Poissy) від англійців, оскільки стіни його, хоч і досить потужні, ще не була оснащені. Зі сльозами на очах він наказав своїй сестрі – настоятельці зі своїми черницями ордену Св. Домініка (які тут в усамітненні служили Христу) і всім іншим городянам покинути [місто] і зруйнувати за собою міст, про що я дізнався згодом. Отож, відповідно до наказів так званого короля, вони зруйнували міст і відступили з його армією в Париж. Остерігаючись підходу англійців, він передбачив, що якщо англійці підійдуть, то стіни і ворота будуть зруйновані. Французи також підготували облогові знаряддя (siege-machines), на випадок, якщо англійці прибудуть і почнуть, наступного дня, штурмувати місто. Але король попрямував під Фреснез (Fresnes), а принц в Буре (Bures), звідки англійцям було видно не тільки Париж, але й майже увесь Іль-де-Франс. 13-го король і армія здійснили без нічого поїздки до Пуассі, знаючи, що міст через Сену в цьому місці зруйнований. Король повелів теслярам без зволікання його відремонтувати. Король розмістився в недавно збудованому королівському палаці, зовсім поряд з чудовим міським пріорством; принц же зупинився в старому палаці французького короля. Пріорство пустувало, оскільки його мешканці були видворені звідти страхом приходу англійського короля та інших англійців. Воно мало прекрасну церкву, побудовану нібито за один день, прикрашену чудовими вівтарями і картинами. Навіть службові споруди (outbuildings) були побудовані з квадратних плоских балок та оброблених (quarried) каменів. Ніде у світі не знайти пріорства прекраснішого за це, і воістину визнаю я, що будівельники його були кращими [за будівельників] палацу, в якому зупинився король. Опівдні, коли теслярам знайшли дерево для лагодження моста – і вони всього

лише перекинули балку через зламану ділянку – був помічений ворожий ескадрон, який зухвало скакав з величезною швидкістю до мосту. Англіїці миттю надягли обладунки, щоб кинутися на ворога, але ніхто не перетинав міст через небезпечну для переходу балку, яка була шістдесят футів завдовжки і один фут шиною. Але, незважаючи на небезпеку, вони зустріли противника, бо двадцять п'ять знамен було піднято і розгорнуто біля основи моста. Французи наступали лавою, як хижий вовк на стадо овець. На деякий час вони розділили англійські війська, але бачачи, що вони не можуть більше вистояти проти англійців, французи повернули і відступили. Англійські піхотинці переслідували їх скільки могли, вбиваючи всіх захоплених. Ніхто з англійців у сутичці не загинув. Деякі з них [французів], щоб швидше сховатися від англійців, осіддали коней з возів, що використовувалися для забезпечення гарнізону моста, і, по двоє – по троє на одного коня, сховалися від англійців. Але п'ять сотень або більше французів мертвими лежали на полі. Англіїці знайшли двадцять один візок з кам'яними ядрами і [снарядами для] праці, а також з їстівними припасами (які були вивантажені), а решта спалена. Вони повернулися до основної частини англійського війська, несучи з собою зброю і різні французькі штандарти. В той же день міст був поладжений, так що кінь і візок могли без побоювання його перейти. 14-го до армії дійшли чутки, що вороги в найпотужнішому місті Парижі, і король залишався того дня і наступного на місці, очікуючи появи ворога, якого він сердечно (*heartily*) сподівався побачити. Того ж самого дня найліпші місця королівства Франції – замок Монжу (*Montjoie*) і найчудовіший палац, Кастель ле Руа (*Chastel le Roy*), збудований Філіпом Валуа в останні два роки, який він вважав кращим за всі інші, а також місто Сен-Жермен-на-Лайє (*St Germain-en-Laye*) з іншим палацом французького короля, і вся сільська місцевість навколо, були спалені майже одночасно. Надвечір королем було оголошено по армії, що наступного дня не повинно бути, під страхом колишніх покарань, ніяких грабежів або підпалів, оскільки [в той день] було свято Успіння Пресвятої Діви. Замість [грабежів] всі повинні були творити благочестя (*make devotions*) [в ім'я] Богоматері, бо того дня не відбулося нічого, гідного запису. 16-го король і його армія після

того, як спалили палац французького короля, в якому зупинявся принц Уельський, спокійно пройшли через міст біля Пуассі.

Пріорство і інший палац були залишені на піклування декількох королівських слуг. І коли вони минули міст, він залишився стояти полагодженим з того зруйнованого стану, в якому вони його знайшли. Сільська місцевість була випалена до самого Муле (Moleaux), де король зупинився. А принц зупинився в Грізі-Ле-Платрі (Grisy-les-Platres) поряд з чарівним містом Понтуа (Pontoise). Король, за допомогою архієпископа Безансона, відправив відповідь на листи противника (які були доставлені йому в Отілії (Auteuil), і на які він не відповів), в яких писав: «Філіп Валуа, ми прочитали твої листи в яких ти говориш, що зволиш битися з нами і всіма нашими силами, між Сен-Жермен-де-Пре і Вальграль-де-ле-Парі (Valgiral-de-le-Paris) або між Франконвільль і Понтуа у четвер, суботу, неділю або наступний вівторок, а до цього ми і наші люди не чинили б шкоди, спалюючи і грабуючи. На це ми даємо тобі знати, що з Божою допомогою і з чесним (clear) правом, яке ми маємо на корону Франції, яку ти злочинно утримуєш, позбавивши нас спадкових прав, проти Бога і права, ми прийшли без гордині і самовпевненості в наше королівство Франції, спрямовуючи наш шлях до тебе, щоб покласти край війні. Але хоча ти й міг мати битву з нами, ти зруйнував мости між собою і нами, так що ми не змогли наблизитися до тебе або перетнути річку Сену. Когда ми підійшли до Пуассі і полагодили міст, який ти зруйнував, ми стояли три дні, чекаючи тебе і зібрану тобою армію. Ти міг підійти з будь-якого боку на власний розсуд, і оскільки ми не могли дістати тебе, щоб дати битву, ми вирішили продовжити далі [шлях] у твоє королівство, щоб помилувати наших відданих друзів і покарати зрадників (rebels), яких ти неправедно називаєш своїми васалами (subjects); і ми бажаємо залишатися в нашому королівстві, не покидаючи його, щоб вести війну до нашого успіху так добре, як тільки можемо, до погибелі наших ворогів. Тому, якщо ти бажаєш (судячи за твоїми листами) дати нам битву, щоб пощадити тих, кого ти називаєш своїми васалами, нехай буде тепер відомо, що о якій би годині ти не наблизився до

нас, ти знайдеш нас готовими зустріти тебе на полі, з Божою допомогою, чого ми найбільше бажаємо заради спільного блага Християнського світу, якщо ти не приймеш або не запропонуєш жодних розумних умов для миру. Але ти ніколи не зможеш диктувати нам, не приймемо ми й дня і місця для битви, на умовах, які ти назвав. Отілія, 17 серпня 1346 р.».

Принц Уельський отримав село Вессенкурт як подарунок для себе і своїх людей.

18-го числа того ж місяця наблизилися до міста (city) в Пікардії, через яке їм потрібно було пройти. Принц і його ескадрон розтягнулися по фронту перед містом, і воістину він дуже хотів отримати дозвіл від батька свого короля, щоб його люди могли атакувати. Але він не наважився, бо король сказав йому, що хоче зустрітися з противником особисто, і не бажає втрачати кого-небудь зі своїх людей в такій атаці. Король попрямував до Міллі (Milly), і після того як пройшов повз це місто, безпечно прибав зі своїм ескадроном до Тройсерре (Troissereux). Вранці 19-го, коли армія пройшла через центр міста Одель (Oudeuil), де був замок на захід від міста ..., де лорд замку зі своєю дружиною і придворними залишався попередньої ночі. Не пішли вони і коли прибула армія, але скорилися милості англійців. У той час, коли місто і сільська округа були спалені, король і принц прибули до абатства Соммер (Sommeux). 20-го англійці перетнули [річку] у Кампс-ен-Ам'єн (Camps-en-Amiénois). Король закінчив свій денний перехід тут, а принц зупинився біля Мольєнс-Відам (Molliens-Vidame). Водночас місто По (Poix), оточене кам'яною стіною і яке мало вельми потужний замок ... було атаковане авангардом англійської армії. Але прибули королівські посланці і сказали рицарям (men at arms) не робити подальших атак. Вони дали відбій на короткий час, а коли посланці виїхали, повернулися до свого заняття, атакуючи місто жорстокіше, ніж зазвичай. У цей час посланці повернулися і знайшли англійців риючими підкопи (mines); але англійці боялися порушувати королівський наказ у присутності посланців і припинили наступ. Але коли посланці знову виїхали, вони зробили шалений штурм. Городяни захищали місто за допомогою луків і мангонели (mangonels), а також каменів, які кидали з укриттів; з іншого боку, частина їхніх снарядів

зруйнувала стіни і ворота. Наприкінці англійці приставили штурмові драбини (scaling ladders), і, оскільки [багато] захисників були поранені англійськими стрілами, англійці змогли захопити стіни по всіх сторонах [фортеці]. Отож, англійці увійшли до міста; і будь-якого пікардійця, що втікав, ловили, карали смертю без права на викуп. Вони наблизилися до міського замку, і кинули палаючі факели до його воріт; але як тільки пікардійці, що ховалися в замку, були атаковані, вони здали замок і все, що в ньому було англійцям. Англійці увійшли і взяли багато полонених, включаючи кілька жінок і дітей, і знайшли безліч добра, як з міста так і з сільської округи, включаючи коней і відмінні коштовності. Бо кожен, хто шукав трофеїв, міг знайти там що взяти. І принц Уельський дав своїм рицарям і лучникам, і слугам свого двору ...

Barber R. Life and Campaigns of the Black Prince. Boydell Press. 1997

СТОЛІТНЯ ВІЙНА
ЛИСТИ
КАМПАНІЯ 1346 р.

ВІД БАРТОЛОМЕЯ БУРГХЕРША- АРХІЄПІСКОПУ
КЕНТЕРБЕРІЙСЬКОМУ ДЖОНУ СТРАТФОРДУ,
17 липня

Ваше Преосвященство і мій глибоко шанований пан! Знаючи, що Вас дуже порадують відомості від мого повелителя короля і його флотилії, цим листом повідомляю Вам, що по закінченні огляду і постачання двотижневим запасом провіанту всіх кораблів Він відплив у напрямку Гасконії, з наміром там висадитися, пройшовши по маршруту: повз Нілдса окраїни острова Уайт, і далі прямо- через протоку Ла-Манш. Однак вітер виявився настільки несприятливим, що незважаючи на тривалу якірну стоянку, в надії на те, що Бог пошле йому сприятливу для перетину протоки погоду, слідувати цим курсом він не зміг. Так як Богу не було завгодно, щоб він слідував в цьому напрямку він вирішив висадитися там, де забажає Бог, що й було зроблено на півострові Котантен в Нормандії напередодні дня святої

Маргарити 12 липня в середу, всієї флотилією в доброму здоров'ї. Після прибуття, мій повелитель принц був проведений в лицарі, разом з ним і Монтегю, Мортімер, Роуз і багато інших. Місто Барфлер було взято. Мій пан Варвік протягом дня мав невеликі вдалі сутички з противником, а мій пан Джон Бюшамп разом з іншими лицарями і сквайрами раптовими вилазками і всілякими іншими способами атакували ворога протягом усього цього часу. Однак ті люди в районі, у кого була зброя, сховалися в замках і укріплених містах. Що ж до простого населення в селах, то вони всі перейшли на бік короля. Ось і всі новини на даний момент, мій пан, не рахуючи того, що король і його військо починають розташовуватися по всій країні, для її завоювання і встановлення своїх прав, якщо то буде завгодно Богові. Написано в Ла Хог 17 липня.

КАНЦЛЕР СОБОРУ СВ.ПАВЛА ДО СВОЇХ ДРУЗІВ У ЛОНДОНІ, 17 липня

Цим ставлю Вас до відома, що ми благополучно висадилися в Нормандії, в гавані під назвою Ла Хог неподалік від міста Барфлер. Король зі своєю численною озброєною свитою зійшов тут же на берег, і відразу ж посвятив у рицарі принца – свого сина, сера Роджера Мортімера, сера Вільяма Монтагю, і так само багатьох інших. Згодом принц власноруч посвятив багатьох у рицарі. Нечисленні загони наших людей завдають шкоди численним силам ворога, вбиваючи велику кількість, беруть у полон ще більшу і захоплюють безліч трофеїв і багатства кожен день. У радіусі двадцяти миль в окрузі не залишилося нікого, хто б міг чинити опір. Ми перебували на місці нашої висадки аж до найближчого понеділка – дня Св.Клементя. Тоді ж було прийнято рішення виступити наступного дня в напрямку великих міст Нормандії, що знаходяться на нашому шляху вглиб Франції, нехай Господь буде з нами! Написано в містечку Ла Хог, в день Святого Клементя.

МІХАЕЛ НОРТБУРГ, 27 липня

Король і його військо висадилися у містечку Сен-Вааст Ла Хог 12 липня. Там король організував стоянку на якій перебував

до наступного вівторка, щоб вивантажити коней, спекти хліб і дати відпочити своїм людям і самому. В гавані Ла Хог він виявив 11 суден, 8 з яких мали вежі на носі і кормі: всі вони були спалені. У п'ятницю, поки король перебував на привалі, деякі з його людей вирушили до міста Барфлер очікуючи знайти там людей, але жодної живої душі там не виявилось. Ними були виявлені 9 суден з вежами на носі і кормі, 2 риболовних судна і кілька маленьких суден. Всі вони були також спалені. Місто виявилось таким же великим і добротним, як і Сендвіч. Після того як наші люди покинули місто, воно було спалене моряками. Деякі добротні міста й маєтки в окрузі були також спалені. У вівторок король вирушив у напрямку Валон, де й заночував, знайшовши там необхідний провіант. Наступного дня він здійснив довгий перехід у напрямку моста через річку Дуве, який був виведений з ладу людьми з Карента. Тієї ж ночі міст був відновлений і король вступив в область Карент, яка розташована на відстані всього однієї милі від моста. Місто Карент таке ж велике, як і Лечестер. Велика кількість продуктів і вина було виявлена там. Велика частина міста була спалена і король не зміг цьому запобігти. У п'ятницю король став табором у довколишніх селах недалеко від річки, яку було важко форсувати. Люди із Сен-Ло вивели з ладу міст, але він був полагоджений, і наступного дня король зі своєю армією перейшов через річку, ставши табором біля міста. Городяни ще заздалегідь стали укріплювати місцевість і збирати озброєних людей з наміром утримати місто, проте ще до підходу короля – вони залишили місто. Щонайменше, тисяча бочок з вином і велика кількість іншого добра була виявлена в місті, яке за своїми розмірами більше від Лінкольна. Наступного дня король продовжив просування вперед, знайшовши притулок в абатстві, а його армія стала табором в довколишніх селах. Солдати кожен день розбрідаються по окрузі на відстань від 12 до 15 миль грабуючи і знищуючи, ними було спалено кілька селищ. Понеділок і вівторок король провів у русі, зупиняючись у селах. У середу до полудня він підійшов до міста Кан, дізнавшись, що в місті є озброєні люди, він вишикував військо і вислав вперед розвідку. Вони доповіли, що там є добре укріплений замок під

командуванням єпископа Байє разом з рицарями і солдатами. По цей бік річки розташоване дуже велике і красиве місто, на околиці якого знаходиться величний монастир з могилою Вільгельма Завойовника. Місто обнесене стіною з вежами, а захисники його численні й озброєні. У монастирі нікого не було. На іншому кінці міста розташований ще один величний монастир – жіночий. Ні в одному з монастирів нікого не було, так само як і в місті по цей бік річки. Всі перейшли до фортеці. Городяни перебували по той бік річки, там же де були і французький коннетабль разом з керуючим де Танкарвілем (дуже знатного походження). У них було близько 500-600 людей плюс прості городяни. Рядові солдати нашої армії, без додаткового наказу та бойового шиккування, атакували міст, який був добре укріплений загородженням і бар'єром. Сутичка була гарячою. Французи чинили сильний опір, захищаючи міст: він був узятий. Потім були захоплені вищезгадані коннетабль і керуючий, до 100 рицарів і 120-140 сквайри. Рицарі, сквайри і прості городяни у великій кількості були вбиті на вулицях, в будинках і садах. Їх майнову приналежність визначити було неможливо, оскільки всі були роздягнені. З нашої знаті ніхто не загинув за винятком одного сквайра, який був поранений і через 2 дні помер. Їжа, вино а також інше добро і майно у великій кількості було виявлено в місті, яке за своїми розмірами перевищує будь-яке англійське місто, за винятком Лондона. Коли король покинув місто, близько 200 кораблів вирушили у напрямку до Роше Маас. Моряки зійшли на берег і випалили все узбережжя на глибину до 5-6 миль, несучи все добро на свої кораблі. Потім вони попрямували до Шербура, де розташоване гарне місто, сильна фортеця і красивий монастир. Вони спалили місто і монастир. Усе узбережжя протяжністю 120 миль від Роше Маасу до Острехема в дельті річки Кан, - було випалено. Був спалений 61 бойовий корабель з вежами на носі і кормі, 23 риболовних судна, і велика кількість дрібних суден водотоннажністю від 21 до 30 тонн. У вівторок, коли король підійшов до містечка Кан, городяни Буа звернулися до нього з проханням про добровільну здачу міста і присягу на вірність королю, проте прийняти їх він відмовився з причини того, що не міг гарантувати їх безпеку.

**БАРТОЛОМ'Ю БУРГХЕРШ ДЖОНУ СТРАТФОРДУ-
АРХІЄПИСКОПУ КЕНТЕНБЕРІЙСКОМУ. 29 липня**

Ваше Преосвященство і мій глибоко шанований пане, знаючи що Ви з нетерпінням чекаєте вістей від мого повелителя короля і його подвигів з часу його вступу в Нормандію, пишу щоб поставити Вас до відома, про те, що з моменту початку походу король покинув місцевість Ла Хог, де він висадився, і попрямував прямо на Кан через великі міста: Валон, Карент, Сен-Ло та інші. Але жоден француз, скільки-небудь знатного рангу не посмів зустріти його: чи то в містах, фортецях, чи то в селах. Всі втекли. Так король підійшов до Кану. Там перебували; коннетабль, граф д'Е, головний радник де Танкарвіль, а також безліч рицарів, солдат і простого люду з міста і округи, добровільно прибули щоб захистити місто від нашого короля і його армії. Але коли король підійшов зі своїм військом, і з'явився перед містом, ворог відійшов за міст, який розташований у центральній частині міста, і став. Підійшовши на максимально можливу відстань до міста, лучники вийшли прямо до мосту і атакували його градом стріл. Тим часом група солдатів ворога вийшла і жорстоко їх атакувала. Та так, що, побоюючись людських втрат серед наших, король наказав їм відійти. (Ми думали, що нікого крім лучників мого пана лорда Варвіка там немає). Коли мій пан лорд Варвік підійшов до мосту, він побачив що на барикадах йде рукопашна: його люди билися так хоробро, що захопили всіх, до останнього, солдат противника. Таким чином, за допомогою нашого Господа, міст був узятий, місто впало і ворог був переможений. Коннетабль здався серу Томасу Холланду разом з великою кількістю рицарів і сквайрів, що знаходилися при ньому. Головний радник Де Танкарвіль був узятий у полон одним з рицарів принца, так чином зараз він його бранець. Від 120 до 140 хоробрих і шляхетних рицарів були вбиті і взяті в полон, близько ста з яких живі ще. П'ять тисяч сквайрів, городян і простого люду були вбиті або взяті в полон. Відтоді наші справи йдуть краще нікуди, слава Господу! Король затримався в місті на 2-3 дні, щоби поповнити запаси провіанту для свого війська. У місті всього було повно. Король має намір йти прямо на ворога, щоб швидше закінчити все так, як на те буде воля божа. Наші кораблі по гирлу річки підійшли до Кану,

спаливши і знищивши близько 100 суден, що знаходилися вздовж узбережжя. Великої шкоди було завдано прибережним селищам. Вони були віддані вогню. На даний момент ці всі новини, мій пане. Нехай дасть святий дух Вам благородство, добре здоров'я і довге життя. Написано в Кані. 29 липня.

Мій повелитель король вирішив, що всі полонені будуть відправлені до Англії, і до завершення військової компанії не підлягають викупу або обміну.

РІЧАРД УЕНКЛІ. 2 вересня

Ми повинні дякувати господу Богу і визнати його заслуги перед усіма істотами, за те, що він проявив свою прихильність до нас. Так, після битви біля Кана, в якій багато хто був убитий, а місто узяті і роздягнені до голих стін, місто Байє здалося легко. В іншому випадку його спіткала б та ж доля. Наш повелитель король здійснив перехід на Руан. До нього вийшли два кардинали і намагалися почати переговори в Лізьє. Вони були прийняті вельми гречно, з поваги до Папського престолу і Святої церкви. Їм було сказано, що наш повелитель король завжди бажає миру, і буде прагнути до нього всіма розумними засобами і робити все, що в його силах. Їм було зроблено безліч пропозицій во ім'я досягнення миру, іноді збиткових для його (короля) інтересів. І зараз він готовий розпочати мирні переговори, якщо будуть отримані серйозні зустрічні пропозиції. Вищезазначені кардинали після зустрічі з нашим противником повернулися назад. Вони запропонували нам герцогство Аквітанію, яка була у володінні його батька (нашого короля), і висловили надію на добрий подружній альянс, якщо буде укладено мир. Але це було неприйнятно, а умовити противника на переговори вони не змогли, і, втративши надію на успіх, поїхали. Король тим часом продовжив свій марш, беручи одне за одним міста, розташовані на його шляху. Ніде не чинився опір. Населення покидало район. Бог вселив у них стільки страху, що здавалося вони втратили дух. Невелика кількість наших солдат брало замки і добре укріплені міста. Наш супротивник у Руані зібрав велику армію, але незважаючи на свою кількісну перевагу, вивів з ладу всі мости через Сену. Він рухався паралельно з нами, по іншому березі

річки, день у день, виводячи з ладу або ж зміцнюючи всі мости, через які ми могли б переправитися. Незважаючи на те, що вся округа в радіусі 20 миль була розорена, а противник знаходився на відстані всього милі від нас, він не насмілювався і не бажав перетинати Сену для того щоб захистити свій народ і своє королівство. Так наш повелитель король підійшов до Пуаз, де виявив міст виведеним з ладу. Його ворог не сидів у Парижі склавши руки, а направив 1000 вершників і 2000 піхотинців з балістами для оборони мосту і запобігання його лагодженню. Всі мости навколо Парижа, за якими ми могли переправитися були зруйновані. Перекинувши 3-4 балки, невелика кількість наших лучників перейшла річку. Вони вбили, за приблизними підрахунками, тисячу чи щось близько того солдат противника, а інших змусили відступити. Коли міст був відновлений король увійшов у Пікардію, а його ворог продовжував слідувати з флангу. Оскільки мости всі були зруйновані, ми не змогли знайти жодної переправи, окрім як між Кротоєм і Аббевілем: у місці припливу і відпливу. Тут вся армія благополучно перейшла річку по броду, за яким, як було відомо місцевим, за раз більше 6-10 чоловік ніколи не переходили. Наші люди переправлялися скрізь, де тільки можна, незважаючи на небезпеку, і на великий подив тих, хто знав місцевість. Противник нашого короля вислав 1000 вершників і більш 5000 тисяч піших для оборони переправи і організації опору королю, однак, граф Нортхемтона і сер Реджінальд Кобхем з сотнею солдатів і декількома лучниками вийшли назустріч основним силам противника і відкинули їх, убивши в той день 2000 або більш того. Інші сховалися в Аббевілі, де знаходяться основні сили армії ворога. Звідти наш повелитель король попрямував до Кресі, де і зійшовся з противником у бою у відкритому полі. У противника була дуже велика армія, за приблизними підрахунками близько 12000 рицарів і 60000 іншого збройного люду. Противник, маючи намір атакувати самому особисто нашого короля, розташувався навпроти нас по фронту. Йому протистояв принц, який перебував на нашій передній лінії. Протягом жорстокої і тривалої сутички ворог двічі кидався навітки, однак, зібравши свої сили, кинувся в бій втретє. Але, слава Богу, двоє королів ворога були вбиті в бою: це король Богемії (точно) і другий король Майорки (згідно

загальним донесенням). Були вбиті також два архієпископи: один архієпископ Санса, а ім'я іншого точно не відоме. Крім них були також вбиті: герцог Лоррейн, графи Алансона, Блуа, Фландрії, Омеля, Б'юмонта, (це Джон Оне) і Аркур зі своїми двома синами, шість німецьких графів, а також безліч баронів і рицарів, чий імена досі не відомі. Якщо вірити полоненим французам, то весь цвіт французького рицарства загинув. Король Франції був поранений стрілою в обличчя і ледь зумів втекти. Його прапороносець загинув у нього на очах, а прапор порвали на шматки. Хвала тому, хто береже віруючих у нього, вся наша армія ціла і неушкоджена, крім двох рицарів і сквайра. З дворян ніхто не загинув, за винятком декількох з Уельсу, та й то не під час битви, а пізніше, зі своєї ж дурості. І нехай буде добрим шлях нашого спасителя Ісуса Христа і слава господу Богу, що зберіг повелителя нашого короля і його армію від великої небезпеки! Написано в містечку між Булонь і Віссантом 2 вересня.

ЕДВАРД ТРЕТІЙ СЕРУ ТОМАСУ ЛЮСІ. 3 вересня
 Едвард, з божого благовоління король Англії і Франції, повелитель Ірландії вітає свого дорогого і відданого рицаря Томаса Люсі. Знаючи, що Ви будете раді отримати від нас звістки, пишу щоб повідомити, що ми прибули в містечко Ла Хог, неподалік від міста Барфлер 12 числа, минулого місяця липня. Люди всі цілі і здорові, слава Богу! Там ми зробили зупинку, до вівторка, щоб вивантажити людей, коней і забезпечити армію продовольством. У вівторок вирушили на Валон і взяли місто і фортецю. Потім продовжили просування, відремонтувавши по шляху міст через річку Дуве, зруйнований противником. Переправившись, ми взяли місто і фортеця Карантан. Звідти пішли навпростець на Сен-Ло, і виявили, що міст у Пон-Еберта виведений з ладу, з метою запобігти подальшому нашому просуванню. Ми його відразу відновили і наступного дня взяли місто. Наступного дня пішли на Кан, не давши перепочинку війську ні на день, з моменту нашого прибуття в Ла Хог і підходу до міста Кана. Вставши табором перед Каном, наші люди почали його штурмувати. Місто було добре укріплене і переповнене озброєними людьми. Близько 1600 солдатів і 30 000 простого збройного люду, які обороняли місто і

добре й уперто билися. Битва була жорстокою і довгою. Однак, слава господу Богу, місто було, зрештою, взяте силою, без втрат серед наших людей. Серед захоплених у полон виявилися: граф Е, коннетабль, головний радник Танкарвіль (він у той день був проголошений маршалом Франції), близько 140 дворян і рицарів, а також велика кількість багатих городян, сквайрів. Вбито було багато рицарів благородного походження, дворян, а також простого люду. Флотилія, яка була з нами, випалила і знищила все узбережжя від Арфлера і до дамби Коллевіль поруч з Каном. Місто Шербур і всі кораблі в гавані були також спалені. Всього близько ста великих суден та інших плавзасобів були спалені нашими людьми. В Кані ми влаштували чотириденний привал, щоб дати відпочинок людям і поповнити продовольство. Звідси ми вирушили прямо на Руан, оскільки були упевнені, що наш ворог перебуває там. Дізнавшись про це, вони зруйнували міст в Руані, так, щоб ми не змогли переправитися. В цей же день ми зустріли двох кардиналів в місті Лізьє. Вони затримали нас під приводом мирних переговорів, реально ж маючи мету призупинити наше просування. Тим не менш ми приділили їм увагу, сказавши, що втрачати не збираємося жодного дня, але за справедливої пропозиції готові дати розумну відповідь. Збагнувши, що міст в Руані зруйнований, ми стали табором біля річки Сена на дуже близькій відстані від Парижа. Потім продовжили рух вздовж річки. Всі мости були або ж зруйновані, або ж укріплені для оборони і ми не мали можливості переправитися до ворога на його берег. Він також не виявляв бажання наблизитися до нас, хоча й слідував за нами день за днем на протилежному березі. Це нас дуже дратувало. Підійшовши до Пуазі під Парижем ми виявили міст зруйнованим, а ворог наш розташувався в Парижі зі всіма своїми людьми. Міст у Сен Клоді був повністю знищений, так що перейти річку звідти, де ми стояли, і увійти в Париж було неможливо. Три дні ми стояли в Пуазі, очікуючи наступу ворога, і займаючись відновленням зруйнованого мосту. Поки ми працювали над мостом, значні сили противника підійшли до річки з протилежного боку з метою зашкодити проведенню відновлювальних робіт, убивши багатьох. Коли ми збагнули, що ворог не збирається вступати з нами в бій, ми розорили всю

округу, щоденно вступаючи в дрібні сутички з противником. Форсувавши, нарешті річку ми попрямували на Пікардію, що було найкращим із варіантів для втягування ворога в бій. Вийшовши до річки Сомми, ми побачили, що мости через річку зруйновані, і ми повернули на Сен-Валері, де знаходиться брід х морським приливом і відливом. Нам назустріч вийшло багато солдатів і простого люду, які обороняли переправу, але ми силою формували річку. З божою допомогою, тисяча людей у ряд перейшли річку там, де раніше переходили з зусиллями 3-4 чоловіки. Таким чином, вся армія благополучно перейшла на той берег за півтори години. Ворогу було завдано поразки, багатьох взяли в полон, ще більше було вбито, без втрат з нашого боку. В той же день, коли ми переправились, ворог дуже великими силами з'явився на іншому березі. Його поява була настільки несподіваною, що ми виявилися зовсім не готовими. Ми стали очікувати, вишикувавши бойовий порядок. Так ми простояли увесь день і наступний до полудня. Побачивши, що замість того, щоб форсувати річку, ворог відходить до Аббевіля, ми вирушили до Кресі, з метою зустріти ворога по той бік лісу. У суботу 26 серпня, коли ми вийшли до Кресі, великі сили ворога ранком з'явилися поряд з нами. У них було 12000 озброєних людей, вісім з яких були дворянами, рицарями, сквайрами. Вишикувавши бойовий порядок, ми стояли до полудня. Опівдні обидві армії зійшлися у відкритому полі. Битва була тривалою і жорстокою і тривала від полудня до вечора. Ворог бився благородно, час від часу відновлюючи спротив, однак, хвала Богові, в результаті зазнав поразки і відступив. Були вбиті королі Богемії і Майорки (також інші знатні персони), і велика кількість графів, баронів та іншої знаті, чий імена поки не відомі. На обмеженому просторі, де відбулася перша сутичка, загинуло більше 1500 рицарів і сквайрів. Багато інших загинуло по всьому полю в бою пізніше. Всю ніч після перемоги ми залишалися на полі без їжі і води. Наступного ранку почали переслідування, забивши більше 4000 солдатів, генуезців та іншого люду. Зазнавши поразки, ворог відійшов до Амьену, стративши там багатьох, звинувачених у зраді генуезців. Згідно з донесеннями, він збирає нову армію для нападу на нас, але ми віримо в Бога, і молимо його про те, щоб він продовжував прихильно до нас ставитися, як це робив до сих

пір. Зараз ми прямуємо до моря для отримання підкріплення і поповнення із Англії як людьми, так і зброєю, боєприпасами і продовольством, які витрачені упродовж тривалих переходів. Однак покидати королівство Францію ми не наміряємося до тих пір, доки не завершимо війну, з Божою допомогою. Скріплено державною печаткою. Кале. 3 вересня 1346 р.

МИХАЕЛ НОРТБУРГ. 4 ВЕРЕСНЯ

Посилаю вітання ! Цим листом повідомляю Вам, що наш повелитель король підійшов до Пуазі напередодні Успіння Богородиці (14 серпня) Міст через Сену, який знаходився там, був виведений з ладу. Король стояв там, очікуючи відновлення мосту. Поки ми ладнали міст, велика кількість простого, добре озброєного люду з округи і з Амьєна підійшла до мосту. Граф Нортхемптона зі своїми людьми атакував їх, убивши більше 500 чоловік, спасибі Богу, інші на конях відступили. Іншого разу наші люди перейшли річку і вбили багато французів із простого люду повсюди в окрузі і поряд з Парижем, а також солдат армії французького короля. Таким чином, ми побудували нові, добротні мости для атаки на ворога, завдяки Господу, без великих втрат і шкоди для нас. Наступного дня після Успіння Богородиці наш повелитель король переправився через Сену і попрямував до Пуа: сильне обнесене стіною місто, з добре укріпленою фортецею всередині, яку обороняв противник. Після того, як авангард і середина пройшли повз місто, колона, яка замикала військо, атакувала його і захопила. Більше 300 солдатів ворога були вбиті. Наступного дня, граф Саффолк і сер Хью Диспенсер напали на простий люд в районі, добре озброєний і який збирався в групи. Вони були розсіяні, більше 200 чоловік було вбито. Близько 60 дворян взяли в полон. Після чого король попрямував на Гранвільє. Не встигли вони ще й розбити казарми, як авангард був атакований солдатами короля Богемії. Наші солдати кинулись на них і вступили в бій, але були всі перебиті. Однак, слава Богу, лорду Нортхемпτονу вдалося відійти і врятувати рицарів та інших своїх людей, так, що ніхто не був убитий або взятий у полон, крім Томаса Талбота. Він переслідував противника на протязі двох миль до Амьєна, взявши з собою вісім чоловік, убивши дванадцять солдатів ворога. Інші

були на конях і сховалися в Амьєні. Потім, король Англії, нехай береже його Господь, у день Святого Варфоломія, 24 серпня, попрямував до Понтьєю і вийшов до річки Сомми, яка впадає в море, протікаючи від Аббевіля до Понтьє. Французький король вислав 500 солдатів і 3000 озброєного простого люду для оборони переправи, але слава Богу, король Англії зі своєю армією перейшли Сомму вбхід там, де ніхто до них не переходив, не втративши при цьому жодної людини. Вони вступили в бій, убивши більше 2000 солдатів, а інших гнали до самого Аббевіля. Багато рицарів і сквайрів взяли в полон. У той же день сер Хью Диспенсер взяв Кротої, убивши зі своїми людьми чотириста солдатів і захопивши місто, в якому виявили багато провізії. Того ж вечора англійський король став табором в лісі біля Кресі на березі річки, оскільки французький король з'явився на протилежному березі відразу ж як тільки ми перетнули річку. Однак переправлятися слідом за нами він не побажав і повернувся до Аббевіля. Наступного дня у п'ятницю англійський король знову став табором в лісі біля Кресі. У суботу ранком він вийшов у напрямку Кресі, і там наша розвідка виявила і оцінила сили короля Франції, який наближався до нас з чотирма великими батальйонами. Як то було угодно Господу Богу, наші армії зустрілися у відкритому полі, перед початком вечірні. Бій був дуже жорстоким і тривалим, оскільки ворог тримав себе дуже гідно. (Далі йде список загиблих). Зі значиними зусиллями вдалося відступити Філіпу Валуа і маркізу, якого звали Обраний Імператор. Загальна кількість доблесних воїнів, які полягли того дня на полі, не рахуючи піших і простого люду склала 1542 чоловіки. Вночі англійський король зі своєю армією залишався на полі битви і був начеку. Наступного ранку перед сходом сонця ще один великий і сильний батальйон пішов на нас. Граф Нортхемптон разом з графами Норфолка і Варвіком вийшли їм назустріч і розбили їх, захопивши в полон багато рицарів і сквайрів, убивши більше 2000 і переслідуючи ворога на протязі кількох миль. Того вечора король став табором біля Кресі, а наступного ранку пішов на Булонь, дорогою захопивши Етапль. Звідти він дістався до Кале. Наскільки мені відомо, він збирається взяти в облогу місто. Для цієї мети король послав до Вас за підкріпленням, яке має бути вислане як можна швидше. Після

того, як ми вийшли із Кана, покидаючи країну у нас почалися великі труднощі, але, слава Богу, втрат нема. Покладена на нас задача вимагає, щоб частково наші потреби були задоволені за рахунок поповнення ззовні. Написано в Кале. 4 вересня.

(Barber R.. Life and Campaigns of the Black Prince. Boydell Press. 1997)

ЖАН ФРУАССАР ХРОНІКИ АНГЛІЇ, ФРАНЦІЇ, ІСПАНІЇ І СУСІДНІХ КРАЇН ВІД КІНЦЯ ПРАВЛІННЯ ЕДУАРДА II ДО КОРОНАЦІЇ ГЕНРІХА IV

БИТВА ПРИ ПУАТЬЄ (1356 р.)

Битва при Пуатьє – велике бойовище, що відбулося 19 вересня 1356 р. між англійською армією Едуарда Чорного Принца і французькими військами Іоанна II Доброго під час Столітньої війни.

Розділ 158

Король Франції веде величезну армію на битву при Пуатьє.

Після взяття замку Роморантен і полону вищезазначених лицарів, принц і його армія йшли, як і колись, спалюючи і руйнуючи країну, і наближаючись до Анжу і Турені. Король Франції, який знаходився в Шартрі, виїхав звідти і попрямував в Блуа, де пробув 2 дні. Потім він поїхав до Амбуазу, потім у Лош, де дізнався, що англійці знаходяться в Турені, обравши через неї дорогу для свого повернення через Пуату. Відомості у нього були, оскільки за англійською армією постійно спостерігали кілька вмілих і досвідчених французьких і бургундських рицарів, які посиляли королю докладні відомості про їх просування. Тоді король Франції переїхав до Ла-Е в Турені. Його армія переправилася через Луару по мостах в Орлеані, Мене, Сомюрі, Блуа і Турі і в інших місцях, де це було можливо. Там була така безліч добрих і міцних людей, що одних тільки латників було, принаймні, 20 тисяч, не рахуючи інших воїнів. Всього було 25 герцогів і графів і понад 120 знамен. Четверо юних синів короля також перебували при ньому: Карл, герцог Нормандський, сеньйор Людовік, який став згодом герцогом Анжуйським,

сеньйор Жан, майбутній герцог Беррійський, і наймолодший – сеньйор Філіп, що став пізніше герцогом Бургундським.

Десь у цей же самий час, папа Інокентій VI послав до Франції двох кардиналів – месіра Бертрана, кардинала перигорського і месіра Миколи, кардинала д'Ежель, з тим, щоб постаратися укласти мир між королем Франції та його ворогами, і особливо, між ним і королем Наваррським, який все ще залишався у в'язниці. Під час облоги Бретея обидва кардинали вели часті переговори з королем на цей рахунок, але згоди досягти не змогли. Кардинал перигорський поїхав до міста Тур, де йому повідомили, що король Франції з усією можливою швидкістю йде на англійців. Тому він залишив Тур і поспішив в Пуатьє, оскільки дізнався, що саме в тій стороні обидві армії зближуються одна з одною.

Коли король Франції дізнався, що принц Уельський поспішає повернутися назад якнайшвидше, то вирішив жодним чином не

Іоан II Добрий

допустити того, щоб той від нього вислизнув. З усією своєю армією він вийшов з Ла-Е і попрямував на Шовіньї, де в четвер розбив табір, як у самому місті, так і поза ним, на луках уздовж берегів річки В'єнни. Наступного ранку, після сніданку, король переправився через річку по мосту Шовіньї і вважав, що англійці повинні знаходитися прямо перед ним, але тут він помилявся. Однак, він пустився за ними в погоню, і понад 40 тисяч коней переправилося по цьому мосту в п'ятницю, багато інших зробили те ж в Шательро, і переправившись, всі вони пішли дорогою на Пуатьє. З іншого боку, принц Уельський і його армія не знали в точності про рух французів, але припускали, що ті знаходяться недалеко, оскільки у їхніх фуражирів були великі труднощі в добуванні фуражу, якого вся армія дуже потребувала. Вони шкодували про ті великі спустошення, яке вони вчинили в Беррі, Анжу і Турені, оскільки вони і самі більше не можуть добути там собі продовольства.

Цієї п'ятниці сталося так, що коли король Франції і супроводжуючі його великі натовпи народу переправлялися через міст Шовіньї, три великих французьких барони, сеньйор Осеррський, сеньйор Рауль де Жуан і граф де Жуан, були змушені затриматися на цей день у місті Шовіньї, а з ними залишилася і частина їх людей. Решта вже переправилися, без обозу і без обладунків, а тільки з тим, що було в їхніх сидельних сумках. Вранці в суботу, вони знялися з табору, перейшли міст і пішли слідом за армією короля, яка перебувала на відстані близько 3 льє. Вони їхали полями і пустками, які оточували ліси, щоб прийти в Пуатьє. Цієї ж суботи, принц знявся з табору в розташованому неподалік селі і вислав вперед загін у пошуках розвідників, щоб добути відомостей про французів. Цей загін складався приблизно з 60 осіб, які з цієї нагоди були добре озброєні і сиділи на добрих конях. Серед лицарів були месір Есташ д'Обресікур і месір Жан де Гістель. Завдяки випадку, вони дісталися до пустища, оточеного вищезазначеним лісом. Французи швидко побачили, що це вороги, і вони якомога швидше наділи свої шоломи і, розпустивши знамена і взявши списа напереваги, вони пришпорили своїх коней.

Англійці, як тільки помітили цих французів, яких було близько 200 списів, вирішили дозволити їм себе переслідувати, оскільки принц і його армія перебували неподалік. Тому вони повернулися і поскакали по путівцях через ліс. Французи переслідували їх з криками і великим шумом, і як скакали галопом, так і натрапили на армію принца, яка зупинилася серед пустищ, щоб почекати своїх товаришів. Сеньйор Рауль де Жуан і ті, хто знаходився під його прапором, перемістилися так далеко, що підійшли майже до прапора принца. Бій був дуже жорстоким, і месір Рауль боровся добре. Однак він був узятий в полон, також як і граф Жуан, віконт де Броз (Breuse) і сеньйор де Шовіньї. Велика частина французького загону була або перебита, або взята в полон. Завдяки цьому, принц дізнався, що король Франції йде попереду нього, і що він не може повернутися додому, не поборовшись з ним. Після цього він зібрав усіх відсталих і наказав нікому, під страхом смерті, не виїжджати вперед і не вступати в бій попереду загонів, які очолювали маршали. Цієї суботи вони йшли маршем приблизно з 9 годин і до вечірні, коли

опинилися на відстані декількох льє від Пуатьє. Капталю де Бушу, месіру Ейснону де Помьєру (Науменон de Romiers), серу Бартоломью Баргершу і месіру Есташу д'Обресікуру було наказано виїхати вперед і подивитися, де стали табором французи. Ці лицарі, з 2 сотнями добре озброєних воїнів, верхи на своїх кращих скакунах, виїхали вперед, і незабаром побачили армію французького короля. Вся рівнина була покрита воїнами, і ці англійці не втрималися від атаки французького ар'єргарду. Вони багатьох вибили з сідла і взяли в полон, так що почали приходити в рух головні сили французів. Вісті про це були доставлені королю Франції, коли він саме готувався в'їхати в Пуатьє. Дізнавшись про це, він розвернувся і наказав своїй армії зробити теж саме і стати у відкритому полі, так як було вже надто пізно, щоб розбивати табір. Англійський загін повернувся до принца і доповів йому про те, що бачив французів, і що їх армія незчисленна. Почувши це, принц мовив: «Бог нам допоможе, тепер ми повинні подумати, як битися з ними найкращим чином». Цієї ночі англійці розташувалися на дуже сильній позиції, серед виноградників і живоплотів, і у обох арміях була хороша варта.

Розділ 159

Становище французів перед битвою при Пуатьє.

Вранці у неділю, король Франції, якому дуже не терпілося битися з англійцями, наказав відслужити в своєму наметі урочисту месу, і він і його чотири сини отримали причастя. Меса закінчилася, коли до нього прийшли герцог Орлеанський, герцог Бурбонський, граф Понтьє, сеньйор Жак де Бурбон, герцог Афінський, коннетабль Франції, граф Танкарвіль, граф Зальцбургський, граф Даммартен, граф Вантадур і багато

**Едуард Вудсток
Чорний Принц**

французьких баронів, а також і інші великі сеньйори, які були держателями навколишніх ф'єфів, такі як монсеньйор Клермонський, месір Арно д'Андреге, маршал Франції, сеньйор де Сен-Відень, сеньйор Жан де Ланда, сеньйор Есташ де Рібомон, сеньйор де Фьенне, сеньйор Жоффруа де Шарне, сеньйор де Шатільон, сеньйор де Сюллі, сеньйор де Нель, месір Робер де Дюра і багато інших, які, згідно з отриманим наказом, прибули на раду. Тривалий час вони радилися і, нарешті, було вирішено, що вся армія виступить у поле, і кожен сеньйор повинен буде розгорнути свій прапор і йти вперед, в ім'я Бога і Сен-Дені. Після чого засурмили труби, і всі приготувалися, сіли на своїх коней і попрямували до тієї частини поля, де було поставлено і майоріло на вітрі королівське знамено. Там можна було побачити всю французьку знать, вбрану в дорогі блискучі обладунки, зі славними прапорами і вимпелами – адже тут був весь цвіт французького рицарства, жоден рицар, жоден зброєносець не забажав залишатися вдома зі страху перед безчестям. За порадою коннетабля і маршалів, армія була розділена на 3 полки, кожен складався з 16 тисяч латників, які перед цим вже проявили себе як люди випробуваної хоробрості. Герцог Орлеанський командував першим полком, де знаходилося 36 прапорів і в 2 рази більше вимпелів. Другий був під командуванням герцога Нормандського і двох його братів, сеньйора Людовика і сеньйора Жана. Третім командував король Франції.

Поки ці полки шикувалися, король покликав до себе сеньйора Есташа де Рібомона, сеньйора Жана де Ланда і сеньйора Жискара де Боже і сказав їм: «Скачіть вперед, підійдіть до англійської армії так близько, як тільки зможете і подивіться на їхні обличчя. Зверніть увагу на їхню чисельність і розвідайте, як нам краще за все з ними битися, кінними чи пішими». Підкоряючись наказу короля, три рицарі його залишили. Король сів на білого коня і поскакав уздовж рядів своєї армії, голосно кажучи: «Ви, люди Парижа, Шартра, Руана і Орлеана, звикли погрожувати, що зробите з англійцям, якщо зможете їх зустріти, і ви сильно бажали зустрітися з ними зі зброєю в руках. Тепер це бажання виконано, я поведу вас на них, і нехай ми подивимося, як ви помстяться їм за все те зло і шкоду, що вони вам заподіяли. Будьте впевнені, що ми не розійдемося без бою». Ті, хто чув

його, відповіли: «Сір, з Божою допомогою, ми зустрінемося з ними дуже весело». У цей момент повернулися три рицарі і, пройшовши крізь натовп, підійшли до короля, який запитав, які новини вони принесли. Месір Есташ де Рібомон, якого його товариші попросили говорити за них, відповідав: «Сір, ми ретельно оглянули англійців. За нашими підрахунками, їх налічується близько 2000 латників, 4000 лучників і 15 тисяч піхотинців. Вони займають сильну позицію, але ми не уявляємо собі, як вони зможуть сформувати більше одного полку. Тим не менш, вони розташувалися з великим розумом, зміцнили всі дороги вздовж живоплотів і розставили уздовж них частину своїх лучників, так що якщо буде тільки одна дорога для атаки, то доведеться проходити між ними. Ця вузька дорога не має іншого входу і так вузька, що в один ряд по ній можуть проїхати навряд чи чотири вершники. В кінці дороги, серед виноградників і терну, де не можна рухатися в правильному строю ні верхи, ні пішим, розставлені спішені латники, а перед ними, на зразок борони, розставлені їх лучники. Так що розбити їх буде нелегко». Король запитав, яким чином вони порадять йому їх атакувати. «Пішими, сір, – відповів месір Есташ, – за винятком 300 найдосвідченіших і доблесних людей вашої армії, які повинні бути добре озброєні і бути верхи на кращих конях, щоб, якщо це вдасться, розбити цей загін лучників. І тоді, ваші полки повинні будуть швидко висуватися вперед у пішому строю, атакувати латників врукопашну і відважно битися з ними. Це – краща порада, що я можу вам дати, і якщо, хто-небудь знає кращу, то нехай він її висловить». Король відповів: «Нехай буде так», і в супроводі своїх двох маршалів, він поїхав верхи від полку до полку і вибрав, погодившись з їх думкою, 300 рицарів і зброєносців, що мали в його армії найкращу репутацію. Всі вони були добре озброєні і знаходилися на кращих конях. Незабаром після цього, був утворений полк з німців, який повинен був залишатися верхи, щоб допомагати маршалам. Ним командували графи Зальцбургський, Нейдо і Нассау.

Король Іоанн був одягнений у королівські обладунки, і ще 19 осіб були одягнені також, як він. Свого старшого сина він довірив піклуванню сеньйора де Сен-Відень, сеньйора де Ланда і сеньйора Теобальда де Боден. Сеньйор Жоффрау де Шарне, як

найдоблесніший і вмілий рицар у всій армії, ніс прапор Франції. Сеньйор Режіналь де Квеноль, на прізвисько «архіпресвітер» («archpriest»), ніс всі обладунки юного графа Алансонського.

Розділ 160

Перед битвою при Пуатьє кардинал перигорський намагається укласти мир між королем Франції і принцом Уельським.

Коли полки короля Франції були вишикувані, всі сеньйори встали під свої прапори і були ознайомлені з тим, як їм діяти, було наказано, щоб усі ті, хто були озброєні списами, вкоротили їх до довжини в 5 футів, щоб ними було легше володіти, і щоб всі зняли свої шпори. Коли французи були готові почати рух на ворога, до короля галопом підскакав кардинал перигорський, який рано вранці залишив Пуатьє. Він зробив глибокий уклін і здійнявши руки почав благати, щоб той, з любові до Бога, на хвилину б зупинився, щоб він зміг з ним поговорити, після чого почав: «Найдорожчий сір, ви маєте тут при собі весь цвіт свого королівства проти жменьки людей – адже саме це представляють собою англійці в порівнянні з вашою армією. Ви можете оволодіти ними і іншими шляхами, ніж з допомогою битви, і для вас буде більш почесно і корисно оволодіти ними цими засобами, ніж піддавати ризику таку прекрасну армію і таких благородних осіб, яких ви зараз маєте при собі. Тому я прошу вас, в ім'я людинолюбства, і з любові до Бога, щоб ви дозволили мені піти до принца і переконати його в небезпеці того положення, в якому він опинився». Король відповів: «Це мені дуже угодно, але поспішіть повернутися назад».

Після цього кардинал поїхав, і з усіх ніг попрямував до принца, якого він знайшов пішим, серед своєї армії, в самій гущі винограднику. Коли кардинал туди приїхав, то спішився і підійшов до принца, який прийняв його вкрай люб'язно, і відваживши йому уклін, сказав: «Дорогий сину мій, якщо ти добре врахував всю міць тієї великої армії, що привів із собою король Франції, то дозволь мені, якщо я це зможу, провести між вами обома переговори». Принц, який вже вийшов з юного віку відповів: «Сір, якщо буде збережена честь і моя і моєї армії, то я готовий вислухати будь-які прийнятні умови». Кардинал

відповів: «Дорогий сину мій, ти добре сказав. І, якщо я зможу, то принесу мир, оскільки буде дуже прикро, якщо стільки багато гідних людей, тут присутніх, зустрінуться один з одним в бою». Кардинал повернувся до короля Франції і сказав: «Сір, вам немає причини поспішати битися з ними, адже вони не можуть вислизнути від вас. Тому я благаю вас дарувати їм перемир'я з цього часу і до завтрашнього сходу сонця». Спочатку король не хотів на це погоджуватися, тому що частина його ради відмовлялася дати на це свою згоду, але кардинал говорив так красномовно, що король, зрештою, погодився. Він наказав поставити на тому місці, де він стояв, дуже красиве і багате шатро з червоного шовку і розпустив свої війська за місцями їх стоянок, за винятком полку коннетабля і маршала.

Всю цю неділю кардинал снував від однієї армії до іншої і пристрасно бажав примирити обидві сторони. Але король не хотів і чути ні про які інші умови, ніж, якщо чотири головні персони з числа англійців не будуть віддані на його волю, і якщо принц і його армія не погодяться на безумовну здачу. Було зроблено багато пропозицій, принц пропонував здати королю Франції всі міста і замки, які були ним завойовані в цьому поході, віддати йому без викупу своїх бранців і заприсягтися не піднімати зброю проти короля Франції протягом семи років. Король і його рада відмовилися це прийняти, і справа деякий час залишалася в очікуванні. Зрештою, вони оголосили, що якщо принц Уельський і 100 його лицарів не здадуться в полон королю Франції, то він не дозволить їм піти без бою. Ці умови принц і його армія з презирством відкинули.

Поки кардинал, піклуючись про мир, роз'їжджав від однієї армії до іншої, деякі рицарі кожної зі сторін виїхали вперед, до країв ворожих армій, щоб вивчити їх позиції. Протягом дня сталося так, що сер Джон Чандоса проїжджав повз одного з крил французької армії, і сеньйор Жан де Клермон, один з королівських маршалів, робив теж саме, спостерігаючи за англійцями. Коли обидва рицарі поверталися в свої табори, вони зустрілися. Вони обидва мали однакову емблему на своїх плащах, які носили поверх іншого одягу – Діву Марію, вишиту на лазуровому полі або оточену срібними сонячними променями. Побачивши це, сеньйор де Клермон сказав: «Чандоса, з яких це

пир ви носите мій герб?» «Це саме ви носите мій, – відповів Чандоса, – оскільки він стільки ж мій, скільки і ваш». «Я це заперечую, – сказав сеньйор де Клермон, – і якби не перемир'я між нами, я б швидко показав би вам, що у вас немає права його носити». «Ба, – відповів Чандоса, – ви можете знайти мене на полі завтра вранці, приготуйтеся захищатися, і нехай зброя доведе, що він більше мій, ніж ваш». Сеньйор де Клермон відповів: «Це хвастощі англійців, які не можуть придумати нічого нового, крім того, щоб привласнювати собі те хороше, що належить іншим». На цьому вони й розійшлися без зайвих слів, і кожен повернувся до своїх військ. Кардинал перигорський, який виявився нездатним примирити короля і принца, пізно увечері повернувся в Пуатьє. Цей день французи провели на своїх стоянках, де жили спокійно, маючи достаток продовольства, тоді як, з іншого боку, англійці виявилися в скрутному положенні, не знаючи куди вирушити за фуражем, оскільки вони були настільки щільно блоковані французами, що нікуди не могли вирушити, не зазнаючи при цьому небезпеки. Цієї неділі вони зробили багато насипів і вирили рови навколо тих місць, де були розставлені лучники, щоб краще їх прикрити.

Вранці в понеділок принц і його армія були швидко приведені в готовність, і вишикувалися, так само як і напередодні. Французи теж піднялися зі сходом сонця. Кардинал, що знову повернувся цим ранком, вважав, що своїми умовляннями він зможе помирити обидві сторони, але французи сказали йому повертатися туди, куди йому буде завгодно і не намагатися нав'язувати їм ще які-небудь переговори або розмови про мир, а то як би з ним не сталося нічого злого. Бачачи, що всі його намагання марні, кардинал покинув короля Франції і поїхав до принца Уельського, якому сказав: «Дорогий сину мій, старайся як тільки можеш, оскільки повинна відбутися битва, а я не можу ніякими засобами умирити короля Франції». Принц відповів, «що такий намір і його самого і його армії, і що Бог захистить правого». Потім кардинал розпрощався з ними і повернувся в Пуатьє. У його свиті було кілька рицарів і латників, які більше тяжіли до французів, ніж до англійців, і які, побачивши, що битва неминуча, покинули свого пана і примкнули до французьких військ, вибравши своїм командиром

каштеляна Ампості, який на той час входив в свиту кардинала. Кардинал нічого про це не знав до свого приїзду в Пуатьє.

Бойовий порядок полків армії принца був у точності такий, як про нього доповідали королю Франції три вищезазначених рицарі, за винятком того, що за цей час він наказав декільком доблесним і мудрим рицарям залишатися верхи, аналогічно загону французьких маршалів, і ще розпорядився розставити 300 латників і стільки ж кінних лучників на невеликому, не надто крутому і не дуже високому пагорбі на своєму правому крилі, і сховатися за ним, щоб оточити крило, на якому знаходився полк герцога Нормандського. Сам герцог особисто йшов у цьому полку в пішому строю. Це були всі зміни, які принц вніс у бойовий порядок. Сам він перебував при головних силах, в гущі виноградників, повністю озброєний і, тримаючи неподалік коней, на випадок, якщо раптом в них виникне потреба. Слабкі місця вони зміцнили і прикрили своїми возами і багажем.

Я хочу назвати деяких з найбільш знаменитих лицарів, які знаходилися поряд з принцом Уельським. Там були: Томас Бьюкамп, граф Варвік, Джон Вер, граф Оксфорд, Вільям Мотекьют, граф Солсбері, Роберт Хаффорд, граф Саффолк, Ральф, лорд Стаффорд, граф Стаффорд, брат графа, лорд Річард Стаффорд, сер Джон Чандоса, лорд Реджинальд Кобхем, лорд Едвард Спенсер, лорд Джеймс Одлі і його брат лорд Пітер, лорд Томас Берклі (син лорда Моріса Берклі, який помер в Кале за 9 років до цього), Ральф, лорд Бассет Дрейтонський, Джон, лорд Уоррен (старший син Джона Плантагенета, останнього графа Уоррена, Стратерна і Суррея, з прав своєї першої дружини Мод Херфордської), Пітер, лорд Мауле, 6-й цього імені, лорд Джон Уїллоубі Ересбійський, лорд Бартоломью Баргерш, лорд Вільям Фелтон і його брат лорд Томас Фелтон, лорд Томас Брейдестан, сер Уолтер Пейвлі, сер Стифен Коссінгтон, сер Меттью Горней, сер Вільям де ла Мор та інші англійці. З Гасконі були сеньйор де Пюмьєр, сеньйор д'Альбре, капталь де Буш, сеньйор Жан де Шомон, сеньйор де Л'Еспар, сеньйор де Розе, сеньйор де Кузе, сеньйор де Монферран, сеньйор де Ладула, сеньйор Сулдіш де ла Трен і багато інших, яких я не можу пригадати. З еноерців: месієр Есташ д'Обресікур, сеньйор Жан де Гістель і ще два інших іноземця – сеньйор Даніель Фаселла і сеньйор Дені де Морбек.

Вся армія принца, вважаючи всіх, не перевищувала 8 тисяч осіб, тоді як французів, теж вважаючи всіх, було понад 60 тисяч воїнів, серед яких більше 3 тисяч рицарів.

Розділ 161

Битва при Пуатьє між принцом Уельським і королем Франції.

Коли кардинал виявився нездатним домогтися скільки-небудь почесних умов миру, поїхав, і принц Уельський побачив, що битва неминуча, і що король Франції відноситься і до нього і до його армії з великим презирством, він так звернувся до своїх людей: «Тепер, мої славні соратники, хоча нас і мало в порівнянні з військом наших ворогів, але давайте через це не падати духом, оскільки перемога не завжди супроводжує число, але буває там, де буває завгодно Всемогутньому Богу. Якщо, завдяки щасливій долі, ми отримаємо перемогу, то ми завоюємо найбільшу честь і славу у всьому світі, а якщо, навпаки, нам трапитися загинути, то на це у мене є живі батько і улюблені браття, а у вас – родичі і добрі друзі, які неодмінно помстяться за нашу смерть. Тому я прошу вас постаратися і битися мужньо. І якщо це буде завгодно Богові і Святому Георгію, то мене ви сьогодні побачите істинним лицарем». З такими словами і доводами звертався принц до своїх людей, так само чинили й маршали з рештою, так, що всі вони були сильно натхнені. Сер Джон Чандоса став поряд з принцом, щоб охороняти його і бути йому порадником, маючи намір, щоб не трапилося, не залишати в цей день свого посту.

Лорд Джеймс Одлі також тривалий час залишався поблизу принца, але коли він побачив, що вони вже точно повинні вступити в бій, то сказав йому: «Сір, досі я найвірнішим чином служив моєму сеньйору – вашому батькові, вам самому і буду продовжувати служити, поки я живий. Дорогий сір, зараз я повинен повідомити вас, що раніше я дав обітницю, що якщо коли-небудь буду брати участь у битві, в якій будуть битися король, ваш батько, або хтось із його синів, то я повинен буду битися на самому вістрі атаки і, або бути кращим його воїном, або померти, намагаючись стати таким. Тому я самим настійною чином прошу вас, як в нагороду за всі мої служби, що я виконав,

прошу надати мені ваш дозвіл покинути вас, щоб я сам вирішив, де мені встати, щоб виконати свою обітницю». Принц задовольнив це прохання і, затримавши його руку в своїй, сказав: «Сер Джеймс, нехай Бог дозволить вам у цей день засяяти у своїй доблесті яскравіше за усіх інших рицарів». Потім рицар від нього від'їхав і став у першій шерензі полку разом всього лише з 4 зброєносцями, яких взяв з собою для власної охорони. Цей лорд Джеймс був розумним і доблесним лицарем, і саме за його порадою армія була вишикувана в такому бойовому порядку. Лорд Джеймс починав наступати, щоб вступити в бій з полком маршала. Таким же чином, месір Есташ д'Обресікур затратив великі зусилля, щоб бути першим у бою, і йому це вдалося або майже вдалося, і в той час, коли лорд Джеймс Одлі рухався вперед, щоб побачити ворога, так само вчинив і месір Есташ. Раніше я згадував, що німці, що були на боці французів, були зведені в один кінний полк, який залишився, щоб допомагати маршалам. Месір Есташ д'Обресікур, сидячи верхи на коні, виставив вперед свій спис і взявши свій щит, пришпорив коня і поскакав вперед від свого загону. Німецький рицар по імені Людвіг фон Кукібрас на гербі якого було зображено 5 червоних троянд на срібному полі, а на гербі месіра Есташа – три червоні укорочені вертикальні смуги на горностаєвому фоні) побачивши, що месір Есташ покинув ряди своєї армії, також залишив свій полк, яким командував граф Іоанн Нассауський, і кинувся йому назустріч. Зіткнення між ними було настільки лютим, що обидва впали на землю. Німець був поранений в плече, тому, він не зміг піднятися так спритно, як месір Есташ, який, ставши на ноги після падіння, поспішив до лежачого на землі рицаря. Але до нього під'їхало 5 німецьких латників, які збили його з ніг і взяли в полон. Вони відвели його до загону графа Нассауського, який не приділив йому багато уваги, і я не знаю, чи брали вони у нього слово залишатися їх полоненим. Але якоюсь своєю упряжжю вони прив'язали його до воза.

Тепер бій почався з обох сторін. Загін маршалів наступав поперед тих, хто повинен був розбити загін лучників. Він увійшов у вузький прохід між живоplotів, уздовж яких були розставлені лучники, які, як тільки ясно побачили своїх ворогів, почали стріляти із своїх луків з обох сторін огорожі, і стріляли

вони так чудово, що коні, втикані їх стрілами, забарвилися болочими ранами, і більше не рухалися вперед, але повертали назад і, ставши некерованими, перекидали своїх вершників, які не могли з ними впоратися. Впавши, вершники, на свій подив, не могли знову встати на ноги, і в результаті, цей загін маршалів так і не зміг дістатися до принца. Однак було кілька лицарів і зброєносців, так добре екіпірованих, що завдяки силі своїх коней, вони прорвалися вперед і проломали огорожі. Але, не дивлячись на всі свої зусилля, і вони не змогли дійти до полку принца. Лорд Джеймс Одлі, з яким поруч було чотири свої зброєносці, встав з мечем у руці перед цим загonom, далеко попереду інших, і виявляв чудеса хоробрості. Завдяки своєму запалу, він зайшов так далеко, що вступив в бій з сеньйором Арно д'Андреге, маршалом Франції, прямо під його прапором, і вони билися досить значний час, причому сеньйору Арно вельми дісталося. Полк маршалів незабаром був розгромлений стрілами лучників і за допомогою латників, які нападали на ворогів, коли ті опинялися на землі, вибитими з сідла, і або захоплювали їх у полон, або вбивали – як їм хотілося. Сеньйор Арно д'Андреге був узятий в полон, але не лордом Джеймсом Одлі, і не його чотирма зброєносцями, а іншими воїнами, оскільки сам лорд Джеймс в цей день не зупинявся ні на мить, щоб захопити собі бранця, але весь час був зайнятий тільки боєм і переслідуванням ворогів. З іншого боку, сеньйор Жан де Клермон, який, доки міг, боровся під своїм прапором, але, будучи перекинутим на землю, не зміг ні піднятися, ні обіцяти викуп, і був убитий на місці. Деякі говорили, що це сталося через його лайку напередодні з сером Джоном Чандоса.

Невдовзі цей загін маршалів був повністю розбитий, а оскільки він став відступати на задні ряди, то і вся армія не могла рухатися вперед. Ті, хто перебували в задніх рядах, будучи нездатними йти вперед, відступали на полк герцога Нормандського, який був широкий по фронту і густий, але швидко ставав досить рідким із тилу, оскільки, коли воїни в нього дізналися, що загін маршалів розбитий, то стали сідати на коней і їхати вперед. У цей час, підійшов з-за пагорба загін англійців і, пройшовши на скаку, в супроводі великого загону лучників, уздовж французьких полків, напав на одне з крил полку

герцога Нормандського. Сказати по правді, англійські лучники виконали безцінну службу своїй армії, оскільки вони стріляли так щільно і так добре, що французи не знали, куди їм повернутися, щоб уникнути їх стріл і, завдяки цьому, англійці повільно, але не перестаючи, рухалися вперед, і поступово поширилися всюди. Коли англійські рицарі побачили, що перший загін французів розбитий, і що інший, під командуванням герцога Нормандського, знаходиться в розладі, і в ньому почали відкриватися проломи, вони поспішили сісти на своїх коней, які у них були наготові під рукою. Як тільки всі вони сіли верхи, то закричали: «Святий Георгій, за Гієнь!». І сер Джон Чандоса сказав принцу: «Сір, сір, тепер ідіть вперед, адже цей день наш, сьогодні Бог дав у ваші руки перемогу. Давайте накинемося на нашого ворога, короля Франції, адже він повинен знаходитися там, де найбільша гуща народу. Я добре знаю, що його доблесть не дозволить йому втекти і, якщо це буде завгодно Богові і Святому Георгію, то він залишиться у нас. Але він повинен добре битися, а ви раніше говорили, що покажете себе сьогодні добрим лицарем». Принц відповів: «Джон, вперед! Ви не побачите мене сьогодні повертаючим свій тил, але я завжди буду в передніх рядах». Потім він сказав серу Уолтеру Вудленду, своєму прапорноносцеві: «Прапор вперед, в ім'я Бога і Святого Георгія». Лицар підкорився наказу принца. У цій частині битва була дуже спекотною, і в ній брали участь великі натовпи. Багато було вибитими з сідла, і ви повинні знати, що якщо хто-небудь падав, то вже не міг піднятися знову, якщо йому швидко і добре в цьому не допомагали. Коли принц йшов зі своїм полком на ворогів, то перед самим переходом в атаку, він зауважив біля невеликого куща праворуч від себе лежачого мертвим сеньйора Робера де Дюра і, позаду нього, його прапор і 10 чи 12 його людей. Бачачи це, він наказав двом своїм зброєносцям і трьом стрільцям покласти його тіло на щит, віднести його в Пуатьє і віддати кардиналу перигорському і сказати йому, то «я салютую йому цим подарунком». Так і було зроблено, оскільки йому повідомили про те, що воїни, які супроводжували кардинала, залишилися на полі битви і зі зброєю виступили проти нього, і це дуже не личило, не пристало так чинити служителю церкви. Адже вони, під приводом робити добро і встановити мир, їздили

від однієї армії до іншої, і вони не повинні були піднімати зброю на будь-якій стороні. Однак, ці зробили саме так, на що принц був дуже розгніваний, і саме тому й послав кардиналу тіло його племінника, мессіра Робера де Дюра, і жадав відрубати голову каштеляну Ампості, який потрапив у полон, незважаючи на те, що він був людиною кардинала, але сер Джон Чандоса сказав: «Мій пане, не думайте про такі речі в такий момент, коли ви повинні повернутися до справ найбільшої важливості. Може бути, кардинал зможе так добре виправдатися, що ви переконаєтеся, що він зовсім не винен».

Потім принц атакував загін герцога Афінського, і сутичка, що сталася, була дуже запеклою так, що багатьох було скинуто з коней. Французи, які билися тісним натовпом, кричали «Монжуа Сен-Дені!», А англійці їм відповідали «Святий Георгій за Гісень». Потім принц зустрівся з полком німців під командуванням графа Зальцбургського, графа Нассау і графа Нейдо. Але незабаром і вони були розбиті і пустилися навітіки. Англійські лучники стріляли настільки добре, що ніхто не бажав підійти до них ближче, щоб зустрітися з їх стрілами, і вони піддали смерті багатьох з тих, хто не міг заплатити викуп. Три вищезгаданих графи були вбиті там, також як і багато інших рицарів і зброєносців, що їх супроводжували. У сум'ятті бою був врятований своїми людьми месір Есташ д'Обресікур, які відвезли його від небезпечного місця. Пізніше він зробив багато славних військових подвигів, і захопив у цей день багатьох бранців.

Коли французи з полку герцога Нормандського побачили, що принц швидко до них наближається, то вони думали тільки про втечу. Сини короля, герцог Нормандський, граф Пуатьє і граф Турень, які були дуже юними, також легко повірили тому, що говорили їм ті люди, піклуванню яких вони були довірені. Однак, сеньйор Жискар д'Англ і месір Жан де Сентре, які перебували біля графа Пуатьє, не захотіли втікати, але кинулися в гущу битви. Три сини короля, відповідно до даних їм порад поскакали геть з більш ніж 800 списів, які ще не наближалися до ворога, і попрямували до Шовіньї. Коли сеньйор Жан Де Ланда, сеньйор Теобальд де Боден і сеньйор Сен-Венан, які були охоронцями герцога Нормандського, поскакали разом з ним на добру лігу, то перші два з них його покинули і прохали сеньйора Сен-Венана не

залишати його, поки вони не прибудуть у безпечне місце. Зробивши це, самі вони, вирішили, що придбають більше слави, якщо залишаться на полі битви. Повертаючись, вони зустріли полк герцога Орлеанського, майже повний і неушкоджений, який втікав геть, хоча і знаходився позаду ар'єргарду полку короля. Правда і те, що там було багато добрих рицарів і зброєносців, які, незважаючи на втечу своїх полководців, швидше були готові йти на смерть, ніж заслужити хоч найменший закид. Полк короля наступав у правильному порядку, щоб зустрітися з англійцями. Було нанесено безліч важких ударів мечами, бойовими списами та іншою зброєю. Король Франції, разом зі своїм молодшим сином, сеньйором Філіпом, атакував полк англійських маршалів, графів Варвіка і Саффолка, в якому також перебували кілька гасконців, наприклад, каптале де Буш, сеньйор Пюмьєр, сеньйор Аморі де Шаррі, сеньйор де Лангура (Languran), сеньйор де л'Естрада. Сеньйор Жан де Ланда і сеньйор Теобальд де Боден повернулися вчасно, вони спішилися і приєдналися до полку короля. На одній стороні боровся разом зі своїм полком герцог Афінський, коннетабль Франції, а трохи вище бився герцог Бурбонський, в оточенні добрих лицарів з Бурбоне і Пікардії.

Битва при Пуатьє

Біля них знаходилися люди з Пуату: сеньйор де Пон, сеньйор де Партеніт, сеньйор де Дамп'єр, сеньйор де Монтабуто, сеньйор де Сюржер, сеньйор Жан де Сантрі, сеньйор Жискар д'Англ, сеньйор д'Аржантой, сеньйор де Лін'єр, сеньйор де Монтранд віконт де Рошешуар, граф де Ольне. Билися і багато інших, наприклад, сеньйор Жак де Боже, сеньйор де Шато-Вілле та інші рицарі і зброєносці з Бургундії. На іншому кінці знаходилися графи Вантадур і Монплезір, сеньйор Жак де Бурбон, сеньйор Жан д'Артуа і сеньйор Жак, його брат, сеньйор Арно де Серволо на прізвисько архіпресвітер, одягнений в обладунки юного графа Алансонського. Там були також оверньці: сеньйор де Маркуей, сеньйор де ла Тур, сеньйор де

Шаланте, сеньйор де Монтагю, сеньйор де Рошфор, сеньйор де ла Шер, сеньйор д'Аше, лімузенці: сеньйор де Ланаль, сеньйор де Наруель і сеньйор П'єр де Буффьєр, пікардійці: сеньйор Гільйом де Мерль, сеньйор Арно де Ренваль, сеньйор Жоффруа де Сен-Дізьє, сеньйор де Шоні, сеньйор де Елі, сеньйор де Монзано, сеньйор де Аньє і багато інших. Сеньйор Дуглас з Шотландії, також знаходився в полку короля і якийсь час бився дуже відважно, але коли він побачив повний розлад французів, то, як міг, зайнявся своїм порятунком, оскільки він набагато більше смерті боявся потрапити в руки англійців.

Сер Джеймс Оді, за допомогою своїх чотирьох зброєносців, завжди знаходився в самому центрі битви. Він був важко поранений в бік, голову і обличчя, і доки йому дозволяли його сили і дух, він продовжував боротися і йти вперед. Він все йшов вперед, поки не покрився кров'ю. До кінця бою, чотири його зброєносці, що були його охоронцями, підняли його, дуже слабкого і пораненого, винесли з бою і віднесли ближче до живоплоту, щоб він міг охолонути і набратися сил. Так ніжно, як тільки могли, вони звільнили його від обладунків, щоб дослідити його рани, забинтувати їх і зашити найнебезпечніші з них. Король Іоанн, зі свого боку, показав себе добрим лицарем, і якщо чверть його людей вела б себе так само славно, як і він, то перемога в цей день дісталася б йому. Однак, ті, хто залишався з ним і виконував свій обов'язок, наскільки це було в їх силах, були або вбиті, або взяті в полон. Навряд чи хто-небудь з тих, хто був з королем, намагався втекти. Серед убитих були герцог П'єр де Бурбон, герцог Афінський, коннетабль Франції, єпископ Шалонський з Шампані, сеньйор Жискар де Боже і сеньйор де Ланда. Архіпресвітер, месір Теобальд де Боден і сеньйор де Помпадур, важко поранені, були взяті в полон. В іншому місці поля битви були взяті в полон графи Водемон і Женвілль, а також граф де Вандом. Недалеко від того місця були вбиті сеньйор Гільйом де Нель і сеньйор Есташ де Рібомон, сеньйор де ла Тур і сеньйор Гільйом де Монтагю. Сеньйор Луї де Мелваль, сеньйор П'єр де Буффьєр і сеньйор де Сенераш були полонені. У цьому бою було вбито і взято в полон понад 200 рицарів і зброєносців. Загін нормандських рицарів ще продовжував битися в іншій частині поля, і там було вбито месіра Гіната де Шамблі і месіра

Бодрена де ла Уза. Багато інших, які билися у складі малих загонів, були розсіяні.

Розділ 162

Два французи, що втекли з битви при Пуатьє, переслідуються двома англійцями, які самі стають бранцями.

Серед боїв, сутичок, втеч і погонь, які відбувалися протягом цього дня, трапилася пригода з месіром Едом де Русі, про яку я не можу в цьому місці промовчати. Він втік з поля битви як тільки побачив, що битва безнадійно програна, не бажаючи потрапити в руки англійців. Він вже проскакав майже на льє, коли його почав переслідувати англійський рицар, який, тримаючи спис напереваги, крикнув йому: «Мсьє рицар, оберніться. Вам має бути соромно так втікати». На це месір Ед зупинився, і англієць його атакував, думаючи направити свій спис прямо в ціль. Але він прорахувався, оскільки месір Ед ухилився від удару в сторону, і при цьому, не упустив нанести свій власний – він завдав своїм списом настільки лютого удару по шолому свого ворога, що той був приголомшений і впав на землю, де лежав непритомний. Месір Ед спішився і, приставивши спис до його грудей, сказав, що неодмінно вб'є його, якщо він не здасться йому в полон. Англієць здався і поїхав разом з месіром Едом, який згодом отримав за нього викуп.

Сталося так, що в розпал загальної погоні, один зброєносець з Пікардії на ім'я Жан де Елане (Helennes), залишивши полк короля і, зустрівши свого пажа зі свіжим конем, сів на нього і поскакав геть якомога швидше. У цей час поблизу з'явився лорд Берклі, молодий рицар, який цього дня вперше розгорнув свій прапор. Він негайно пустився за ним у погоню. Після того, як лорд Берклі слідував за ним деякий час, Жан де Елане повернувся, взяв у руки свій меч на зразок списа і так кинувся на лорда Берклі. А той, тримаючи меч за рукоять, розмахував ним і заніс руку, щоб завдати удару по зброєносцеві, коли той буде проскакувати повз нього. Вгледівши передбачуваний напрямок удару, Жан де Елане дозволив його нанести, але не упустив зробити і свій, і коли вони роз'їхалися в сторони, то від його удару меч лорда Берклі впав на землю. Коли рицар побачив, що втратив свій меч, але що у зброєносця він залишився в руках, він

спішився і поспішив туди, де лежав його меч. Але перш ніж він зміг до нього дістатися, зброєносець завдав йому сильного удару, який пробив обладунки і поранив його в обидва стегна, так що він більше не міг нічим собі допомогти і впав на землю. Після цього Жан спішився і, заволодівши мечем рицаря, наблизився до нього і запитав, чи не бажається він здатися. Рицар запитав його ім'я. «Мене звуть Жан де Елане, – відповів той, – а як твоє?» «Воістину, товаришу, – відповів лицар, – мене звуть Томасом, і я є лордом Берклі, дуже красивого замку на річці Северн, на кордонах Уельсу». «Лорд Берклі, – сказав зброєносець, – ти будеш моїм полоненим. Я забезпечу твою безпеку і подбаю про твоє здоров'я, оскільки, здається мені, ти серйозно поранений». Рицар відповів: «Я здаюся по своїй волі, оскільки ти чесно перемаг мене». Він дав йому своє слово, що буде його полоненим. Потім Жан витягнув свій меч зі стегна лицаря, відкрилася рана, але він її щільно перев'язав і, посадивши його на свого коня, а сам, йдучи пішки, привів його в Шотельро. З дружби до нього він пробув тут 15 днів і розпорядився про допомогу лікаря. Коли рицар трохи оговтався, він помістив його на носилки і доставив у безпеці в свій будинок в Пікардії, де той залишався більше року, перш ніж остаточно одужав, хоча залишився кульгавим. Коли він поїхав, то заплатив викуп у 6000 нобле, так що цей зброєносець отримав великі статки завдяки тому, що захопив у полон лорда Берклі.

Розділ 163

Про те, як король Іоанн був узятий в полон у битві при Пуатьє.

Часто трапляється, що на війні і в любові фортуна виявляється більш прихильною і чудовою, ніж можна навіть очікувати або сподіватися. Сказати по правді, ця битва, що відбулася поблизу Пуатьє, на полях Бовуар і Мопертюї, була дуже кривавою і ризикованою. Було здійснено безліч досі нечуваних славних військових подвигів, і воїнам обох сторін сильно дісталось. Сам король Іоанн творив чудеса. Він був озброєний сокирою, якою сам бився і захищався. Граф Танкарвілль, намагаючись пробитися крізь натовп, був узятий в полон біля нього. Теж саме трапилося і з месіром Жаком де

Бурбоном, графом Понтъє і сеньйором Жаном д'Артуа, графом О. В іншому місці, трохи віддалік, месієр Карл д'Артуа і багато інших рицарів і зброєносців були взяті в полон загоном під прапором капталя де Буша. Переслідування французів тривало до самих воріт Пуатьє, було багато вбитих і повалених людей і коней, оскільки жителі Пуатьє закрили свої ворота і не бажали нікого впускати. З цієї причини, на бруківці перед воротами сталася велика різанина, і там було вбито і поранено таку кількість народу, що деякі здавалися відразу, як тільки помічали англійців, і було багато англійських лучників, які захопили 4, 5 або 6 бранців.

Сеньйор Пон, могутній барон з Пуату, був там убитий, як і деякі інші рицарі і зброєносці. Віконт де Рошешуар, сеньйори де Партеніті і де Сентонж і сеньйор де Монтадре були взяті в полон. Теж сталося і з сеньйором Жаном де Сентре, але він був так зраний, що більше вже ніколи повністю і не оговтався, адже його вважали найдосконалішим рицарем у Франції. Сеньйор Жискар д'Англ був залишений на смерть серед мертвих, він добре бився в цей день. Сеньйор де Шарне, який був поблизу короля, хоробро бився під час всієї битви, він завжди був у гущі бою, оскільки ніс прапор свого королівського сюзерена. Його власний також майорів на полі разом з його гербом – три срібних щити на червоному полі. Англійці і гасконці так швидко оточили королівський полк, що силою зламали його ряди, і французи так перемішалися зі своїми ворогами, що часом одного рицаря атакувало 5 чоловік. Сеньйор де Помпадур і сеньйор Бартоломью де Брюн (Brunes) були полонені. Сеньйор де Шарне був убитий, тримаючи у своїх руках прапор Франції, лордом Реджинальдом Кобхемом, а пізніше його долю розділив і граф Даммартен.

У цей час була велика тиснява, через пристрасне бажання дістатися до короля, і ті, хто перебував найближче до нього і впізнали його, кричали: «Здавайтеся, здавайтеся, або ви мрець». У тому місці поля бою перебував молодий рицар із Сент-Омера, який за платню воював на боці короля Англії. Його звали Дені де Морбек і він 5 років тому самовільно вирушив до Англії, оскільки у дні своєї молодості був вигнаний з Франції за вбивство, вчинене ним під час бійки в Сент-Омер. Для цього рицаря так вдало склалося, що він опинився поблизу короля

Франції саме в той момент, коли того сильно штовхали туди і сюди, а оскільки він був дуже сильним і міцним, то завдяки своїй силі, пробився крізь натовп і сказав королю хорошою французькою: «Сір, сір, здавайтеся». Король, який бачив, що опинився в дуже неприємному становищі, обернувся до нього і запитав: «Кому я повинен здатися, кому? Де мій кузен, принц Уельський? Якщо я побачу його, то буду говорити з ним». «Сір, – відповів месір Дені, – він не тут, але здавайтеся мені, а я відведу вас до нього». «Хто ви?» – запитав король. «Сір, я – Дені де Морбек, рицар з Артуа, але я служу королю Англії, оскільки я не служу Франції, що позбавила мене всього, що я тут мав». Тоді король віддав йому свою праву рукавичку і сказав: «Я здаюся вам». Навколо була велика юрба і тиснява, оскільки всі хотіли крикнути «я зловив його». Ні король, ні його молодший син Філіп не змогли пробитися вперед і звільнитися від натовпу.

Принц Уельський, який був відважний як лев, отримав у цей день велике задоволення, борючись зі своїми ворогами. Сер Джон Чандос, який знаходився поруч з його особою, не покидав його весь день і не зупинявся для того, щоб захоплювати бранців, сказав йому ближче до кінця битви: «Сір, вам личило б зупинитися тут і підняти свій прапор поверх цього чагарника, щоб він послужив місцем збору ваших військ, які, здається, дуже сильно розсіялися. Адже я не бачу жодного французького прапора або вимпела, і жодного значного загону, здатного зібратися, щоб напасти на нас. І ви самі повинні трохи відпочити, оскільки я бачу, що ви дуже розпалені». Тоді прапор принца було поміщено на високому кущі, почали грати менестрелі, і приступили до свої обов'язків горністи і сурмачі. Принц зняв свій шолом, і рицарі, що знаходилися в його свиті і належали до числа його камергерів, незабаром підготували і розбили невелике шатро малинового кольору, куди принц і пішов. Потім принесли лікер йому та іншим лицарям, що були з ним, і їх число зростало щохвилини, оскільки багато поверталися від погоні і зупинялися тут, щоб здати своїх бранців.

Як тільки повернулися обидва маршала, принц запитав їх, чи не знають вони чого-небудь про короля Франції, і вони відповіли: «Ні, сір, нічого певного, але ми вважаємо, що він повинен бути або серед убитих, або серед полонених, оскільки він ніколи не

залишає свого полку». Тоді принц, звертаючись до графа Варвіка і лорда Кобхема, сказав: «Я прошу вас сісти на коней і об'їхати поле бою, щоб ви могли повернутися і доставити мені про нього певні відомості». Обидва барони негайно сіли на своїх коней, залишили принца і поскакали на невеликий горбок, щоб оглянути околиці. Звідти вони побачили натовп піших воїнів, які рухалися дуже повільно. Король Франції був серед них і опинився у великій небезпеці, оскільки англійці і гасконці відняли його у месіра Дені де Морбека і сперечалися про те, кому він має належати. Найбільш рішучі кричали «це я взяв його». «Ні, ні, – відповідали інші, – це ми взяли його». Король, щоб уберегтися від цієї небезпеки сказав: «Месьє, мосьє, я благаю вас люб'язно перепровадити мене і мого сина до мого кузена принцу, і не сперечатися настільки люто з приводу мого полону, оскільки я настільки великий сеньйор, що всіх вас можу зробити досить багатими». Ці слова та інші, які сипалися з вуст короля, мало йому допомогли, але суперечки постійно починалися знову, і вони кроку не могли ступити без хвилювання. Коли два барони побачили цей загін людей, вони спустилися з пагорба, пришпорили своїх коней і поскакали до них. Під'їхавши, вони запитали, що тут відбувається. Їм відповіли, що тут знаходиться король Франції, який взятий в полон, і що більш десяти рицарів і зброєносців одночасно претендують на те, що він належить саме їм. Тоді два барони силою пробилися крізь натовп і наказали всім відійти вбік. Вони наказали ім'ям принца і під страхом неминучої смерті, щоб усі трималися на відстані і не наближалися без наказу і не думали б це зробити. Всі вони відступили позаду короля, і два барони, спішившись, наблизилися до короля з глибокими поклонами і мирно перепроводили його до принца Уельського ...

Розділ 165

Англійці отримують дуже багато в результаті битви при Пуатьє.

Таким чином, як ви знаєте, ця битва була виграна на луках Мюпертюї, за 2 льє від міста Пуатьє, 19 вересня 1356 р. Вона почалася близько 9:00 і закінчилася опівдні, але ще не всі англійці повернулися з погоні, і саме для їх скликання принц

помістив свій прапор над чагарником. Вони не повернулися і до часу набагато пізніше вечірні, все ще переслідували ворогів. Говорили, що був убитий весь цвіт французького рицарства, і що король і його син, сеньйор Філіп, якому було 17 років від роду, а також незліченна кількість баронів, рицарів і зброєносців було взято в полон, і від 5 до 6 тисяч осіб всіх звань залишилося лежати мертвими на полі брані. Коли всі англійці зібралися, то виявили, що полонених у них в 2 рази більше, ніж їх самих. Тому вони порадилися, чи немає ризику того, що вони можуть втекти, і чи не буде більш розумним отримати за них викуп на місці. Так і було зроблено, і бранці побачили, що англійці і гасконці дуже люб'язні, оскільки багато хто в цей день був відпущений на свободу в обмін на обіцянку з'явитися до Різдва в Бордо і заплатити викуп.

Коли вони повернулися до своїх прапорів, то пішли в табір, що примикав до поля битви. Деякі і самі зняли обладунки і зробили теж саме і зі своїми бранцями, до яких вони виявляли всіляку люб'язність, адже хто б скільки не прихопив бранців, всі вони залишалися в його повному розпорядженні, і він міг як забажає, отримувати за них викуп чи ні. Можна легко здогадатися, що всі, хто супроводжував принца, стали дуже багатими і славою і добром, як завдяки викупу за своїх бранців, так і за рахунок великої кількості золотих і срібних пластин, багатих коштовностей і дорожніх скринь, набитих поясами (які були дуже важкі за рахунок свого золота і срібла) і оброблених хутром мантій. Вони втратили рахунок обладункам, наметам і іншим речам, оскільки французи з'явилися сюди так велично і так багато вдягненими, начебто були упевнені в перемозі.

ДОГОВІР МІЖ АНГЛІЄЮ І ФРАНЦІЄЮ, ПІДПИСАНИЙ В КАЛЕ, 1360 р.

Мир в Бретіньї – мирний договір, підписаний 8 травня 1360 р. біля французького села Бретіньї між королем Англії Едуардом III і дофіном Франції Карлом V під час Столітньої війни, згідно з яким Франція позбавлялася третини своєї території на південному заході. Англія ж зобов'язалася не посягати далі на французький трон і Нормандію.

Договір, укладений у Бретіньї 8 травня, після Великодня, виправлений статтями [договору] в Кале і ратифікований королем Франції в цьому самому місці.

Перше, названий король Англії в додавання до того, що він зберігав в Гієні і Гасконі, повинен отримати навіки для себе і своїх спадкоємців всі володіння, які вказані нижче, і володіти ними на тих же умовах, що і король Франції, його син і інші з його предків, королів Франції, володіли ними; як сказано, що мали у володінні – у володінні і що в феоді – в феоді, з [цього] часу і на умовах, про які повідомляється нижче:

Місто, замок і передмістя Пуатьє і всю землю і округу Пуату, з ф'єфом Туар і землею Белльвілль.

Місто і замок Сент і всю землю і округ Сентонж по обидві сторони річки Шаренте.

Місто і замок Ажен, і землю, і округу Ажене.

Місто і замок, і все цілком передмістя Перігор, і землю, і округу Періге.

Карл V

Місто і замок Лімож, і землю, і округу Лімузен.

Місто і замок Кагор з землею та округою Каурзен.

Місто і замок, і передмісті Тарб, і землю, і графство і округу Бігорр.

Місто, землю і округу Горр.

Місто і замок Ангулем, і графство, землю і округу Ангумуа.

Місто і замок Родез, і землю, і округу Руегрю.

2. І, якщо тут є інші власники, подібно графу де Фуа, графу д'Арманьяку, графу д'Лю, графу де Періге, віконту де Ліможу та інших, хто має якісь землі і місця всередині меж названих регіонів, вони повинні принести оммаж королю Англії та надавати всі інші

служби і платежі, які належить на підставі цих земель і держань, тим же чином, як вони несли в минулі часи.

3. Далі, король Англії повинен отримати все те, що належало королю Англії і його предкам у місті Монтрой-сюр-Мер і його приналежності.

4. Далі, король Англії повинен отримати цілком графство Понтъє; ця [умова] зберігається, якщо що-небудь з графства і те, що йому належить, було відчужено колишніми королями Англії якій-небудь іншій персоні, ніж королю Франції, то останній не повинен повертати це королю Англії. І, якщо такі відчуження були зроблені колишнім королем Франції, і король Франції зберігає це в своїх руках у даний час, то він повинен відмовитися від них повністю [на користь] короля Англії; виняток [становить] те, якщо королі Франції володіють ними в обмін на інші землі, то король Англії повинен повернути те, що він має на обмін або залишити в його руках землі, таким чином відчужені. Однак, якщо колишні королі Англії відчужили якій-небудь іншій персоні, ніж королю Франції, і це згодом перейшло в руки останнього, король Франції не повинен їх повертати. Далі, якщо такі землі зобов'язані оммажем, король повинен принести його іншому, хто повинен принести оммаж за них королю Англії; а якщо ні, король Франції повинен принести його власникові, він повинен принести оммаж за них протягом року з дня від'їзду з Кале.

5. Далі, король Англії повинен отримати замок і місто Кале; замок, місто і сеньйорію Марш, замки і сеньйорії Сангатт, Кулон, Ам, Ле Валь і Уа із землями, лісами, ріками, рентами, маєтками, церковними бенефіціями і всім іншим, що їм належить і місця, розташовані всередині меж та кордонів (повідомляється в деталях, які).

6. Далі, король Англії повинен отримати замок, місто і все цілком графство Гюїнь з усіма землями, містами, замками, фортецями, місцями, людьми, оммажами, сеньйоріями, хащами, лісами і правами всередині його тією ж мірою, як колишній покійний граф де Гюїнь мав їх до часу своєї смерті. І церкви, і добрий народ всередині меж названих графств Гюїнь, Кале, Марш і інших місць повинні стати людьми короля Англії, як вони були [раніше] короля Франції та колишнього графа де Гюїнь. І всі

ці володіння, Марш і Кале, що містяться в цій статті, і ті, що безпосередньо передують, король Англії повинен зберігати у володінні, за винятком спадщини Церкви, яка повинна залишатися цілком там, де вона розташована; за винятком, далі, спадщин інших персон з областей Марш і Кале, розташованих поза містом Кале, з щорічним доходом від ста фунтів стерлінгів з землі і нижче в діючій в окрузі монеті, які повинні залишатися їм <...>

7. Далі, погоджено, що король Франції та його старший син, регент, при першій же можливості, але не пізніше свята Святого Михайла наступного року повертають, передають і вручають королю Англії і його спадкоємцям і наступникам без обману і підступності всі привілеї, покори, оммажі, відданість васалів, ф'єфи, служби, зобов'язання та права і так далі ..., а в інших випадках право або кольори права [належать] королю або короні Франції в містах, графствах, замках і так далі, з усім, що їм належить і апанажами, де б вони не були і в кожному однаково. І король, і його старший син, згідно з умовами угоди, повинні управляти всіма архієпископами, єпископами та іншими прелатами Святої церкви; і, далі, король Англії і його спадкоємці повинні розпоряджатися графами, віконтами, баронами, дворянами, городянами і всіма іншими з міст, графств, земель, сіл, островів і місць, які повинні перебувати під їх управлінням, як [раніше] під управлінням короля і корони Франції. І згідно з тими ж умовами, вони повинні бути звільнені ними настільки повністю, як це можливо, від усіх оммажів, вірностей, клятв, зобов'язань, підпорядкування і обіцянок, зроблених будь-яким з них будь-яким способом королю і короні Франції.

8. Далі, погоджено, що король Англії має отримати графства, міста, замки, землі, села, острови і місця з усім, що їм належить, і апанажами, де б вони не були, володіти [ними] самому вічно і передавати у спадок всім своїм спадкоємцям і наступникам у володіння тією ж мірою, якою тримав [їх] у володінні король Франції, а також ф'єфи та служби, як мав король Франції, виключаючи всі в названих вище статтях щодо Кале і Маршу <...>

13. Далі, погоджено, що король Франції повинен сплатити королю Англії три мільйони золотих крон, з яких два повинні

бути вартістю монети Англії, з цієї суми шістьсот тисяч крон повинні бути сплачені королю Англії чи його заступнику в Кале протягом чотирьох місяців з часу прибуття сюди короля Франції. І протягом наступного року мають бути сплачені по чотириста тисяч крон в місті Лондоні, в Англії, так, поки не будуть сплачені три мільйони крон.

14. Далі, погоджено, що в рахунок сплати шестисот тисяч крон в Кале, і за вручення в заставу названого нижче, і за поступку міста, замку і фортеці Гюїнь і міст в цьому графстві, королівська персона має бути відпущена з полону, і йому має бути дозволено вирушити в Кале і повернутися в його власне королівство без всяких перешкод; він не повинен піднімати зброю сам або його народ проти короля Англії, поки він виконує те, що він повинен дотримуватися згідно з даним договором...

(Далі йдуть імена сорока одного заручника і полоненого, які повинні бути в полоні англійців як запорука довіри).

17. (Протягом трьох місяців з дня від'їзду короля Франції з Кале повинні бути представлені від нього в Кале чотири заручники від Парижа і по два заручника від кожного з вісімнадцяти інших міст).

18. Далі, погоджено, що при першій можливості протягом одного року з дня від'їзду короля Франції з Кале, Джон, граф де Монфор, повинен отримати графство де Монфор, усі речі, принісши васальний оммаж королю Франції і обіцянку в зобов'язаннях і службах у всіх випадках, якими зобов'язаний добрий і вірний васал свого законного сеньйора, щодо графства; і, далі, тут йому мають бути вручені його інші спадщини, які ніколи не були частиною герцогства Бретань, принесені оммажі або будь-які інші зобов'язання, які належить <...>

20. Далі, з питання про володіння герцогством Бретань, яке оскаржується Джоном де Монфором, з одного боку, і Шарлем де Блуа, з іншого, погоджено, що обом королям належить викликати спочатку їх або представників від Блуа і Монфор, які є сторонами, що судяться, і їм особисто або через представників належить інформувати обидві сторони про права; і належить спробувати привести сторони до згоди з усіх питань в суперечці між ними і настільки, як це можливо, в цих питаннях.

21. І, якщо так станеться, що одна зі сторін не забажає виступити в належній манері перед королями або їх представниками, коли вони зберуться, і, якщо, далі, королі або їх представники вкажуть або оголосять, що сторони повинні перебувати у злагоді, якщо представлять свій вирок на захист однієї сторони, і одна із сторін не забажає погодитися з цим або коритися вироку, в такому випадку названі королі повинні виступити проти неї з усією своєю силою і повинні допомогти тій [стороні], яка виявить бажання погодитися і коритися; однак у кожному разі обидва королі не повинні кожен власною персоною або за допомогою інших, вести або використовувати війну один проти одного, крім вищевказаних випадків; і сюзеренітет, і оммаж над герцогством [Бретань] повинні завжди залишатися у короля Франції.

22. (Землі Філіпа Наваррського і його прихильників повертаються їм з повним прощенням ...).

25. (Всім людям, вигнаним або позбавленим прав і володінь під час війни як прихильникам однієї зі сторін, права та володіння повинні бути повернуті).

26. Далі, погоджено, що король Франції повинен вручити королю Англії всі міста, замки, села і всі інші місця, зазначені вище, які повинні бути передані королю Англії за цим договором так швидко, як можливо, але не пізніше року з дня його від'їзду з Кале.

27. Далі, король Англії в рахунок власних виплат і витрат повинен вручити всі фортеці, захоплені і зайняті ним і його людьми, прихильниками і союзниками у Франції, Турені, Анжу, Мені, Беррі, Оверні, Бургундії, Шампані, Пікардії і Нормандії і у всіх інших частинах і містах королівства Франція, за винятком тих, [що] в герцогстві Бретань і в округах, і землі, які цим договором повинні належати і бути передані королю Англії.

28. Далі, погоджено, що король Франції повинен повеліти надати і вручити королю Англії або його спадкоємцям чи представникам всі міста, замки або фортеці і інші землі, округи та місця, зазначені вище, з тим, що їм належить, в рахунок власних виплат. І, якщо тут будуть які-небудь персони, настільки непокірні, [що] вони відмовляться повернути королю Англії які-небудь міста, замки, фортеці, округи, місця або укріплення, які за

цим договором повинні належати йому, король Франції повинен зобов'язати [їх] вручити їх королю Англії як свої власні витрати, і таким же чином король Англії повинен вручити як свої власні витрати укріплення, які за цим договором повинні належати королю Франції. І королі, і їх народи зобов'язані допомагати один одному по необхідності, якщо якась сторона звернеться з проханням.

29. Далі, погоджено, що архієпископи, єпископи та інші прелати і народ Святої церкви з причини їх мирських [володінь] повинні стати людьми того з двох королів, від кого вони тримають свої мирські [володіння]; і, якщо вони тримають від обох королів, вони повинні стати людьми обох за ті мирські [володіння], які вони тримають від них.

(Між двома королями і королівствами встановлюються міцні союз і дружба; і це включає в себе скасування об'єднань, спрямованих однією стороною проти іншої, включаючи, зокрема, союз Франції з Шотландією і союз Англії з Фландрією. Всі вищеназвані статті договору повинні бути підтверджені Папою).

34. Далі, всі люди королівств, які побажають навчатися в школах і університетах Франції та Англії повинні користуватися всіма привілеями та свободами таких шкіл і університетів у тій же повноті, як вони користувалися до війни, і так вони зберігаються в сьогоденні <...>

38. Далі, погоджено, що ніхто з вищеназваних королів не повинен допомагати або сприяти запровадженню змін або перешкод [з боку] Римської курії або кого-небудь іншого з [боку] Святої церкви, хто б то не був, проти цього договору і проти названих королів, їх помічників, прихильників і союзників ... І, якщо наш Святий отець або хто-небудь інший бажаючий зробить це, обидва короля повинні зупинити його в міру сил, без будь-якого обману.

Дано в Кале, 24 жовтня, року милістю [Божою] 1360.

РОЗОРЕННЯ ФРАНЦІЇ БРИГАНДАМИ ЖАН ФРУАССАР ХРОНІКИ

Бриганди – наймані війська французів і англійців періоду Столітньої війни. Під час перемир'я обидві сторони їх

розпускали, надаючи можливість жити за рахунок грабежу. Особливо страждали від них селяни.

... Ті (бриганди), які перебували в Гасконі, Пуату і Сентонжі, як ті, що билися на стороні короля Франції, так і ті, що билися за короля Англії, ніколи не дотримувалися твердо умов перемир'я, укладеного між обома королями, але відвойовували часто один у одного міста і сильно укріплені замки, захоплюючи їх з нальоту або ж шляхом облоги або вночі, або вдень. І часто траплялися славні пригоди: то з тими, що були з англійських військ, то з тими, що були з французьких. І завжди наживалися жебраки бриганди на розграбуванні міст і замків, яким шляхом набували таке багатство, що диву подібне. І робилися деякі з них настільки могутніми, що ставали ватажками і капітанами над іншими бригандами, і були серед них такі, які володіли грошовою сумою в сорок тисяч екю. По правді кажучи, це були превеликі чудеса – все те, що вони творили. Бувало, і дуже часто, – що вони вибирали для нападу яке-небудь добре місто або міцний замок і протягом одного або двох днів вичікували зручного випадку. І потім, 20 або більше бригандів збиралися разом і йшли лісовими стежками і вночі і вдень так, щоб увійти в те місто або той замок, який намітили, прямо на сході сонця, і підпалювали один з будинків. А жителі міста, вважаючи, що це ціла тисяча важкоозброєних людей, які мають намір спалити їх місто, рятувалися втечею, хто як міг. Бриганди ці зламували двері, скрині і скриньки з коштовностями і брали все, що знаходили; потім поверталися своєю дорогою, навантажені здобиччю. Так діяли вони в місті Донзонаці і в багатьох інших містах. І захоплювали таким шляхом багато замків і потім перепродували їх.

УСПІХИ АНГЛІЙЦІВ У ВІЙНІ З ФРАНЦУЗАМИ НА ПОЧАТКУ XV ст. СЕН-ДЕНІЙСЬКА ХРОНІКА

Якийсь чернець із Сен-Дені, який орієнтовно жив в 1350 – 1414 рр., написав «Хроніку» про події у Франції кінця XIV – початку XV ст. У 1431 – 1442 рр. наближена особа короля Карла VII (1422 – 1461 рр.) Жювналь дез Юрсен переклав цю «Хроніку» з

латинської на французьку мову, доповнив і переробив. Наводиться уривок, що припадає на 1413 р.

І було вирішено королем і згаданими сеньйорами (герцогом Бургундським, герцогом Беррійським та іншими членами Королівської ради), що необхідно зібрати три стани. З усієї країни прийшли люди і зібралися в Парижі – духовенство, дворянство і добрі городяни. У призначений день виступив монсеньйор Ж. де Неель, канцлер монсеньйора дофіна і в коротких словах вказав на дії, що відбувалися через війну (з англійцями) і розбрати і на те велике благо, яке може бути досягнуте завдяки миру і об'єднанню сеньйорів. Необхідно вжити заходів проти англійців, старовинних ворогів короля і королівства Франції, але це неможливо зробити без грошей. Тому він просив у трьох станів підмоги, яка насправді була вельми велика талія. Після того як це було сказано, Паризький університет, купецький прево і ешевени Парижа попросили аудієнції. Вони її отримали і виступив метр Б. Жансена, який темою (своєї промови) взяв слова «він наказав вітрам і морю і настала велика тиша». І показав – два вітри, які панують у Франції, – це заколоти і честолюбство. Потім він описав бідність народу і великі податі, які стягуються... і надзвичайне вимагання грошових коштів, яке мало місце.

З приводу висловлювань трьох станів були різні думки. Представники Реймса дуже переконливо показали, що звичайних податей буде достатньо для ведення війни, не накладаючи таллі. Слід взяти до уваги бідність народу і його пограбування внаслідок чвар (принців), і чимало приєдналося до їхньої думки. Абат Дюмонт С. Жан, дуже відома духовна особа, говорив спеціально проти чиновників фінансових установ і тих, які мали надзвичайні пожалування від короля. Він вказував, що слід відібрати у тих, хто має занадто багато, і, зробивши це, король буде мати можливість чинити опір ворогам і мати кошти на ведення війни ...

...Англійці раділи розбратам, що відбувалися між сеньйорами Франції. І порадили королю Англії зібрати армію і послати її до Нормандії. І насправді він послав армію, яка мала намір висадитися біля Дьєппа. Але дворянство і народ тієї країни зібралися на березі моря і билися так з англійцями, що розбили їх

вщент і їм довелося повернутися до Англії. Коли англійський король дізнався про це, він був дуже незадоволений і наказав зібрати ще більшу армію, це було виконано, і вони взяли Нормандію. Туди попрямував де Ле-Хез і взяв із собою людей, скільки міг. І мав намір перешкодити висадці десанту англійців, але він примушений був повернутися, оскільки багато його коней було вбито, а також взято в полон багато людей. Англійці намагалися заволодіти Дьеппом, але зазнали поразки. І попрямували в Трепорті, увійшли в нього і спалили абатство і частину ченців. Безліч людей вбили, поранили і взяли в полон і повернулися в Англію з усією своєю здобиччю.

ОРДОНАНС КАРЛА VI від 26 травня 1413 р. ПРО ОЗБРОЄНІ ЗАГОНИ

Даний акт з'явився у зв'язку з почастишенням грабежів, від яких страждало мирне населення.

... Король забороняє військовим грабувати під страхом повішення, а хто це правило порушить, повинен бути насильно схоплений і покараний, причому всім бальї, прево і чиновникам цим доручається виконати цю постанову під страхом звільнення і т. д.

Карл VI Божевільний

арбалетчики та ін. тривалий час грабували бідний народ, здійснили багато злочинів і проступків, як убивства, зґвалтування жінок і т.д., навіть під час перемир'я; а з ними збираються багато

Оскільки з деякого часу наші незаможні піддані і духовенство, а також їх майно і особистість, які ми повинні охороняти і захищати, були багаторазово пограбовані озброєними людьми і при цьому більш систематично і жорстоко, ніж піддані наших васалів, під тим приводом, що вони ухилялися від платежів; і одночасно багато іноземних військових різних націй, як наприклад женецькі

розбійників, бродяг та інших зловмисників; причому вищезгадані озброєні люди хвалилися, що мають від нас і від деяких великих сеньйорів нашого королівства грамоти на право жити за рахунок країни. І все це робилося до великого для нас збитку, а також до збитків для вищезазначених бідняків і духовенства, тому ми повеліваємо і цим наказуємо і забороняємо під страхом повішення мати в країні збройних людей, що не покликані на службу нами або ж нашими ордонансами і не мають відомого капітана, якому вони підпорядковуються і який їх усіх знає і має записаними їхні імена та прізвиська. Ми хочемо і наказуємо, щоб тільки в цьому випадку і ні в якому іншому вони отримували платню з сум, одержуваних від зборів. Якщо ж вони будуть розбійничати і грабувати або допустять які-небудь інші провини і порушення та їх капітани їх не схоплять і не передадуть в руки правосуддя або самі над ними не вчинять розправи й суд, у цих випадках всі збитки повинні бути стягнуті з цих капітанів. Наказуємо всім нашим сенешалам, бальї, прево і іншим суддям і чиновникам, під страхом нашого гніву і позбавлення посад, хапати і карати, згідно з обставинами справи, всіх вищезазначених розбійників, грабіжників та злочинців. А якщо в цьому буде потреба, нехай закликають собі на допомогу стільки людей, скільки необхідно для здійснення правосуддя. Хочемо і наказуємо, щоб вищезгадані чиновники і судді наказали під певними великими покараннями всім нашим підданам надавати цим суддям і чиновникам допомогу і сприяння, якщо їх до цього закликають і вони до цього здатні. А якщо при проведенні вищевказаних арештів наступить смерть вищезазначених грабіжників або що-небудь подібне внаслідок опору і непослуху цих військових, ми не хочемо, щоб ті, хто були її причиною, підлягали будь-якій відповідальності або переслідуванню, але відтепер їх звільняємо і прощаємо їм, без будь-якої спеціальної грамоти про прощення, крім цієї.

БИТВА ПРИ АЗЕНКУРІ (1415 р.)
«ПЛАН БОЙОВИЩА ДЛЯ АЗЕНКУРСЬКОЇ
КАМПАНІЇ», 1415 р.

Битва при Азенкурі – битва, що відбулася 25 жовтня 1415 р. між французькими та англійськими військами поблизу містечка

Азенкур у Північній Франції під час Столітньої війни. Особливість цієї битви полягає в тому, що, маючи значну чисельну перевагу, французька армія зазнала нищівної поразки, зазнавши суттєвих втрат. Причиною настільки вражаючої диспропорції у втратах (кілька тисяч з боку французів і лише кілька десятків з боку англійців) було тактично грамотне застосування англійцями мас стрільців, озброєних довгими луками, у поєднанні з загонами важкоозброєних воїнів. Битва відкрила нову сторінку в історії Франції. У результаті поразки при Азенкурі французи були змушені підписати в 1420 році договір у Труа, згідно з яким англійський король Генріх V оголошувався спадкоємцем французького трону.

У 1980-х рр. у Британській бібліотеці (Коттонівський манускрипт *Caligula Dv.* – томі про англо-французькі відносини часів Генріха IV і його наступника) випадково був виявлений документ, який проливає світло на французьку тактику початку XV століття. Йдеться про бойовий розклад французької армії (конкретно, її авангарду) в ході Азенкурської кампанії (1415 р.). Як такий, цей план не унікальний (зберігся бургундський план, складений двома роками пізніше), але вкрай рідкісний і дозволяє нам реконструювати події битви з більшим ступенем імовірності.

План не датований, але міг бути складений між 13 і 21 жовтня 1415 р.

Отже, французький план був такий: 1. Знищити лучників за допомогою кінного загону де Рамбюра, який з'являвся через французькі ряди, швидко переходив у наступ і вривався в правий фланг супротивника. 2. Водночас атака в тил англійців вносила замішання в їх ряди. 3. Скоординувавши атаки кінноти з просуванням піхоти, спішені латники в центрі і звичайні піхотинці на флангах, під прикриттям своїх стрільців і арбалетників, вступали в бій з англійцями, не наражаючись на небезпеку обстрілу противником. У такому випадку, у французів були всі шанси на перемогу. Укладачі плану намагалися врахувати і можливі несподіванки, які могли виникнути на полі бою. В цілому, цей документ зайвий раз доводить, як ретельно іноді планувалися битви в Середньовіччі.

Ряд деталей плану був запроваджений в життя при Азенкурі. Однак збільшена чисельність французів зробила його нездійсненним на ділі (так, стрільці були розміщені не попереду крил армії, а позаду їх) і, ймовірно, сприяла невдачі і поразці.

Це те, що видається (найкращим) монсеньйору маршалу¹ і монсеньйорам, що перебувають разом з ним, (складений) за наказом монсеньйорів д'Алансона² і Рішмона³ і монсеньйора коннетабля⁴, в керівництво зазначеним монсеньйорам для битви.

По-перше, в ім'я Господа, Богородиці і монсеньйора Святого Георгія, вважаємо, щоб організували велику баталію, яка буде в якості авангарду; в якій будуть монсеньйор коннетабль і монсеньйор маршал з усіма їх людьми.

Далі, щоб у вказаній баталії знамена монсеньйора коннетабля і монсеньйора мар[шала] приєдналися б один до одного, і щоб прапор монсеньйора коннетабля був би на [пра]вому фланзі, а прапор монсеньйора маршала – на лівому фланзі. І щоб праворуч [люд]и були б всі людьми монсеньйора коннетабля і разом. І [ліво] руч всі люди монсеньйора маршала. [Далі], буде інша баталія біля цієї. На цій будуть монсеньйор герцог [д'Ален]нсон, монсеньйор граф д'Е та інші сеньйори, що названі будуть в іншому місці. [І у] випадку, якщо англійці складуть лише одну баталію, ці

Битва при Азенкурі

¹ Жан II ле Менграя (1366 – 1421 рр.), прозваний Бусіко, з 1391 р. маршал Франції. Призначений капітаном Нормандії для кампанії 1415 р. При Азенкурі був поранений і потрапив у полон, де й помер через шість років.

² Жан I Мудрий (09.05.1385 р. – 25.10.1415 р.), перший герцог Алансонський (01.01.1414 р.), граф де Перш, зять герцога Жана V Бретонського. Убитий при Азенкурі.

³ Артур III Мічений (24.8.1393 р. – 26.12.1458 р.), граф де Рішмон. Призначений представником дофіна у війську і командував його особистим загоном. Полонений при Азенкурі (в полоні до 22.7.1420).

⁴ Шарль I д'Альбре, коннетабль Франції. Убитий в авангарді при Азенкурі.

дві баталії [«Повинні будуть триматися»] разом; тоді вони всі зможуть об'єднатися.

[Далі,] видається необхідним скласти 2 великих крила з піхотинців; і складе одну з ни[х, ту, що] праворуч, монсеньйор де Рішмон; і в його роті будуть, понад всіх [його людей,] монсеньйор де Комбон і монсеньйори (sic) Бартрам де Монтобан; а іншу, [що] буде ліворуч, складе монсеньйор де Вандом, гран метр палац[у] [«, І монсеньйор де»] Жаліньї.

.... [«Далі, будуть»?] сокири¹ війська та інші, кого зможуть знайти в іншому [місці] [«Позаду / збоку / разом з»?] вищезазначених 2 крил.

[Далі, бу]дуть всі стрільці з усього війська виставлені попереду 2 крил [з] піхотинців, під командою рицарів і зброєносців, які є їх начальники і роз[поділять їх, кожно]го на свій фланг.

Далі, складеться велика кінна баталія з добрих людей числом до [66] тисяч латників щонайменше; якусь баталію поведе монсеньйор метр арбалетчиків і який заповнить її до зазначеного числа з усіх ро[т;] якась баталія буде триматися на відстані від усіх інших баталій на лівому фланзі, трохи позаду. І якась баталія вдарить по стрільцях і зруйнує їх міць. І коли вона виступить, щоб гнати [закреслено, «проти»] на зазначених лучників, піші баталії і крила рушать, щоб йти зібратися [тобто йти в бій]; і буде ця баталія наполовину з усіх слуг війська, що сидять на кращих конях їхніх господарів.

Далі, буде там інша баталія з 200 кінних латників, разом з іншою половиною всіх слуг, що сидять на кращих конях їхніх господарів; і цю баталію очолить монсеньйор Босірдон; і вказана баталія буде для того, щоб ударити в тил баталії англійців, на їх слуг і їхній обоз і в спину баталії англійців. І виступить вказана баталія тоді, коли монсеньйор метр арбалетників вирушить вдарити по стрільцях.

¹ Йдеться про окремі загони піхоти з сокирами або алебардами?

ЗАПЕРЕЧЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ РАДИ ФРАНЦІЇ ДОДАТКОВІ УМОВИ КОРОЛЯ ГЕНРІХА V, 1419 р.

Документ характеризує позицію Франції щодо Англії.

1. Англійський король відмовиться від французької корони. Король згоден за умови, що буде додана: це не відноситься до того, що відійде до Англії за договором.

2. Він відмовиться від Турені, Анжу, Мена і від верховної влади над Бретанню. Цей пункт король відхиляє.

3. Він візьме зобов'язання, що ні він сам і ніхто із його наступників ніколи не допустять передачі французької корони жодній особі, яка претендувала б на те, що має на це право. Король згоден, проте за тієї умови, що й інша сторона зробить те ж саме по відношенню до областей і володінь Англії.

4. Він запише свої відмови, обіцянки і зобов'язання в тій формі, в якій король Франції та його рада побажає, щоб це було зроблено. Цей пункт король не приймає.

5. Взамін Понтъє і Монтрея королю Франції буде дозволено поступитися чим-небудь рівноцінним у тому місці його королівства, в якому він вважатиме зручним. Цей пункт король відхиляє.

6. Оскільки в Нормандії залишаються ще різні фортеці, які англійський король не захопив, але які повинні бути йому відступлені, він, прийнявши це до уваги, відмовиться від інших завоювань, зроблених ним в інших місцях; кожен повернеться в свої володіння, де б вони не знаходилися; крім того, між обома королями буде укладено союз. Король схвалює це за умови, що шотландці і бунтівники в цей союз включені не будуть.

7. Англійський король поверне 600000 екю, даних королю Річарду в посаг за принцесою Ізабеллою, і 400 000 екю у відшкодування вартості коштовностей принцеси, які залишилися в Англії. Король згоден задовольнити цю вимогу, виплативши те, що ще залишається сплатити за викуп короля Іоанна, але він просить врахувати, що коштовності принцеси Ізабелли не варті і четвертої частини того, що за них вимагають.

ДОГОВІР В ТРУА від 21 травня 1420 р.

Договір в Труа – договір укладений між французами і англійцями в період Столітньої війни 21 травня 1420 р. у французькому місті Труа. Він був наслідком битви при Азенкурі, де перемогли англійці, і свідчив, що Генріх V, король Англії, оголошується спадкоємцем Карла VI Божевільного, короля Франції, в обхід законного спадкоємця дофіна (майбутнього Карла VII), що фактично означало присєднання Франції до Англії. Традиційно пишуть, що цим договором дофін оголошувався незаконнонародженим, тим не менш, у пунктах договору прямих згадок цього немає.

У зв'язку з тим, що розбрати і кровопролитні битви між королівством Англія, керованим високоповажним королем Генріхом і королівством Франція, керованим нами, милістю Божою королем Франції Карлом VI де Валуа, виснажують господарство обох країн і виснажують стани, нами, Генріхом Англійським, Філіпом Бургундським, нашим найдорожчим і улюбленим сином, і нашою супутницею життя королевою, вирішено наступною угодою покласти край ненависті, протиріччям і розбратам і встановити між двома королівствами мир, злагоду, спокій, взаємну любов і міцну дружбу, щоб не виникало жодних суперечок і розбіжностей в майбутньому, а відносини між двома країнами будувалися на засадах взаємодопомоги і обопільної поваги, як завгодно Богові і личить християнським державам.

1. По-перше, мир між двома королівствами скріплюється шлюбним союзом між королем Генріхом і нашою дорогою і улюбленою дочкою Катериною. Король Генріх стає сином нам і нашій дорогій і гаряче улюбленій супутниці життя, королеві, і буде вважати нас як батька і матір.

2. Далі, на час, відпущений нам Богом, ми будемо рахуватися королем Франції, нам будуть належати доходи, необхідні для нашого особистого утримання і для покриття витрат держави, подібним же чином нашій дружині належатиме титул королеви і належна частина ренти і доходів. І король Генріх не повинен перешкоджати такому стану речей.

3. Далі, наша дочка Катерина, перебуваючи в Англії, отримуватиме сорок тисяч екію щорічно як спадщину, залишену

їй чоловіком, як і інші англійські королеви традиційно отримували; дві тисячі з цієї суми будуть відраховуватися на користь англійської знаті.

4. Далі, наш син Генріх повинен подбати і зробити все від нього залежне, щоб гарантувати, що наша кохана дочка Катерина буде справно і регулярно отримувати вищеназвану суму після його смерті, і що ніщо не зможе змінити дане положення речей.

5. Далі, якщо трапиться так, що наша дочка переживе нашого сина Генріха, то вона, перебуваючи у Франції, отримуватиме двадцять тисяч франків на рік і володітиме землями і сеньйоріями.

6. Далі, відразу ж після нашої смерті корона і королівство Франція з усіма привілеями та доходами перейде синові нашому Генріху і його спадкоємцям.

7. Далі, оскільки ми не можемо одноосібно справлятися зі справами держави, наш син Генріх буде керувати королівством Франція від нашого імені, спираючись на принципи законності і справедливості і відповідно до законів, звичаїв і прав, прийнятими в даному королівстві, вдаючись до допомоги і порад великих і мудрих сеньйорів, на славу Богу, для блага нашого і нашої дружини і в ім'я процвітання Франції.

8. Далі, наш син Генріх зобов'язується гарантувати, що за судом парламенту Франції будуть збережені його споконвічні авторитет і влада нині і в майбутньому.

9. Далі, наш син король Генріх буде піклуватися про наших підданих: про перів, дворян, городян, громади, захищати і поважати їх права, звичаї, привілеї і свободи нині і в майбутньому.

10. Далі, наш син король Генріх буде праведно керувати країною відповідно до законів, звичаїв і прав, прийнятими в даному королівстві, без будь-яких винятків, і він повинен охороняти мир і спокій наших підданих і захищати їх від жорстокості та гноблення.

11. Далі, наш син король Генріх повинен піклуватися про те, щоб на посади бальї, прево, сенешалів і на інші пости, які стосуються сеньйоріальної адміністрації, та в інші інститути королівства, в тому числі і до суду Парламенту, призначалися

люди знаючі, корисні і удатні, щоб гарантувати добрий, мирний і спокійний режим у королівстві і благополуччя наших підданих – перів, дворян, городян та громад. Призначення на посади має відбуватися відповідно до прийнятих у даному королівстві законів і прав, які наш син король Генріх зобов'язується поважати, дотримуватись і охороняти.

12. Далі, наш син король Генріх повинен якнайскоріше схилити до покірності або змусити силою коритися нам, королю Карлу, непокірні і бунтівні міста, замки і провінції, які виступають за дофіна і Арманьяка.

13. Далі, для того, щоб наш син Генріх зміг впоратися зі своїми обов'язками найбільш ефективно, всі стани – великі сеньйори, барони, дворяни, городяни та інші, – повинні запрягтися в наступному:

По-перше, вищеназвані стани – великі сеньйори, барони, дворяни, городяни та інші, – повинні підкорятися, коритися і всіляко сприяти нашому синові Генріху, щоб останній зміг якомога швидше поширити мир і спокій у королівстві і керувати ним на благо і процвітання Франції.

Усі постанови і рішення, які обумовлюються тут і будуть обумовлені та узгоджені згодом між нами, нашою супутницею життя королевою і королем Генріхом, нашим сином, беручи до уваги поради спеціально на те уповноважених осіб, щодо становища різних станів у королівстві, будуть ними неухильно дотримуватися і виконуватися.

Відразу ж після нашої кончини і надалі всі стани в королівстві Франція – великі сеньйори, барони, дворяни і городяни, – стануть вірними васалами нашого сина Генріха і його спадкоємців. Наш син Генріх буде беззаперечно і безперешкодно названий сувереном і істинним королем Франції, і ніщо не зможе змінити дане положення речей.

Щоб перешкодити зловмисникам увійти у змову або угоду з метою завдати фізичний чи матеріальний збиток нашому синові королю Генріху – вбити, зганьбити або пограбувати, – особи, які знають про підготовку змови, повинні негайно повідомити про це в посланні або листі.

14. Вирішено, всі завоювання, які наш син король Генріх зробить в королівстві Франція поза герцогством Нормандія – на територіях, контрольованих нашими непокірними васалами, будуть вважатися підвладними нам землями. Крім того, він зобов'язується гарантувати, що всі землі і сеньйорії, захоплені у осіб, чесно нам відданих, і які нам підкоряються і готові дотримуватися даної угоди, будуть їм повернуті.

15-16. Далі, всі ті священнослужителі в Нормандії і в будь-яких інших областях королівства Франція, підкоряються нам, нашому синові королю Генріху і підтримують нашого дорогого і гаряче улюбленого сина герцога Бургундського, які дадуть клятву дотримуватися цієї угоди, будуть продовжувати мирно користуватися своїми привілеями та доходами.

17. Далі, всі церкви, університети, освітні установи та інші духовні коледжі, що знаходяться на підвладній нам території, в герцогстві Нормандія або в інших частинах королівства Франція, підкоряються нашому синові королю Генріху, будуть користуватися правами, володіннями, рентами, привілеями, свободами і перевагами, належними їм як божественним інститутам, крім права на трон Франції та інше.

18. Далі, коли наш син король Генріх стане королем Франції, герцогство Нормандія та інші землі, завойовані ним у королівстві Франція, возз'єднаються з останнім.

19. Далі, наш син король Генріх гарантує, що людям, які підкоряються нам і які підтримують бургундську партію, яким належать землі, сеньйорії, доходи, володіння, дані їм нашим сином Генріхом у герцогстві Нормандія або в інших областях королівства Франція, завойованих ним, буде зроблена компенсація, без урізання території Франції, за рахунок земель непокірних і повсталих васалів. Дана компенсація не буде здійснюватися протягом нашого життя, а буде здійснюватися нашим сином королем Генріхом, коли він успадкує французький престол. Але якщо землі, сеньйорії, ренти та володіння, що належать даним людям на вищевказаній території були дані їм нашим сином королем Генріхом, то ці люди будуть відновлені у своїх правах негайно.

20. Далі, протягом нашого життя на підвладних нам територіях спільні листи законотворчого характеру, акти дарування, пожалування бенефіція, привілеїв, призначення на посади, помилування та інше повинні будуть підписуватися нашим ім'ям, завірятися нашою печаткою і реалізовуватися від нашого імені, але в окремих офіційних випадках для нашого блага і для забезпечення ефективного управління, яке, як уже було сказано, здійснюватиметься нашим сином Генріхом, і щоб уникнути адміністративних помилок королю Генріху буде дозволено підписувати документи регулюючого і охоронного характеру.

21. Далі, протягом нашого життя наш син король Генріх носитиме вищевказане ім'я і титул і не буде іменуватися королем Франції чи присвоювати собі будь-яке інше ім'я.

22. Далі, протягом нашого життя ми будемо іменувати нашого сина короля Генріха французькою мовою в такій формі: «наш найдорожчий син Генріх, король Англії, спадкоємець Франції», і по латині в такій формі: «*noster precarissimus filius, Henricus, rex Anglie, heres Francie*».

23. Далі, наш син Генріх не буде безпідставно обкладати наших підданих новими податками і поборами, а вдаватиметься до цього засобу лише коли це буде необхідно для блага

Генріх V

королівства Франція і відповідно до ордонансів, законів і звичаїв даного королівства.

24. Далі, для того, щоб між двома королівствами встановився мир, злагода і спокій, і щоб не виникало жодних суперечок, розбіжностей і суперечок у майбутньому (що не угодно Богу), вирішено за згодою трьох станів, що з того часу як наш син король Генріх або його спадкоємці отримають корону Франції, Франція і Англія об'єднуються навіки як неподільне

утворення під владою одного короля і суверенного сеньйора. Права, закони, традиції і звичаї кожного королівства будуть шануватися, не будуть зневажатися жодним з них і ніколи не будуть насильно нав'язуватися і переноситися на інший ґрунт.

25. Далі, з цього часу і навічно між королівствами Англія і Франція припиняються чвари, ненависть, протиріччя і війни і встановлюються мир, злагода, спокій, взаємна любов і міцна дружба. Вони повинні надавати одна одній взаємодопомогу і спільно боротися проти ворогів, вільно і безперешкодно торгувати один з одним, дотримуючись торгових звичаїв і принципів взаємної поваги, бо це принесе їм взаємні процвітання і благо.

26. Далі, всі союзники королівств Англія і Франція, які протягом восьми місяців після ратифікації і оголошення даного мирного договору заявлять про своє бажання приєднатися до нього, будуть прийняті в конфедерацію.

27. Далі, наш син король Генріх, погодившись з порадами нашого найдорожчого сина Філіпа, герцога Бургундського, та інших сеньйорів королівства, спеціально на те уповноважених, оточить нашу особу гідною і чесною турботою і увагою, відповідними нашому стану здоров'я і королівській гідності, на славу Господа, нас, королівства Франція і наших підданих. До нас в служіння будуть вибиратися люди розсудливі, слухняні, скромні й підходящі для даного роду діяльності і неодмінно уродженці Франції чи інших франкомовних областей.

28. Далі, наша резиденція знаходитиметься в гідному нашій королівській особі місці, і на підвладній нам території, і не в якому-небудь іншому місці.

29. Далі, беручи до уваги незліченну кількість злочинів і безчинств, вчинених на території Франції Карлом, так званим дофіном Вьеннуа, вирішено, що ні ми, ні наш син король Генріх, ні наш найдорожчий син герцог Бургундський Філіп не будемо укладати ні мирної угоди, ні договорів з цим Карлом.

30. Далі, якщо наш син король Генріх побажає, то жалувані грамоти нашій дружини королеви, нашого найдорожчого сина герцога Бургундського Філіпа та інших осіб королівської крові, великих сеньйорів, баронів, міст та інших з вищезазначених

питань (за винятком королівських грамот, завірених нашою Великою печаткою) будуть подаватися нашому синові королю Генріху для узгодження перед затвердженням.

31. Далі, подібним же чином наш син король Генріх подаватиме нам на розгляд перед затвердженням жалувані грамоти його братів, осіб королівської крові, великих сеньйорів, баронів, міст та інших (за винятком королівських грамот, завірених його Великою печаткою).

Ми, Карл король Франції від свого імені і за своїх спадкоємців даємо королівське слово і клянемося ім'ям Бога виконувати умови даної угоди, жодним чином не порушувати її і не відмовлятися від даних нами зобов'язань. І щоб гарантувати, що даний договір є остаточним, а союз міцним і вічним, ми завірили документ нашою печаткою. Договір ратифікований в Труа 21 травня 1420 р., на сороковому році нашого правління.

МАНІФЕСТ ДОФІНА КАРЛА ПРОТИ ДОГОВОРУ В ТРУА, оприлюднений 31 січня 1421 р.

Маніфест дофіна Карла проти договору в Труа був проігнорований.

1. Честь квітів лілії і право на корону Франції ні в якому разі не можуть бути передані чужинцям, особливо ж старим ворогам,

Карл VII Переможець

всупереч королівській згоді та згоді тих, хто має прийнятне право на претензії і інтерес до згаданої корони і її збереженню.

2. Честь квітів лілії і право на корону Франції виразно належать ... найблагороднішому принцу Карлу, єдиному синові і наступникові зазначеної корони; отже, ніякий король або будь-яка інша людина не може ніяким прийнятним способом розпоряджатися нею проти його волі під приводом миру з допомогою шлюбу або під будь-яким іншим

приводом.

3. Честью квітів лілії і правом на корону Франції розпоряджаються не тільки король і королева та їхні діти, але всі, хто належать до королівського дому Франції, і нині, і в майбутньому, такі як племінники, кузени, племінниці і далі всі три стани Франції згідно з їх різними званнями і обов'язками.

4. Честь квітів лілії і право на корону Франції підтримуються і зберігаються вірними і відданими людьми корони без укладення будь-якої угоди з противниками, яка може призвести до ущемлення права іншого на володарювання або панування; здійснити інакше буде противно Божественному, природному праву, цивільному і канонічному [праву] і проти здорового глузду.

5. Честі квітів лілії і праву на корону Франції не може бути завдано шкоди тими, хто, будучи вірним і відданим короні, звинувачені в державній зраді, злочині образи королівської величності й спротиву, і поступці ворогові, що підтверджується клятвою [у скоєнні] уявних злочинів з боку [людей] беззаконних і схильних до постійного нанесення збитку.

6. Честь квітів лілії і право на згадану корону повинні охоронятися тими, хто приніс клятву і пов'язаний нею, і яка, таким чином, повинна приносити муки тіл есні, які вірна людина має відчувати перед тим, як залишити свої обітниці на вірність.

7. Жахливий договір цього Генріха Англійського був проголошений під приводом шлюбу з дочкою короля Франції і під приводом повного миру між королівствами Франція і Англія і є переповненим шкодою, і обманом, і хитрощами, під прикриттям миру та шлюбу він веде до незліченних і нескінченних розбратів ...

11. Договір призначений для потурання і вигодовування всіх зрад, лжесвідчень, підступів і розбою, прагне до поневолення всіх станів благородного королівства Франція – кліриків, челяді і міщан, – і до найнегіднішому їх підпорядкуванню.

12. Договору належить противитися і перешкоджати кожному доброму християнинові, котрий володіє духовною та світською владою, кожному, згідно зі своїм правом, і тим, хто бажає вигнати з християнської Церкви гріхи, названі вище,

особливо з боку Папи, прелатів, і принців, і, особливо, перів, нотаблів і городян Франції і всіх тих, хто ненавидить тиранію і дотримується добродетності і свободи

ОБЛОГА ОРЛЕАНА

(21 жовтня 1428 р. – 8 травня 1429 р.)

Облога Орлеана і його подальше звільнення військами Жанни д'Арк ознаменували собою переломний етап у Столітній війні. Звільнення Орлеана стало першим серйозним успіхом французьких військ з часів катастрофічної поразки при Азенкурі в 1415 р. Безнадійне становище Орлеана, який мав важливе стратегічне і моральне значення для французького народу, було врятовано раптовою появою на політичній арені селянки Жанни д'Арк, яка очолила французькі війська, що зняли облогу з міста протягом короткого часу.

(Розписка Вільяма Гласдейла)

Про Вільяма Гласдейла відомо небагато. Як «вельми прославлений у ратній справі воїн», Вільям Гласдейл був заступником Солсбері, головнокомандувача англійською армією під час останнього періоду Столітньої війни а також у 1424 р. отримав звання бальї Алансона. У французьких документах і хроніках часів Столітньої війни іменується «Гласідас» або «Класідас». Під час облоги Орлеана виконував обов'язки коменданта Турелі – невеликої фортеці, що захищала міст. Прославився тим, що до нього звернулася зі стін Орлеана Жанна д'Арк із закликом зупинити кровопролиття. Хроніки однаково фіксують, що Вільям Гласдейл відповів їй добірною лайкою, «назвав корівницею і повісю», довівши до сліз. Потонув під вагою своїх обладунків під час штурму Турелі, коли французи пустили по річці запалені баржі, і охопений полум'ям міст, по якому Вільям Гласдейл намагався відступити зі своїми воїнами звалився в річку.

Хай буде відомо всім, що я, Гільйом Гласдел¹ – есквайр¹, бальї Алансону і капітан 30 списів а також стрільців зі складу 400

¹ Подібні спотворення прізвищ при записі на слух постійні у документах XV століття. Так прізвище д'Арк зустрічається у варіантах Тарк, Дарк, Дай.

списів загону, новонабраного для служби монс[еньором] Регентом Франції, герцогом бедфордським², щоб разом з ним нести службу на благо короля нашого. При облозі Орлеана або в інших місцях де йому те буде завгодно.

Підтверджую що від П'єра Сюрро, генерального підскарбія Нормандії³ мною була отримана сума в вісімсот сорок три ліври і п'ятнадцять солей турського карбування, в рахунок покладеної оплати як мене особисто так і 29 інших латників і 80 кінних стрільців, які перебувають у названому загоні за несення служби протягом місяця у складі [гарнізону] бастіди і вежі, що знаходяться над Орлеанським мостом, за місяць, початок якому припадає на 19 день листопада, який недавно закінчився в плату за який також входить винагорода за годинну службу, мною виконану сьогодні, в означеній бастилії, яка належить ще [загонам] Томаса Діртаїла і Річарда Фортеск'ю, есквайру, для цього призначених монсень[йорами] де Саффолком⁴, де Тальботом⁵ і д'Ескалем⁶.

ПРОТОКОЛИ ЗВИНУВАЧУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЖАННИ Д'АРК

Жанна д'Арк – одна з найвідоміших фігур Столітньої війни (1337 – 1453). До часу вступу на престол короля Карла VII (1422) Франція опинилася в критичному становищі – вся північна Франція була окупована англійцями, армія була у край ослабленою, постало питання про незалежність французької

¹ Тобто зброєносець. Так в Англії аж до початку Нового часу називали дворян, ще не отримали лицарського звання. Багато хто з них, недостатньо багаті, щоб вести життя, яке личить рицареві, на все життя залишалися «есквайрами». Пізніше це слово перетворилося просто на шанобливе звернення до чоловіка, який не мав інших титулів.

² Джон Ланкастерський, герцог Бедфорд (20 червня 1389 – 14 вересня 1435). Вважався «Регентом Франції» при малолітньому англійському королі Генріхові VI.

³ Нормандія в XV столітті – герцогство, захоплене англійцями і яке слугувало однією з їх основних баз у Франції.

⁴ Вільям де Ла Поль, 1-й герцог Саффолк – головнокомандувач облогової армією після загибелі Солебері.

⁵ Джон Тальбот, 1-й граф Шрусбері – один з найвідоміших англійських полководців часів Столітньої війни, під час облоги Орлеана очолював загін з 400 латників – тобто третину власне англійської армії, яка тримала в облозі місто.

⁶ Томас Скейлз (1397 – 1460 рр.) – один з головнокомандувачів англійською армією в останній період війни, намісник Бедфорда у Франції.

держави. Ключовим моментом стала облога англійцями Орлеану (1428). Взяття цієї фортеці відкривало їм майже безперешкодне просування на південь. У цей момент і з'явилася селянська дівчина Жанна д'Арк, яка запевняла, що чує голоси святих, які спонукали її до військового подвигу і обіцяли їй свою допомогу. Жанні вдалося переконати у своїй визвольній місії військових, вона отримала військовий загін і, підтримана досвідченими воєначальниками і народною вірою, завдала декілька поразок англійцям. Облога Орлеану була знята.

Слава і вплив Жанны вирости надзвичайно. За її наполяганням Карл урочисто коронувався в Реймсі. Проте, здійснена Жанною спроба штурму Парижа закінчилася невдало.

Жанна д'Арк була захоплена в полон в 1430 р. Згодом вороги віддали її до церковного суду. За наполяганням англійців вона була звинувачена у чаклунстві, визнана винною і спалена в Руані 30 травня 1431 р.

Через 25 років її справа була переглянута, вона була визнана безневинно засудженою, а в 1920 р. зарахована до лику святих.

Протоколи звинувачувального процесу представляють великий інтерес у зв'язку з надзвичайною політичною важливістю справи. Вони також дають яскраве уявлення про те, як сприймали дійсність і судді, і обвинувачена.

21 лютого. ПЕРШЕ ПУБЛІЧНЕ ЗАСІДАННЯ ПЕРШИЙ ДОПИТ ПІСЛЯ КЛЯТВИ

Потім після такої клятви ми у цієї ж Жанны запитали про її імення і прізвисько. На це вона відповіла, що на батьківщині її звать Жаннета, а після того, як прийшла до Франції, прозвали Жанною.

Щодо свого прізвиська вона сказала, що вона його не знає. Далі на питання про місце народження відповіла, що народилася в селі Домремі, яке зливається з селом Грю, і що в селі Грю знаходиться головна церква.

Потім на питання про ім'я батька і матері відповіла, що батька звать Жаком д'Арк, матір же – Ізабеллою.

На питання, де її хрестили, відповіла, що в селі Домремі.

На питання, хто були її хрещений батько і матір, відповіла, що одну з хресних матерів звать Агнесою, іншу – Жанною, ще одну – Сивілою; з хрещеного ж батька одного звать Жаном Ленге іншого – Жаном Баррей; у неї було багато й інших хресних матерів, як це вона чула від матері.

22 лютого. ДРУГЕ ЗАСІДАННЯ

На наступне питання про вік, в якому вона була, коли пішла з батьківського дому, вона відповіла, що цього вона не знає.

На питання, чи навчилася вона в юнацькому віці якому-небудь ремеслу, вона сказала, що навчилася шити полотняне плаття і прясти і не поступається в цій справі будь-якій руанській жінці.

Далі вона визнала, що зі страху перед бургундцями вона пішла з дому батька і вирушила до міста Нешато в Лотарінгії до якоїсь жінки, на прізвисько Руда, у якої знаходилася близько двох тижнів; вона додала далі, що, поки була в будинку батька займалася домашніми справами своєї сім'ї і не ходила в поля з вівцями й іншими тваринами.

27 лютого. ЧЕТВЕРТЕ ЗАСІДАННЯ

На питання, що вона більше шанувала, свій прапор чи меч, вона відповіла, що значно більше шанувала, тобто в сорок разів більше, прапор ніж меч.

На питання, хто наказав їй намалювати на прапорі згадане зображення, вона відповіла: «Я вже достатньо вам говорила, що нічого не робила, окрім як за вказівкою бога». Вона також сказала що, коли нападала на супротивників, сама носила вказаний прапор з тим щоб нікого не вбивати; і вона сказала, що жодного разу не вбила людину.

На питання, яке військо передав їй її король, коли доручив їй діяти, вона відповіла, що він дав їй 10 або 12 тисяч людей і що спочатку вона пішла до Орлеану до замку Сен-лу, а потім до замку Моста.

1 березня. П'ЯТЕ ЗАСІДАННЯ

...Далі вона сказала, що не мине і семи років, як англійці залишать більшу заставу [рицарський вираз, ред.], ніж це було під Орлеаном, і що вони втратять все у Франції. Вона сказала також, що згадані англійці зазнають більших втрат, ніж коли-небудь мали у Франції, і це відбудеться в результаті великої перемоги, яку бог пошле французам.

На питання, звідки вона це знає, вона відповіла: «Я добре це знаю через зроблене мені одкровення, і це трапиться до закінчення семи років; і я готова сильно обурюватися, що це може настільки затриматися». Вона також сказала, що про викладене вона знає через одкровення так само добре, як знає, що ми знаходимося перед нею...

*(Хрестоматія по історії середніх віків. Т. II. – М.,
Издательство соціально-економічної літератури, 1963. Под
редакцією С.Д. Сказкина).*

ТЕМА 10 СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В ЄВРОПІ XIV ст.

План

1. Загострення соціальної напруги в європейському селі.
2. Жакерія: причини, хід, вимоги, взаємовідносини з городянами.
3. Повстання Уота Тайлера:
 - А) передумови і причини;
 - Б) програмні вимоги повсталих, результати виступу.
4. Ставлення сучасників до селянських повстань.
5. Порівняльна характеристика селянських повстань XIV ст.
6. Причини поразки та історичне значення повстань.

Джерела

1. Английская деревня XIII – XIV вв. и восстание Уотта Тайлера / сост. Е.А. Косминский. – М., Л., 1935.
2. Французская деревня XII – XIV вв. и Жакерия. Документы / пер., вводн. статья и прим. Н.П. Грацианского. – М.; Л., 1935.
3. Документы по истории крестьянских восстаний во Франции и на острове Кипр / сост. Н.П. Соколов, Т.М. Червонная. – Горький, 1971.
4. Социальная история средневековья / под ред. Е.А. Косминского и А.Д. Удальцова. – М.; Л., 1927. – Т.2

Література

1. Гутнова Е.В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в средневековой Европе (XI – XV) / Е.В. Гутнова. – М., 1984. – гл.3.
2. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма / под ред. З.В. Удальцовой. – М., 1986. – Т.2. – гл. 4, 5, 15, 16, 29.
3. Конокотин А.В. Три карты по истории Жакерии / А.В. Конокотин // Средние века. – 1965. – Вып.28.
4. Косминский Е.А. Классовая борьба в английской деревне XIII – XIV вв. / Е.А. Косминский // Проблемы английского феодализма в историографии средних веков. – М., 1963.
5. Петрушевский Д.М. Восстание Уота Тайлера / Д.М. Петрушевский. – М., 1937. – гл.5-6.
6. Сапрыкин Ю.М. Взгляды Джона Уинклифа на общность имущества и равенство / Ю.М. Сапрыкин // Средние века – 1971.

– Вып.34.

7. Сапрыкин Ю.М. Социально-политические взгляды английского крестьянства в XIV – XVII вв. / Ю.М. Сапрыкин. – М., 1972. – гл.1.

8. Семенов В.Ф. Жакерия / В.Ф. Семенов. – Л., 1958.

9. Сказкин С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века / С.Д. Сказкин. – М., 1968. – гл. 8, 9, 12.

10. Скогорев А.П. Восстание Уота Тайлера в освещении буржуазной историографии на рубеже XIX – XX вв. / А.П. Скогорев // Общество и государство в древности и средние века.

Методичні рекомендації

Практичне заняття присвячене важливій проблемі медієвістики: селянським повстанням в у Франції і Англії в XIV столітті. Першими виступили селяни Франції. Потужний бунт селян північної Франції, який увійшов історію середньовіччя під назвою «Жакерія», сколихнув французьке суспільство. Його розмах і спрямованість була зумовлена цілою низкою обставин політичного, військового, економічного характеру. Нижченаведені фрагменти історичних джерел містять інформацію про становище французького селянства під час Столітньої війни. Аналізуючи ці документи, студенти мають встановити причини посилення експлуатації на селі на тлі поступової трансформації феодальних відносин. Варто, спираючись на уривки з хронік Жана де Венето і Жана Фруассара, показати роль феодальної анархії, що наступила після важких поразок французького рицарства, у погіршенні становища селянства.

Уважно вивчаючи наративні джерела, студенти повинні встановити склад повсталих селян, чисельність учасників повстання і основні загони, в які вони були об'єднані. Для того, щоб збагнути результати повстання, необхідно виявити ступінь організованості учасників бунту, рівень усвідомлення селянами мети і засобів боротьби. Слід розглянути характер військового керівництва повсталими і спроби встановити зв'язок з повсталими городянами Парижа. Важливим питанням, яке

потрібно розглянути студентам на практичному занятті, є вплив Жакерії на подальший політичний розвиток французького королівства.

Повстання під проводом Уота Тайлера в Англії хоча й відбулось через 23 роки після Жакерії мало багато спільних рис з виступом французьких селян. Феодальна система в Англії, як і у Франції, зазнала значних змін. Істотно змінилося становище селянства, відбулась трансформація маноріального господарства. Встановити зміни в становищі селянства студентам допоможе аналіз джерел «Пісня» і «Ордонанс про робітників і слуг». Використовуючи документи, студентам слід визначити й інші причини повстання англійських селян: комутація ренти, оренда землі, зростання податкового тиску, «чорна смерть».

Хід повстання необхідно встановити з допомогою наративних джерел, зокрема «Анонімної хроніки». Тут, як і при вивченні ходу Жакерії, студентам варто визначити склад повсталих, регіони поширення повстання, вимоги англійських селян. Слід звернути увагу на те, чи містилися в програмах повсталих політичні вимоги.

Задля ґрунтовного дослідження проблематики даного практичного заняття на завершення студентам слід провести порівняльний аналіз Жакерії і повстання під проводом Уота Тайлера.

ГРАМОТА

Про селянську залежність

Ця грамота від 1344 р. з району, де йшли дуже запеклі битви між англійцями і французами. Вона свідчить про наявність сервільних, найбільш важких форм кріпацтва.

Нехай буде відомо, що Фор Жан, а також Аріо Жан і Фор Жан, його сини, парафіяни Мулі і Медока, по своїй добрій волі ... не змушені ні силою, ні страхом, ні обманом, ні примусом, визнали, що вони і їх спадкоємці є і будуть, так само як їхні предки з незапам'ятних часів, людьми, підпорядкованими довільній талї від пані Морімонди де Поденсак, дружини благородного барона Бернара д'Ескуссана, володаря і сеньйора Лагуарана, яка, як і її предки, має право панування над їхніми землями

(виноградником, будинками і житлами) і над усім іншим володінням, яке вони тримають від вищезгаданої пані в парафії де Мулі і Медок ...

(Хрестоматія по історії середніх віків. – М.: Наука, 1963, т. II)

ЖАН ДЕ ВЕНЕТТО ХРОНІКА

Монах селянського походження Жан де Венетто (1307 – 1371) склав «Хроніку», пронизану, загалом, дружніми почуттями до простого народу.

У цьому 1358 р. багато не укріплених селищ перетворили свої церкви в справжні замки, вони окопали їх ровами, встановивши на баштах і дзвіницях військові машини, камені та балісти, які захищали їх у разі нападу, а це, як здається, траплялося дуже часто. Ночами на верхівці цих башт спали вартові. Стояли там діти, щоб попередити про наближення ворога. Помітивши його, вони піднімали тривогу трубними звуками і дзвоном. При цьому сигналі селяни, залишаючи свої будинки й поля, можливо швидше шукали притулок у церкві. Інші, по берегах Луари, проводили ночі зі своїми сім'ями й худобою далеко від своїх халуп на островах річки або ж у човнах, поставлених на якір посередині її течії.

У цьому році виноградники, джерело добродійної вологи не вирощувалися; поля не засівалися і не оброблялися; бики і вівці не ходили по пасовищах; церкви і будинки ... всюди носили сліди всепожираючого полум'я, або представляли купи сумних, ще димлячих залишків... Око не милувалося, як раніше, виглядом зелених лугов і жовтіючих нив, але нашттовувалося всюди на терни і бур'янисті трави. Дзвони не дзвонили радісно, закликаючи вірних до богослужіння, а лише били тривогу, подаючи сигнал до втечі селян при наближенні ворогів. Що сказати мені ще? Жахливі злидні панували всюди, і особливо серед селянства, бо сеньйори погіршували їх страждання, відбираючи в них і майно, і їх бідне життя. Хоча кількість худоби великої і дрібної була мізерною, сеньйори вимагали платежів за кожну голову: по 10 солідів за бика, по 4-5 солідів за вівцю. І тим не менше вони рідко обтяжували себе турботами про те, щоб

захищати своїх васалів від набігів і нападів ворогів.

У цей час ті, які б мали захищати народ, притісняли його не менше, ніж вороги, і можна сказати, що справджувалася байка про собаку та вовка. Була колись сильна собака, до якої плекав повну довіру її пан, сподіваючись, що вона буде захищати його овець від нападів вовка. Так багато разів і було. Але от з часом вовк зробився близьким собаці, яка дозволяла йому безкарно красти овець, а сама робила вигляд, що переслідує його, щоб відняти вівцю і повернути її своєму панові. Коли ж вовк і собака були один на один біля лісу і далеко від очей пастуха, вони разом ласували вівцею. Такий прийом повторювалася часто, і завжди собака отримувала похвали від свого пана, той був упевнений у тому, що переслідуючи вовка, вірна тварина робила для порятунку вівці все від неї залежне. Так ця клята собака вмела приховувати свою підступність. Врешті-решт вона разом з товаришем пожерла ... всіх овець свого пана.

Бриганди

(Хрестоматія по історії середніх віків. – М.: Наука, 1963, т. II)

ЖАН ФРУАССАР ХРОНІКИ

Розорення Франції бригадами

... Ті (бриганди), які знаходилися в Гасконі, Пуату та Сентонжі, як ті, що билися на стороні короля Франції, так і ті, що билися за короля Англії, ніколи не дотримувалися умов перемир'я, укладеного між обома королями, але відвойовували часто один у одного міста і сильно укріплені замки, захоплюючи їх з нальоту або ж шляхом облоги або вночі, або вдень. І часто траплялися славні пригоди: то з тими, що були з англійських військ, то з тими, що були з французьких. І завжди наживалися злидні-бриганди на розграбуванні міст і замків, таким чином набували таке багатство, що диву подібно. І робилися деякі з них настільки могутніми, що ставали ватажками й капітанами над іншими

бригандами, і були серед них такі, які володіли грошовою сумою в сорок тисяч екію. По правді кажучи, це були величезні чудеса – все те, що вони творили. Бувало, і дуже часто, – що вони вибирали для нападу яке-небудь добре місто або міцний замок і протягом одного або двох днів вичікували зручного випадку. І потім 20 або 30 бригадів збиралися разом і йшли лісовими стежками і вночі і вдень так, щоб увійти в те місто чи той замок, який намітили, прямо при сході сонця, і підпалювали один з будинків. А жителі міста, вважаючи, що це ціла тисяча важко-озброєних людей, що наміряються спалити їх місто, рятувалися втечею, хто як міг. Бриганди зламували двері, скриньки з коштовностями і брали все, що знаходили; потім поверталися своєю дорогою, навантажені здобиччю. Так діяли вони в місті Донзонаці і в багатьох інших містах. І захоплювали таким чином багато замків і потім перепродавали їх.

(Хрестоматія по історії середніх віків. – М.: Наука, 1951, т. I)

Про Жакерію

Читаючи це джерело, слід враховувати вороже ставлення його автора до повсталих селян.

Незабаром після звільнення короля Наварри стався дивний і великий заколот у багатьох областях королівства Франції, саме: у Бовезі, Брі, на Марні, у Лаонні, Валуа й по всій країні до Суассона. Якись люди із сіл зібралися без вождя в Бовезі, і було їх спочатку не більше 100 чоловік. Він говорили, що дворянство королівства Франції – лицарі й зброєносці знеславили й зрадили королівство й що було б добре їх усіх знищити. І тому, хто так говорив, кожен кричав: «Щиру правду він сказав: ганьба тому, хто буде перешкодою винищуванню дворян усіх до останнього!» Потім зібрались і пішли безладно, не маючи ніякої зброї, крім ціпків із залізними наконечниками й ножів, насамперед до будинку одного найближчого рицаря. Вони розгромили й спалили будинок, а рицаря, його дружину й дітей – малолітніх і дорослих – убили. Потім підійшли до іншого міцного замку й зробили ще гірше... Так вони чинили з багатьма замками й добрими будинками й збільшилось їх настільки, що їх уже було добрих 6 тисяч; усюди, де вони проходили, їхнє число зростало,

тому що кожен з людей їхнього звання за ними йшов; лицарі, дами, зброєносці і їхні дружини бігли, несучи на своїх шиях малих дітей, по 10 і по 20 миль доти, поки не вважали себе в безпеці, і кидали напризволяще і свої будинки, і майно. А ці лиходії, ті, що зібралися без вождя й без зброї, громили й спалювали все на своєму шляху, убивали всіх дворян... Воістину, ні християни, ні сарацини ніколи не бачили таких шаленств, якими заплямували себе ці лиходії. Тому що, хто більше всіх скоїв насильств і мерзенностей, про що й помишляти не варто було б людському створінню, ті користувалися серед них найбільшою пошаною й були в них найважливішими панами. Я не наслідую не написати, не розповісти про ті жахливі й непристойні вчинки, які вони допускали стосовно дам. Між іншими мерзенностями вони вбили одного рицаря, насадили його на рожен й, повертаючи на вогні, присмажили при дамі і її дітях. Після того як 10 або 12 з них мучили й гвалтували жінку, вони нагодували її й дітей цим смаженим, а потім усіх умертвили злою смертю. Вибрали короля зі свого середовища, що, як говорили, походив із Клермона в Бовезі, і поставили його першим над першими. І величали його, короля, Жак Простак. Вони спалили й начисто розгромили в області Бовезі, а також на околицях Корбі, Амьєна й Мондидьє більше 60 добрих будинків і міцних замків, і якби бог не прийшов з порятунком добротою, ці лиходії так би розмножилися, що загинули б усі шляхетні воїни, свята церква й всі заможні люди по всьому королівству, тому що в такий же спосіб діяли названі люди й в області Брі, і в Патуа. Довелося всім дамам і дівицям країни, і лицарям, і зброєносцям, які встигли від них позбутися, бігти в Мо, у Брі поодинці, як уміли, між іншими й герцогині Нормандській. І рятувалися втечею всі високопоставлені дами, як і інші, якщо не хотіли стати жертвами катування, згвалтування й злої смерті. Точно в такий же спосіб названі люди діяли між Парижем і Нуайоном, між Парижем і Суассоном, між Суассоном й Ан, у Вермандуа й по всій країні до Кусі. І отут творили вони великі лиходійства й розгромили в області Кусі, Валуа, єпископства Ланського, Суассона й Санлі більше 100 замків і добрих будинків лицарів й зброєносців, а всіх, кого настигали, грабували й убивали. Але бог по своїй доброті посилав порятунок, за який йому треба дякувати, як ви

зараз побачите з нижченаведеного.

Коли дворянство з Корбі, Вермандуа, Валуа й (інших) земель, де діяли й вчиняли свої шаленства ці лиходії, побачило свої будинки розгромленими, а своїх близьких мертвими, воно звернулося по допомогу до своїх друзів у Фландрії, Генегау, Брабанті й Ассбені. Тоді негайно ж зійшлося досить (людей) звідусіль. Зібралось й іноземне дворянство, і місцеве, котре керувало ним. І стали тоді ловити й обезглавлювати цих лиходіїв без жалості й милосердя й усюди, де їх зустрічали, вішати на деревах. Навіть король Наварри в один день поклав їх більше 3 тис. неподалік від Клермона в Бовезі, але їх була така безліч, що зберися вони всі разом, було б добрих 100 тис. Коли їх запитували, навіщо вони затіяли все це, відповідали, що не знають, але що, бачачи вчинки інших, самі зі їхнім прикладом діяли, й що вважали своїм обов'язком знищувати в такий спосіб знатних і шляхетних людей усього світу, щоб не залишилося з них у живих ні єдиного...

У той час коли шаленіли ці лиходії, поверталися із Пруссії граф Де Фуа й сеньйор Де Буш, його двоюрідний брат. Дорогою, під'їжджаючи до кордонів Франції, почули вони про тій напасті й про ті жахи, які обрушилися на дворянство. І відчували до нього обидва сеньйори велику жалість. Доїхавши через кілька днів до Шалона в Шампані... довідалися там, що герцогиня Нормандська, герцогиня Орлеанська, близько трьохсот дам і дівиць і герцог Орлеанський сховалися в Мо (у провінції Брі) через великий страх перед цією Жакерією. Двоє доблесних лицарів домовилися тоді, що підуть до цих дам і нададуть їм посильну допомогу, хоча сеньйор (Де Буш) і був англійцем. Але було тоді перемир'я між Англією й Францією, і він міг вільно їздити всюди, а також жадав виявити свою шляхетність у співтоваристві із двоюрідним братом з Де Фуа. Могли вони виставити зі своєю свитою близько 40 списів, не більше, тому що поверталися, як я вже сказав, з паломництва. Так і квапилися вони їхати, поки не досягли Мо в Брі й стали перед герцогинею Нормандською й іншими дамами, які дуже зраділи їхньому приїзду, тому що їм увесь час загрожували жаки й мужики Брі, а також і городяни, що знаходилися з останніми в союзі, тому що лиходії ці, довідавшись, що тут зібралось безліч дам, дівиць і малих дітей із

дворянських сімейств, улаштували збіговисько разом з (мужиками) з Валуа й рушили до Мо. З іншого боку, і люди з Парижа, добре обізнані про це збіговисько, рушили в призначений день поодинці й цілими загонами й зійшлися з тими й іншими. Було їх усього добрих 9 тис. зловмисників, і на всьому шляху в Мо до них приєднувалися люди з різних поселень. Так підійшли до (міських) воріт; лиходії городяни й не подумали перешкоджати вступу людей Парижа... І от увійшли в місто в настільки великій безлічі, що заповнили всі вулиці аж до ринку...

Коли знатні, що сховалися в ринку Мо, що був досить укріплений, тому що р. Марна його оточувала, побачили, як велика кількість народу йде на

Жакерія

них, вони були вкрай налякані. Але граф Де Фуа й граф Де Буш із їхньою свитою, що були у всеозброєнні, вишикувавшись на ринку, виступили за ворота й розпорядилися зачинити їх за ними. А потім ударили на цих мужиків, чорних, низькорослих і погано озброєних... Коли лиходії побачили цих лицарів і зброєносців, настільки добре озброєних, із прапорами графа Де Фуа й герцога Орлеанського й значком сеньйора (Де Буш), з мечами й шпагами в руках у повній готовності захищати й охороняти цей ринок, шаленство їх почало згасати; навпаки, перші ряди стали відступати, а дворяни переслідували їх, діючи своїми мечами й шпагами, і били. І всі, хто був спереду, щоразу, як відчували удар або страх одержати його, задкували назад і тіснили один одного. Тоді виступили з укріплення всі збройні люди. Поспішивши до битви, вони (зі свого боку теж) кинулися на цих лиходіїв. І стали із них поодинці й цілими масами знищувати, як овець, і гнали їх усіх у повнім сум'ятті й розладі з міста; і винищували їх доти, поки самі зовсім не знесилилися, і масами скидали їх у р. Марну. Словом, з них у цей же день полягло більше 7 тис. і жоден би не втік, якби захотіли переслідувати далі. Коли ж повернулися, то пустили у вгамоване місто вогонь і спалили його вщент із усією

міською черню, що могла там знаходитися. Після цього у Мо (заколотники) більше зовсім не збиралися, тому що герцог Де Кусі мав під рукою безліч дворян, які винищували їх без жалості й милосердя і всюди, де б не знаходили їх дружин і дітей – малолітніх і дорослих – убивали.

(Хрестоматія по історії середніх віків. – М.: Наука, 1963, т. II)

ХРОНІКА ПЕРШИХ ЧОТИРЬОХ ВАЛУА

Наприкінці XIV ст. у Руані була написана якимось місцевим кліриком «Хроніка перших чотирьох Валуа», що описує події 1327 – 1393 р. Нижче наведено уривок з неї, який розповідає про Жакерію.

...У той час спалахнув бунт жаків у Бовезі, і почався він у Сен Ле Де Серан й у Клермоні у Бовезі. Між ними був один чоловік, людина бувала і гарний балакун, ставної статури й гарний собою. Ім'я йому було Гільом Шарль. Його жаки й обрали своїм ватажком. Але він добре бачив, що це – люди на малі справи, тому й відмовлявся керувати ними. Однак жаки змусили його силою й зробили своїм правителем разом з одним чоловіком, який був госпітальєром, що бачив війну. Бачив війну й Гільом Шарль, і він говорив жакам, щоб трималися разом. І коли побачили жаки, що їх зібралася безліч, накинулися вони на дворян і багатьох з них умертвили. І ще гірше зробили вони, як люди нерозумні й свавільні й з малим глуздом, тому що умертвили вони безліч знатних жінок і дітей, хоча Гільом Шарль і говорив їм не один раз, що занадто багато чого вони собі дозволяють.

І побачив Гільом Шарль, що справа не може так залишатися, тому що, якби вони стали діяти порізно, дворяни легко б їх здолали. Тому послав найбільш розсудливих і найбільш поважних до купецького старшини Парижа, написавши йому, що буде його помічником, якщо й той надасть йому у випадку потреби допомогу. Це дуже обрадувало керівників трьох станів, і відписали вони Гільому Шарлю, що нададуть йому допомогу з повною готовністю. І прийшли ці жаки в Геллефонтен. Налякана ними, графиня Валуа, що там проживала, удавано зробила їм привітний прийом і розпорядилася постачити їх їстівними

припасами, тому що взяли вони у звичай, щоб люди неукріплених міст, по яких вони проходили,- чоловіки або жінки,- виставляли на вулицях столи й пригощали там жаків, (які) проходили потім далі, спалюючи будинки, дворянства.

Тоді дворяни, що прибули в пошуках притулку до короля Наварри, просили його, щоб він вжив заходів і подбав про те, як би розтрошити, вразити й знищити цих Жаків. «Государю,- говорили вони йому,- ви перший дворянин у світі, не потерпите ж, щоб дворянство загинуло. Адже якщо ці люди, що йменують себе Жаками, протримаються довго, а добрі міста їм допоможуть, дворянство ними буде зовсім знищене». Тоді погодився Карл, король Наварри, надати їм підмогу проти жаків. І обіцяли йому дворяни, що ніколи проти нього не підуть, і в тім принесли свою клятву.

Коли король Наварри, взявши із них клятву, що в його справах не будуть вони йому суперечити, виступив з Лонгвіля з лицарями й англійськими найманцями, усього в нього було близько 400 воїнів; пройшовши спішним маршем на жаків Бовезі й біля Клермона в Бовезі, він став перед ним табором. Було там два загони французького дворянства: одним з них командував він сам, а іншим – сир Пекіньї й віконт Де Кеп. Крім того, Роберт Серкот командував загоном англійських найманців.

Жаки добре знали, що король Наварри й дворяни йдуть на них. І приготував їм промову Гільом Шарль: «Дорогі сеньйори, ви знаєте, що дворяни йдуть на нас, а вони – сильніші люди, досвідчені у військовій справі. Якщо ви мені довіряєте, ходімо до Парижа. Там займемо яке-небудь укріплене місце й будемо тоді мати від городян підтримку й допомогу». І закричали тоді жаки, що ні в якому разі вони не відступлять, тому що вони досить сильні для того, щоб розбити дворянство: бачачи, що їх така безліч, занадто вони були в собі впевнені. Гільом Шарль і госпітальєр вишикували жаків, утворивши два загони по 3 тис. чоловік у кожному. Тих, у кого були луки й арбалети, виставили вони вперед, а перед ними поставили свої візки. Ще один загін вони утворили зі своїх кавалеристів, і було в їх (600 чоловік, з яких більшість мала зброю. І стояли вони там, вишикувані у такому порядку, два дні.

Король Наварри й дворяни... усього близько 1000 озброєних

людей, розташувалися... перед табором жаків, які трималися зі значним виглядом, у порядку, сурмили в труби.

Король Наварри попросив перемир'я у вождя жаків і виразив бажання переговорити з ним. Гільом Шарль пішов до нього

Гільом Каль

запросто, не зажадавши ніяких заручників... Тому що жаки залишилися без вождя, Роберт Серкот ударив на них із флангу з усіма своїми людьми й зломив один з їхніх загонів силою мечів; гарячі коні топтали й перекидали при цьому натиску жаків. Тоді жаки зовсім змішалися, тому що не було з ними їхнього капітана; вони самі стали давити один одного, і безліч з них було вбито англійцями. Потім вступив у справу інший загін дворян, що вдарив на другий загін жаків і розтрощив його мечами й кінями. Тоді вищезгадані барони й сеньйори стали бити жаків майже без опору. А жаки, що були на конях, побачивши поразку своїх, кинулися навтіки й у більшості врятувалися. Монсеньйор Фріке Де Фрикан і монсеньйор Реньо Де Бракемон переслідували їх з усіма (своїми) – 100 списами й винищили їх близько сотні.

Карл, король Наварри, з усім своїм загоном, що був дуже великий, постав перед пішими жаками і винищив їх усіх, за невеликим винятком, що сховалися на одному хлібному полі й уночі втекли. Правда, багато їх було винищено й на цьому хлібному полі, але поле було дуже велике. Після поразки жаків король Наварри пішов у Клермон у Бовезі й велів там обезглавити капітана жаків. Інший загін дворян... чисельністю до 300 списів, який йшов на допомогу Наваррі проти жаків, що довідалися про їхню поразку, спустився до кордону Бовезі, де було кілька загонів жаків. Там названі нормандські дворяни з'єдналися із дворянами Амьєнської області й Брі й зустріли в Пуа загін жаків, який прямував до великого загону під начальством Гільома Шарля. І винищили їхні названі дворяни без милосердя в кількості більше 1300. Потім поспішили названі дворяни в Жерберей, розбили між Рей і Жерберей інший загін

жаків й умертвили їх там близько 800, а в одному монастирі спалили їх близько 300. Потім прийшли в Геллефонтен, де проживала мадам Валуа, і довго надокучали їй за те, що вона дала жакам їстівні припаси, як вони говорили. І вбили там близько 1000 селян. Так були розгрошені й уражені жаки й у Бовезі, і на околицях. У Брі граф Де Руссі побив їхню безліч і наказував вішати їх на їх же дверях....

ПІСНЯ ЗЕМЛЕРОБА

Джерело оповідає про важке життя й тяжке становище селянства в XIII ст. Розповідь про це ведеться від імені самих землеробів. Разом з документом воно може служити яскравою ілюстрацією до питання про причини повстання селян на чолі з Уотом Тайлером. Пісня являє собою прозаїчний переклад староанглійського віршованого тексту.

Карл Злий

Я чув, що люди на цій землі гірко скаржилися, як їм важко обробляти землю... Люди забули, що таке жарти, і більше не співають пісень.

Тепер ми повинні тільки працювати, нам не залишилося нічого іншого; я не можу більше жити, збираючи колосся після жнив; але ще гірше, коли доводиться просити милостиню, тому що кожен четвертий пенні повинен іти королеві...

У нас багато нахлібників, що очікують нашого добра...

Так вони грабують бідняка, що для них нічого не значить: він повинен гинути в поті й у праці...

У нього немає навіть шапки, щоб прикрити голову... Вся лицарська пиха опирається на працю бідняка.

Так вони грабують бідняка й повністю обчищають його [кишені]; багаті лорди роблять це без усякого права... Так сваволя крокує по країні, наводячи на всіх жах, вигодовуючи обман і змушуючи всіх схилятися перед могутністю.

А той, хто змушує жебраків бродити із ціпком і торбою, залишається безкарним і невблаганним...

І для тих, хто одержить все моє добро, я все-таки залишуся брудним грубіяном і буду змушений, таким чином, втратити все, що я збирав цілий рік.

Вони переслідують нас, як собаки переслідують зайців на пагорбі...

Так я з холодом у серці несу всі ці турботи, з тих пір як господарюю й володію своєю хатиною. Щоб сплатити податок королеві, я продав зерно, призначене для посіву, і тепер моя земля пустує й звикає до відпочинку. З тих пір як вони забрали з мого хліва мою кращу худобу, я готовий плакати, думаючи про свою долю,- так народжуються злиденні... По світі бродить розпач і горе; наскільки краще відразу загинути, чим так трудитися.

ОРДОНАНС ПРО РОБІТНИКІВ І СЛУГ (1349 р.)

Ордонанс створений у той час, коли в Англії в результаті епідемії чуми – «чорної смерті» (1348 р.) – істотно скоротилося трудове населення й різко подорожчали робочі руки. Документ цей характеризує «робітниче законодавство», що являє собою ряд постанов, за допомогою яких держава намагалася забезпечити дешевою робочою силою тих, хто користувався найманими робітниками. Закон відстоював інтереси імущих класів як у селі, так і в місті.

Ордонанс про робітників і слуг був розісланий від імені короля і його ради в усі графства Англії 18 червня 1349 р. З огляду на становище англійського селянства після «чорної смерті», закон цей не міг не загострити ще більше класову боротьбу в селі в другій половині XIV ст., що призвела до повстання незадоволеного селянства під керівництвом Уота Тайлера.

Тому що більша частина народу й найбільше робітників і слуг уже вмерла під час цієї чуми, та деякі бачачи скрутне становище панів і нечисленність слуг, не бажають служити навіть одержуючи надмірну винагороду, а деякі знайшли кращим, перебувати в ледарстві, просити милостиню, замість того щоб

працею заробляти засоби для життя. Тому ми, маючи на думці ті серйозні незручності, які можуть статися від нестачі, особливо орачів та інших сільських робітників, мали про це міркування із знаттю й іншими знаючими людьми, що перебували у раді і ухвалили: щоб кожен чоловік і кожна жінка королівства нашого Англії, якого б стану вони не були, вільного або кріпацького, міцні тілом й у віці до шістдесяти років, не живучи торгівлею й не займаючись ремеслом і не маючи власності, з якої б жили, ні власної землі, обробітком якої могли б бути зайняті, і не перебуваючи на службі в іншого, якщо його або її покличуть служити відповідно їхньому стану, зобов'язані служити тому, хто їх покличе, і брати ту винагороду грішми й натурою, що у місцевостях, де вони зобов'язані будуть служити, звичайно давали... в останні п'ять або шість років...

І якщо такий чоловік або жінка, коли його або її поставлять на службу, не захоче цього зробити, і що буде доведено двома людьми, які заслуговують довіри, перед шерифом або бейліфом короля або перед сільським констеблем, де б це не відбулося, вони негайно повинні бути ними або ким-небудь із їхніх людей схоплені й відправлені в найближчу в'язницю й там перебувати під строгою вартою, поки не знайдуть поручительства в тім, що будуть служити, як зазначено вище. І якщо жнець, косар або інший сільський робітник або слуга, якого б стану не був, що перебуває в кого-небудь на службі і раніше закінчення домовленого в договорі строку від названої служби без розумної причини або без дозволу хазяїна піде, то повинен бути покараний, згідно з вироком ув'язненням...

Соціальная история средневековья, т. II. с. 197-198.

ПОВСТАННЯ 1381 р.

З анонімної хроніки абатства св. Марії в Йорку (XI ст.)

Невідомий автор хроніки, сучасник, а можливо навіть очевидець подій 1381 р., докладно розповідає про хід селянського повстання, програмні вимоги селян, а також про причини поразки повсталих. Незважаючи на те що хроніст (ім'я його невідоме) був вороже настроєний стосовно учасників руху він не намагається приховувати це, що робить джерело цінним

історичним документом, у якому повідомляється багато цікавих і справжніх фактів. При читанні або переказі документа необхідно, однак, мати на увазі, що документ проникнутий класовою ненавистю його автора до селянства.

Король Річард умовляє повсталих

Річард II

Коли почув про [селянські] діяння король, він відправив до них своїх посланців у середу, найближчу після названого свята Трійці, щоб довідатися, чому вони так роблять і з якої причини вони повстали на його землі. І вони відправили через названих посланців відповідь, що вони повстали для порятунку його й для того, щоб знищити зрадників його й королівства. І названий король у другий раз послав сказати їм, щоб вони перестали робити те, що вони робили, з поваги до нього, щоб він міг поговорити з ними, і що він зробить відповідно до їх бажання належні вдосконалення

для того, щоб виправити погіршення. І громади з почуттям приязні до нього через його посланців просили сказати йому, що вони хочуть бачити його й говорити з ним на Блекгізі. І король втретє послав сказати їм, що він охоче прибуде до них на інший день у годину вранішню, щоб почути від них про їхні наміри. У той час король був у Віндзорі. З усією поспішністю, з якою він тільки міг, він вирушив у Лондон; тоді мер і шановні люди Лондона вийшли до нього назустріч і провели його в безпеці до цитаделі [Тауер] Лондона. Тут зібралися вся Рада й усі сеньйори з околиць, тобто архієпископ Кентерберійський, канцлер Англії, і єпископ лондонський, і магістр госпіталю св. Іоанна в Клеркенвіллі, тодішній скарбник Англії, і інші, числом 600.

Напередодні дня Тіла Христова прийшла община Кента на Блекгіз, за три милі від Лондона, числом 50 тис., щоб дочекатися

короля, і розгорнули два прапори св. Георгія й сорок невеликих прапорів. І общини Ессекса підійшли з іншого боку числом 60 тис., щоб допомогти їм в отриманні відповіді від короля... І тоді в середу король, перебуваючи в цитаделі Лондона [Тауері] і думаючи, що залагодить справу, наказав приготувати барку й взяв із собою на свою барку архієпископа й скарбника й інших зі своєї Ради, а чотири інші барки – для своєї свити й вирушив до Гринвіча, за три милі від Лондона. І тут названий архієпископ і скарбник сказали королеві, що буде великим божевільям йти до них, тому що вони люди без розуму й не вміють поводитися пристойно. Але вказані общини Кента через те, що король не захоче прибути до них завдяки вмовлянням канцлера і скарбника, відправили до нього петицію, вимагаючи, щоб він дав їм голови герцога Ланкастерського й п'ятнадцять інших лордів... На це король не хотів дати своєї згоди, внаслідок чого вони відправили до короля одного йомена із проханням, щоб він прибув до них і переговорив з ними, і він відповідав, що він і сам хотів це зробити, але названі канцлер і скарбник порадили йому повернути назад, і велів їм сказати, що якщо вони хочуть прийти в найближчий понеділок у Віндзор, там вони одержать від нього відповідь, що личить.

І названі общини мали між собою пароль: «Ти кого тримаєшся?» - а відповідь була: «Короля Річарда й вірних общин», і ті, хто не знав або не хотів так відповідати, обезглавлювалися й віддавалися смерті... Король повернувся в Лондон як тільки міг скоріше й прибув у Тауер...

Вступ повстанців у Лондон

...Велика юрба общин підійшла до лондонської цитаделі [Тауеру], щоб поговорити з королем, і вони не могли дочекатися розмови з ним, внаслідок чого вони піддали Тауер облозі з боку св. Катерини, до півдня. А інша частина общин, які були в Сіті, вирушила до госпіталю св. Іоанна, у Клеркенвеллі й по дорозі спалили садибу й будинок Роджера Легетта, стряпчого, що був обезголовлений у Чіпсайді, і всі здані в оренду будинки й володіння св. Іоанна, які тільки могли, а потім увійшли у володіння названого госпіталю й віддали полум'ю багато

будинків, гарних і витончених у цьому пріорстві, до великого збитку й жаху на всі майбутні часи, а потім повернулися в Лондон для відпочинку й для поганих справ.

У цей час король перебував в одній з веж великого лондонського Тауера й побачив... будинки... палаючі вогнем. Він покликав всіх лордів, що були з ним, в одну кімнату й просив у них ради, що робити в таку важку годину. І жоден з них не вмів або не хотів дати ради, внаслідок чого юний король сказав, що він велить мерові Сіті зробити розпорядження шерифам й олддерменам, щоб вони у своїх кварталах наказали голосно сповістити, що все у віці від п'ятнадцяти до шістдесяти років під страхом за життя й члени повинні завтра ранком, у п'ятницю, бути на Майл-Енді, щоб бачити й чути його, так щоб усі, хто перебуває в Тауері, могли в безпеці вийти, куди їм буде завгодно, і врятуватися...

Зійшовши в малу вежу напроти св. Катерини, де розташувалася велика кількість громад, він наказав голосно оголосити їм, щоб всі негайно ж мирно розходилися по домівках і що він простить їм всі їхні провини. І всі закричали в один голос, що вони не підуть перш, ніж не одержать перебуваючих у Таурі зрадників і хартій, які звільнять їх від усякого роду рабства й дадуть їм й інше, чого вони зажадають. І король прихильно подарував їм це й наказав клеркові написати білль у їхній присутності в такому роді: «Річард, король Англії й Франції, пребагато дякує своїм добрим общинам за те, що вони так сильно хотіли його бачити й мати своїм королем, і прощає їм усякого роду провини, образи й злочини, вчинені до цієї години, і хоче й наказує, щоб слідом за цим кожний виклав свої скарги в листі й надіслав їх йому, і він за порадою вірних лордів і своєї доброї Ради вигидає такий засіб, що буде на користь йому і їм і всьому королівству». І до цього він приклав свою печатку в присутності їх і потім відправив названий білль із двома зі своїх лицарів до них до св. Катерини й велів прочитати його їм... І коли громади вислухали білль, вони сказали, що це тільки дрібниці й знущання. Тому вони повернулися в Лондон і веліли сповістити по місту, що всі канцеляристи, і всі з канцелярського суду й з Палати шахівниці, і всі, хто вміє писати, повинні бути обезголовлені, де тільки їх

знайдуть... Наступного дня, у п'ятницю, общини з околиць і громада Лондона зібрали страшні сили, числом 100 тис. і більше, крім 80 тис., які залишалися на пагорбі Тауера, щоб стерегти тих, що перебували в Тауері. І деякі вирушили на Майл-Енд на Brentвудській дорозі, щоб чекати прибуття короля...

І от, близько сьомої години король вирушив на Майл-Енд і з ним його мати в кареті й графи... і багато лицарів і зброєносців і коли він з'явився і громади побачили його, вони всі схилили перед ним коліна й сказали: «Ласкаво просимо, наш сеньйор король Річард, і ми не хочемо мати іншого короля, крім вас».

Вимоги повсталих селян

І Уот Тайлер, їхній проводир і ватажок, став просити його від імені громад, щоб він дозволив їм взяти всіх зрадників проти нього й проти закону, і король погодився на те, щоб вони взяли по своєму бажанню тих, хто був зрадниками й що можна було законним порядком довести, що вони були зрадниками. І названий Уот і громади тримали два прапори й прапори й прапорці, коли вони зверталися зі своєю петицією до короля. І вони просили, щоб жодна людина не була більше кріпаком і не приносила феодалної присяги й ніякої повинності не несла ніякому сеньйорові, але давала б по чотири пенси за акр землі, щоб ніхто не повинен був нікому служити інакше, як по своїй добрій волі й за договором.

І в цей час король велів громадам вишикуватися у два ряди й сповістити їх, що він хоче підтвердити й подарувати їм, щоб вони були вільні й взагалі все, чого вони бажають, і що вони можуть пройти через все королівство Англії й брати всіх зрадників й у безпеці приводити їх до нього, і він буде карати їх, як того вимагає закон.

Під приводом цього дарування названий Уот Тайлер і деякі громади відправилися до Тауеру, щоб взяти архієпископа, а інші залишилися на Майл-Енді. У цей час архієпископ набожно співав свою месу в Тауері ...й, коли він вимовляв «всі святі моліться за нас», увійшли общини й витягли архієпископа з капели в Тауері, грубо штовхали й били, били й інших, які були з ним, і вивели їх на пагорб біля Тауера й відрубали голову владиці...

архієпископові Кентерберійському...

Потім вони повернулися до лондонського мосту й тут виставили голову архієпископа на воротах моста й вісім інших голів тих, які були обезголовлені, щоб усі могли бачити їх, хто буде проходити через міст. ... Було обезголовлено в цей день 140 або 160 чоловік. Потім вони вирушили до будинків ломбардців й інших іноземців, уривалися в їх домівки й грабували їх, забираючи все майно, яке тільки могли забрати, протягом усього дня й ночі, що наступила, з огидними лементами й страшним шумом.

І наступного дня, у суботу... король велів сповістити серед всіх громад околиць, які були в Сіті, щоб вони вирушали на Смісфілд, щоб зустрітися там з ним, і так вони й зробили... І в цей [час] під'їхав мер Лондона Вільям Уолуорс і король велів йому вирушити до общин і сказати, щоб їхній проводир з'явився до нього. І коли він, по імені Уот Тайлер з Медстона, був покликаний мером, він під'їхав до короля з великою чемністю, сидячи на невеликому коні, щоб його могли бачити громади. І він зійшов з коня, тримаючи в руці кинджал, якого він взяв в іншої людини. І коли він зійшов, він взяв короля за руку, наполовину зігнув коліно й міцно й сильно потряс кисть руки, говорячи: «Будь спокійний і веселим, брате. Через які-небудь два тижні общини будуть хвалити тебе ще більше, ніж тепер, і ми будемо добрими товаришами». А король сказав названому Уоту: «Чому ви не хочете йти у ваші місця?» Той відповідав з великою клятвою, що ні він, ні його товариші не підуть доти, поки не одержать грамоту таку, яку вони хочуть одержати, і поки не будуть вислухані й включені в грамоту такі пункти, які вони хочуть зажадати, погрожуючи, що лорди королівства будуть каятися, якщо вони [громади] не одержать пунктів, які вони хочуть. Тоді король запитав його, які це пункти, які вони хочуть, і він охоче й без заперечення наказав написати їх і прикласти до них печатка. І тоді названий Уот прочитав уголос пункти, які вони вимагали, і зажадав, щоб не було ніякого іншого закону, крім Вінчестерського закону, і що надалі ні в якому судовому процесі не буде оголошення поза законом і що жоден сеньйор не буде мати сеньйорії, і всі вони будуть справедливо розділені між

всіма, і тільки один сеньйор король буде мати їх, і що майно святої церкви не повинне перебувати в руках ченців, парафіяльних священників і вікаріїв, ні інших зі святої церкви, але ті, хто володіє ним, будуть одержувати достатнє для життя утримання, а все інше майно повинне бути розділеним між парафіянами; єпископів не буде в Англії, крім одного, і прелатів, крім одного; і всі землі й держання, що перебувають у цих власників, будуть узяті в них і розділені між общинами, із залишенням їм помірною утримання, і що в Англії не буде жодного кріпака, ні кріпосництва, ні холопства, але все повинні бути вільні й одного стану. На це король спокійно відповів і сказав, що все, що він може, він чесно їм подарує, залишаючи за собою регалію своєї корони, і велів йому вирушати до свого дому без подальшого зволікання.

Увесь цей час, коли король говорив, жоден лорд і жоден з його радників не насмілювався й не хотів давати відповідь общинам у жоднім місці, крім самого короля...

Убивство Уота Тайлера

...Мер Лондона, по імені Вільям Уолуорс, став докоряти Уоту за... насильство й неповажне поводження в присутності короля й заарештував його. І за цей арешт названий Уот з великим роздратуванням ударив мера кинджалом у живіт. Але, як було завгодно

Богові, названий мер був з кольчугою й не потерпів ніякої шкоди, але, як людина смілива і мужня, витяг свій меч і відповів названому Уоту сильним ударом у шию й ще раз сильним ударом у голову. Під час зіткнення один слуга королівського двору витяг свою шпагу й ударив його два або три рази в живіт і поранив його на смерть. І названий Уот пришпорив коня, кричачи общинам, щоб вони стали за нього; і кінь поніс його за яких-небудь вісімдесят кроків, і отут він звалився на землю напівмертвий. І коли общини побачили, що він звалився й не

знали напевно, що з ним трапилось, вони стали натягати свої луки й стріляти, внаслідок чого сам король пришпорив свого коня й поїхав до них і велів їм, щоб всі вони йшли до нього на поле св. Іоанна Клеркенвельського.

Розправа з повсталими

Тим часом лондонський мер зі своєю поспішністю, з який тільки міг, поскакав у Лондон і зробив розпорядження, щоб всі ті, хто стояв на чолі двадцяти чотирьох кварталів Сіті, зробили оповіщення по своїх кварталах, щоб усі озброїлися як тільки могли скоріше й вирушили до короля на поле св. Іоанна...

І прибувши сюди олдермени, ведучи із собою начальників кварталів на чолі вишикуваних у військовому порядку людей їхніх кварталів, прекрасний загін добре озброєних людей великої сили. І вони оточили общини, як овець у загоні. І після того як мер відіслав начальників міських кварталів до короля, він повернувся із загоном на Смісфілд, щоб покінчити з вищезгаданим командувачем общин. Коли він прибув у Смісфілд, він не знайшов названого провідника Уота Тайлера й цьому він дуже здивувався й запитав, куди подівся зрадник. І йому сказали, що він був віднесений частиною общин у госпіталь для бідних біля св. Варфоломія й покладений у кімнату начальника названого госпіталю. І мер увійшов туди й знайшов його й наказав винести його на Смісфілд у присутності його товаришів і велів обезголовити його й так закінчив його злочинне життя. І велів з насадити його голову на кіл і нести перед собою до короля, що перебував у полі... І коли громади побачили, що їхній командир Уот Тайлер помер таким чином, вони впали на землю серед пшениці, як люди збентежені, голосно благали короля про прощення їм їхніх злочинів. І король прихильно дарував їм прощення, і багато хто з них кинулися бігти...

Після цього король розіслав своїх посланців по різних місцях хапати їх і умирати. І багато хто були схоплені й повішені в Лондоні. І багато шибениць було поставлено тоді навколо лондонського Сіті й в інших містах і селах у південній частині країни. Нарешті, з Божого бажання король побачив, що занадто багато з його підданих загинуло й багато крові пролито, серце

його охопила жалість, і він дарував їм прощення під умовою, що надалі вони ніколи не будуть повставати під страхом втрати життя й що кожний з них візьме грамоту про помилування й заплатить королеві мита за його печатку двадцять шилінгів, щоб зробити його заможним. Так скінчилася ця нещасна війна.

(Соціальна історія середньовіччя, т. II, с. 204-214).

ТЕМА 11
ВИНИКНЕННЯ МОНАРХІЇ ЗІ
СТАНОВИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ В АНГЛІЇ

План

1. Територіальні проблеми і невдала зовнішня політика Джона Безземельного.
2. Внутріполітичний конфлікт і боротьба з папством. Ухвалення Великої Хартії вольностей.
3. Політична криза і Громадянська війна 1258 – 1267 рр. Виникнення Парламенту.
4. Боротьба за зміцнення повноважень Парламенту в XIII – XIV стст.
5. Оформлення двопалатної структури Парламенту, його склад.
6. Функції і права Парламенту і депутатів у XIV – XV стст.
7. Значення Парламенту у внутріполітичному житті і зовнішній політиці Англії.

Джерела

1. Трактат «О порядке ведения парламента» // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. М., 1961.

Література

1. Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента (Из истории английского общества и государства XIII в.). М., 1960.
2. Гутнова Е. В. Роль бюргерства в формировании сословных монархий в Западной Европе // Социальная природа средневекового бюргерства. М., 1979.
3. Гутнова Е. В. Сословная монархия и крестьянство в Западной Европе XII – XV вв. // Вопросы истории. 1978. № 8.
4. Гутнова Е. В. Сословно-представительные собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. М., 1995. Вып. 3.
5. Дмитриева О. В. У истоков английского парламентаризма // Британия и Россия. М., 1997.
6. Кареев Н. И. Поместье-государство и сословная монархия средних веков. СПб., 1909.

7. Ковалевский М.М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии – к парламентаризму. М., 1906. Т. 1-3.
8. Колесницкий Н. Ф. Феодалное государство (V – XV вв.). М., 1967.
9. Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X – XIII веков. М., 1938.
10. Репина Л. П. Сословие горожан и феодалное государство в Англии XIV века. М., 1979.
11. Хачатурян Н. А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции. М., 1976.
12. Хачатурян Н. А. Сословная монархия во Франции XIII – XV вв. М., 1989.
13. Хачатурян Н.А. Эволюция государства в средневековой Европе до конца XV века // История Европы, М., 1992. Т. 2: Средневековая Европа.

Методичні рекомендації

Серед широкого кола проблем політичної історії західноєвропейського середньовіччя питання вивчення станової монархії займає особливе місце. Ця обставина визначається не тільки значимістю пов'язаного з нею етапу в розвитку середньовічної держави. Не менш важливим є те, що саме дана стадія державного розвитку середньовіччя з найбільшою виразністю виявляє якісну своєрідність соціальної структури середньовічного суспільства, яка характеризується складним сплетінням класових і станових відмінностей.

Учасники практичного заняття повинні виявити історичні передумови і причини становлення нової форми середньовічної держави, що визначаються тими істотними зрушеннями в соціально-економічному, політичному та духовному житті Західної Європи, які сталися протягом XI – XIII ст., простежити основні віхи процесу становлення органів станового представництва, а потім, використовуючи метод порівняльно-історичного аналізу, встановити спільні риси та регіональні особливості їх функціонування в системі державного управління.

Заняття пропонується завершити обговоренням питання про історичне значення виникнення станово-представницьких

установ, зміст якого включає в себе як розгляд основних історичних підсумків їх діяльності в XIII – XV ст., так і визначення ступеня і форм впливу політичних інститутів і традицій, що склалися в цей період на подальший розвиток державності в країнах Західної Європи.

Наведені джерела відносяться до історії становлення та раннього розвитку англійського парламенту. «Велика хартія вольностей», видана в 1215 р. від імені короля Іоанна Безземельного, є яскравим свідченням зростання політичної активності станів в Англії на початку XIII ст. Представляючи собою утверджений королем і скріплений його печаткою звід вимог повсталих проти свавілля Іоанна баронів, лицарів і городян, Велика хартія дозволяє виявити суть протиріч між станами і королівською владою, а також уявлення повсталих про шляхи вдосконалення політико-правового устрою країни.

Інші джерела висвітлюють різні аспекти ранньої історії станового представництва. Запрошення до участі в роботі парламенту, які надсилала королівська влада депутатам, містять важливі дані про його склад і способи формування. Їх суттєво доповнюють повідомлення шерифів про вибори в парламент на територіях керованих ними графств. При вивченні питання про роль органів станового представництва в системі державної влади доречно звернутися до текстів парламентських запитів на межі XIII – XIV ст.

На закінчення наводяться фрагменти найцікавішого юридичного пам'ятника XIV ст. - анонімного трактату «Про порядок ведення парламенту», який містить докладний опис його організаційної структури, а також пропозиції щодо змін внутрішнього устрою органу станового представництва в бажаному для автора, прихильника посилення політичної ролі парламенту і палати громад всередині нього, дусі.

Слід зазначити, що необхідною умовою успіху при вивченні даної теми є розгляд даних джерел у широкому контексті відомостей про досліджувану епоху. Рекомендована спеціальна література, що базується на осмисленні багатопланового комплексу історичних фактів, дозволяє повною мірою вирішити цю задачу.

КЛАРЕНДОНСЬКА АССІЗА КОРОЛЯ ГЕНРІХА II, 1166 р.

Починається Кларендонська ассіза, видана королем Генріхом II, за згодою архієпископа, єпископа, абатів, графів, баронів всієї Англії.

1. Насамперед постановив названий вище король Генріх за порадою всіх баронів своїх для охорони миру і збереження правосуддя, аби по окремих графствах здійснювалося розслідування і по окремих сотнях за посередництвом дванадцяти повноправних людей сотні і через посередництво чотирьох повноправних людей кожного села під клятвою, що вони говоритимуть правду: чи є в їх сотні або в їхньому селі яка-небудь людина, яку на підставі фактичних даних або за чутками звинувачують у тому, що вона – розбійник, таємний убивця чи грабіжник чи такий, що є переховувачем розбійників чи таємних убивць чи грабіжників після того, як государ король став королем. І ці судді нехай розслідують при своїй присутності, а шерифи при своїй.

2. І якщо виявиться, що обвинувачений на підставі фактичних даних або на підставі чуток, на підставі клятвених свідчень, названих вище, є дійсно розбійник, або таємний вбивця, або грабіжник, або укриватель їх після того, як государ король став королем, то він повинен бути заарештований, підданий випробуванню водою і нехай дасть клятву, що не був розбійником або таємним убивцею або грабіжником, або приховувачем їх після того, як государ король став королем.

3. І якщо сеньйор того, хто був заарештований, або його керуючий, або люди його попросять дати його їм на поруки протягом трьох днів після того, як він був заарештований, нехай буде відданий на поруки і сам він, і його майно, поки не з'явиться сам він на випробування.

4. І коли розбійник, або таємний вбивця, або грабіжник, або переховувачі їх будуть заарештовані на підставі названих вище клятвених показань, то якщо судді так скоро не з'являться в графство, де вони були заарештовані, то шерифи доведуть до відома найближчого судді через яку-небудь обізнану людину, що вони заарештували таких людей, і судді зі свого боку сповістять шерифів, куди вони хочуть, щоб до них привели заарештованих; і шерифи нехай приведуть їх до суддів; і разом з ними нехай

приведуть із сотні і з села, де вони були заарештовані, двох повноправних людей для доставки відомості графства і сотні про те, чому вони були заарештовані; і тут перед суддею вони (заарештовані) нехай будуть випробувані.

5. І над тими, хто був заарештований на підставі названих вище клятвених показань цієї Ассизи, ніхто не має права суду і ніхто не може брати їх майно, крім государя короля у своїй курії перед суддями його, і государ король отримуватиме все майно їх. Щодо ж тих, які будуть заарештовані інакше, ніж на підставі цієї клятви, нехай буде так, як зазвичай це буває і має бути.

6. І шерифи, які заарештують їх, нехай приводять їх до судді без іншого запрошення, крім того, яке вони вже отримали. І коли розбійники, або тасмні вбивці, або грабіжники і переховувачі їх, які були заарештовані на підставі клятвених показань чи іншим шляхом, передаються шерифам, ці останні повинні приймати їх негайно ж без затримки.

7. І в кожному окремому графстві, де немає в'язниць, вони повинні бути споруджені в бурзі або якомусь замку короля на гроші короля і з його дерева, якщо воно знаходиться близько, або з дерева найближчого лісу, під наглядом слуг короля для того, щоб шерифи могли в них тримати під вартою за посередництвом посадових осіб, які зазвичай це роблять, і їх слуг тих, які були заарештовані.

8. Бажає також государ король, щоб всі були на зборах графств для принесення цієї клятви так, щоб ніхто не залишався вдома через наявність якого-небудь наявного у нього привілею або через те, що він сам має свою власну курію або соку¹ і тому може не з'являтися для принесення цієї клятви.

9. І хай не буде нікого на території замку і за межами замку, а також і в баронії Уолінгфорд, хто б надумав заборонити шерифам входити до його курії або на його землю для огляду вільних поручителів, і щоб всі були під поручителями; і перед шерифами нехай вступають під вільне поручительство.

10. І в містах або в бургах нехай ні в кого не буде людей, і ніхто не приймає у дім свій, або на землю свою, або на свою соку (людей), за яких він не дасть поручительства, що представить їх

¹ Тобто, право судити.

перед суддею, якщо їх вимагатимуть, або якщо вони перебувають у союзах вільного поручительства.

11. І нехай нікого не буде в місті, або в бурзі, або в замку, або за їх межами, а також і в баронії Уолінгфорд, хто здумав би заборонити шерифам вступати на свою землю або на свою соку для арешту тих, про кого на підставі фактичних даних або на підставі чуток говорять, що вони – розбійники, або таємні вбивці, або грабіжники, або переховувачі їх, або оголошені поза законом, або обвинувачуються в порушенні лісових законів; але наказує (государ король), щоб усі допомагали шерифам у затриманні (злочинців).

12. І якщо хто буде заарештований, у кого знайдено було щонебудь, що було захоплене під час розбою чи грабежу і якщо він має погану славу, і про нього є погані свідчення, і у нього немає поручителя, то його не слід піддавати випробуванню. А якщо він не мав поганої репутації, то за знайдене у нього він повинен йти на випробування водою.

13. І якщо хто зізнався перед повноправними людьми або перед зборами сотні в розбої, або таємному вбивстві, або грабежі, або в приховуванні їх, а потім захотів заперечувати це, він не повинен піддаватися випробуванню.

14. Бажає також государ король, щоб ті, які зазнають випробування і вийдуть чистими з випробування, але в той же час користуються самою поганою славою і за свідченням багатьох і повноправних людей вважаються здатними на самі негожі вчинки, залишили межі земель короля так, щоб протягом восьми днів переїхали море, якщо тільки їх не затримає несприятливий вітер, і з першим же сприятливим вітром вони переїдуть море і після цього не повернуться до Англії інакше, як за особливою милістю государя короля; нехай вони будуть оголошені поза законом; і якщо повернуться, повинні бути заарештовані як поставлені поза законом.

15. І забороняє государ король, щоб який-небудь бродячий чоловік (*vaibus*), тобто бродяга (*vagus*) або нікому не відомий, знаходив притулок де-небудь, крім бурга, і щоб і тут він знаходив притулок не більш, як лише на одну ніч, якщо тільки він тут не захворіє, сам він або його кінь, завдяки чому може вказати цілком допустиме виправдання.

16. І якщо він пробуде там більше однієї ночі, він повинен бути арештований і перебувати під арештом, поки не з'явиться його сеньйор, щоб поручитися за нього, або поки не представить надійних поручителів; і той подібним же чином має бути зарештований, хто дав йому притулок.

18. І всі шерифи повинні заносити в списки всіх втікачів, які втекли з їх графств; і це вони повинні робити перед зборами графств; і імена їх, внесені в списки, вони принесуть суддям, як тільки вони з'являться до них (в графства), щоб вони розшукувалися по всій Англії, а майно їхнє було взяте на користь короля.

(Хрестоматія пам'яток феодального господарства и права стран Европы...)

ТРАКТАТ «ПРО ЗАКОНИ І ЗВИЧАЇ АНГЛІЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА», ЩО ЗАЗВИЧАЙ НАЗИВАЮТЬ [ТРАКТАТОМ] ГЛЕНВІЛЛА (1187 – 1189 рр.)

Тут починається трактат про закони і звичаї Англії, створений за часів короля Генріха II, коли правосуддя знаходилося під керівництвом прославленого Ранульфа Гленвілла, найбільш освіченого на той час у праві і стародавніх звичаях королівства.

Пролог

Королівська влада не тільки повинна бути оснащена зброєю проти заколотників і народів, які повстають проти короля і держави, їй належить також бути прикрашеною законами для управління підвладними і мирними людьми, щоб і під час війни, і під час миру наш славний король міг успішно нести свою службу, розбиваючи пиху неприборканих і некерованих справедливою рукою сил. Керуючи на основі правосуддя покірними і згодними з силою справедливості, він може бути завжди переможним у війні зі своїми ворогами, а також показати себе абсолютно безстороннім відносно своїх підлеглих.

Ніхто не сумнівається в тому, наскільки тонко, сильно, вміло наш найвидатніший король вів збройну боротьбу проти злих задумів своїх ворогів під час військових дій, через що його слава поширилася зараз по всій землі і його могутні справи – до всіх

меж світу. Також немає суперечок про те, наскільки справедливо і милосердно, наскільки завбачливо веде себе по відношенню до своїх підлеглих під час миру той, хто є творцем і прихильником миру, завдяки суду Його Величності, настільки неупередженому, що не існує судді такою мірою безсоромного або нахабного, який би наважився остаточно зійти зі стежки правосуддя або відхилитися від шляху правди. Завдяки цьому в такому суді бідна людина насправді не відчуває ні тиску сили свого процесуального противника, ні прихильності і доброзичливості, що веде будь-яку людину геть від основ правосуддя. Воістину він [король] не нехтує керівництвом законами і звичаями держави, які виникають з розсудливості й існують тривалий час; і, більше того, він навіть прислухається до тих зі своїх підлеглих, хто більш обізнаний у праві і звичаї держави, які, як він знає, виділяються серед інших розважливістю, мудрістю і красномовством і які, як він виявив, є найбільш швидкими і проникливими при вирішенні справ на основі правосуддя та у врегулюванні спорів, діючи коли зі строгістю, коли з поблажливістю, залежно від того, що представляється їм найбільш доцільним.

Хоча закони Англії неписані, не здається абсурдним називати їх законами – як відомо, ті з них, які були проголошені з питань, що розглядаються в раді за рекомендацією магнатів і з підтримкою влади короля, також є законами, адже «що забажає король, має силу закону». Але якщо тільки через те, що вони були не записані, вони не вважалися законами, то запис їх, безсумнівно, повинен був надавати їм більший авторитет, ніж навіть справедливість того, хто видає їх, або розум того, хто встановлює їх.

Однак у наш час абсолютно неможливо повністю привести в письмову форму закони та правові правила держави, як з причини браку переписувачів, так і через хаотичне розмаїття одних і тих же законів і правил. Але існують деякі загальні правила, яких часто дотримуються в суді, які мені не тільки не здається самовпевненим, але швидше надзвичайно корисним зафіксувати в письмовій формі для більшості людей, і абсолютно потрібним для допомоги пам'яті. Я записав на лист, принаймні, невелику частину цих загальних правил, навмисно переймаючи

загальний стиль і слова, що використовуються в суді з метою забезпечити знанням їх тих, хто незнайомий з цим видом недосконалої мови. Для додання предмету розгляду ясності, я розділив види судових справ таким чином:

КНИГА I

РОЗПОДІЛ СУДОВИХ СПРАВ

Судові справи бувають або кримінальні, або цивільні. Деякі кримінальні справи підсудні Короні, а деякі – суду шерифів графств. Наступні підсудні королю:

Злочин, який цивілісти називають «образою монарха», а саме: вбивство короля або зрада державі чи армії, обманне приховування знайдених скарбів, позов про порушення королівського миру, вбивство, підпал, розбій, згвалтування, шахрайство та інші подібні злочини – все це карається смертю або відсіканням кінцівок.

Крадіжка не включається, тому що вона підлягає суду шерифів, і розглядається, і вирішується в графствах. Якщо королівські судді не можуть здійснити правосуддя, тоді шерифи мають юрисдикцію над вуличним скандалом, побиттям і навіть нанесенням ран, поки обвинувач не заявить у своїй скарзі, що тим самим було порушено королівський мир.

РОЗПОДІЛ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Деякі цивільні справи розглядаються і вирішуються виключно в суді короля; інші підлягають суду шерифів графств. Наступні повинні вестися в суді короля:

Справи, що стосуються вотчин; справи, що стосуються земельних володінь церкви; питання цивільного стану; справи про вдовину частину спадщини, коли жінка ще нічого не отримала; скарги про те, що штрафи, накладені в королівському суді, які не були сплачені; справи, що торкаються виконання феодалських повинностей та отримання звільнення від них; випадки вторгнення в королівські землі; борги мирян. Всі ці справи стосуються єдино претензій на право власності у спірних випадках: ті справи, в яких претензії засновані на володінні та які вирішуються визнанням, будуть розглянуті пізніше, у відповідному місці.

ЦИВІЛЬНІ СПРАВИ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ СУДУ ШЕРИФІВ

Наступні належать шерифам графств:

справи, що стосуються прав на вільні тримання, розпочаті наказом (ритом) короля, де порушення прав доводиться, на противагу королівським судам, описуваних далі чином¹; позови, що стосуються вілланів, також починаються наказом короля.

Тут починаються дебати за позовами

Коли хто-небудь скаржиться королю або його суддям щодо свого лену або вільного тримання і справа така, що вона має бути розглянутою в королівському суді або його розгляд у королівському суді є бажанням короля, тоді позивач повинен отримати наступний наказ про виклик до суду:

Наказ про перший виклик до суду

Король – шерифу, привіт. Накажи N. повернути R. законно і без зволікання одну гайду землі в такий-то віллі, щодо якої вищезгаданий R. скаржиться, що вказаний N. утримує від нього. Якщо він не зробить цього, виклич його допомогою сумлінних посильних з'явитися переді мною чи моїми суддями на наступний після пасхального тижня день, для того, щоб пояснити, чому він не зробив цього. І мати там посильних і цей наказ. Свідоцтво Ранульф Гленвілл з Кларендона.

Що велить закон у разі, коли сторона, викликана в суд, не з'являється і не надсилає жодних свідчень про поважну причину відсутності за першим викликом до суду:

У зазначений для відповіді день викликана в суд сторона або є, або ні. Якщо відповідач не приходить, він або надсилає представника чи свідка того, що відсутній у суді з поважної причини, або нічого. Якщо він і не приходить до суду, і не надсилає нікого, інша сторона, яка висувала проти нього позов, повинна з'явитися перед суддями в зазначений для відповіді день і представити свою справу проти власника; і вона повинна очікувати протягом трьох днів у суді. Якщо власник не прийде на четвертий день, але постануть особи, за допомогою яких він викликався до суду, і заявлять, що він був належним чином викликаний до суду, і запропонують довести це будь-яким чином, яким може вирішити суд, тоді суд повинен наказати, щоб власник знову був викликаний до суду новим наказом з'явитися в

зазначений для відповіді день, не пізніше, ніж через два тижні. Цей наказ повинен повелівати йому з'явитися і відповісти як на перший позов, так і за те, що він не з'явився за першим викликом до суду.

Подібним чином повинні бути вислані три виклику до суду. Якщо власник не з'являється і не присилає нікого за третім викликом, то земля повинна бути взята у власність короля і залишатися так протягом двох тижнів; якщо власник не з'являється протягом цього терміну, земельне володіння повинно бути відсуджене іншій стороні, і власнику не може бути дозволено відновлення спору, за винятком спору про власність з допомогою наказу про право. Якщо ж власник є протягом цих двох тижнів і бажає отримати нерухомість назад у результаті віндикації, йому має бути наказано з'явитися на четвертий день, коли він отримає рішення суду щодо нього; і таким чином, якщо він з'явиться тоді, він може отримати своє земельне володіння назад. Якщо власник не з'являється за третім викликом до суду і визнає попередні виклики, він негайно позбавляється свого володіння, поки не зможе захистити попередні дні, призначені для звіту, королівською запорукою. Це робиться негайним наданням наступного наказу:

Наказ для захисту звітнього дня королівською запорукою

Король – своїм судьям, привіт. Я ручаюся, що за моїм наказом N. перебував на моїй службі в такому-то місці і в такий-то день і, внаслідок цього, не міг з'явитися перед вами в той день на ваш суд. Тому я наказую вам, що ви не повинні ставити йому в провину його відсутність у той день, також в силу цього він не повинен нести втрати. Свідоцтво, і т.д.

Якщо власник заперечує всі виклики до суду, він повинен звіритися присяжним у повазі до кожного з них. Якщо хтось із осіб, що підтверджували під присягою правильність тверджень учасника спору, не виконує своїх зобов'язань у зазначений день, або якщо законні та безсумнівні заперечення можуть бути пред'явлені до одного з них з особистих підстав, то власник втрачає своє земельне володіння відразу, з причини невиконаних зобов'язань. Якщо, проте, свідки виконають все належним чином, то власник може відповісти за позовом у той же день.

Якщо сторона, викликана в суд, не з'явилася в перший звітний день, але привела суду поважну причину неявки, то виправдання має бути ухваленим, якщо воно є прийнятним. Викликаний у суд може виправдати себе подібним чином на три наступних звітних дні. Отже, оскільки неявка до суду може бути визнана поважною з різних причин, давайте розглянемо різні види поважної неявки до суду.

Причини, з яких неявка в суд визнається поважною

Деякі з цих причин ґрунтуються на хворобі, деякі – на інших підставах. Перші поділяються на хворобу по дорозі до суду і на хворобу вдома.

Відсутність по хворобі, що почалася по дорозі в суд

Якщо сторона, викликана в суд, виправдовує себе на перший звітний день хворобою по дорозі в суд, то інша сторона, якщо вона присутня, має вибір. Вона може вимагати від того, хто виправдовується представити в той же день поважні докази відсутності в суді, або ж той, хто виправдовується повинен знайти поручителя або заставу на підтвердження свого запевнення, що у вказаний день він представить до суду свого сеньйора для підтвердження поважної причини неявки до суду. Він може виправдовувати себе подібним чином три наступних звітних днів. Якщо він не прийде на третій з цих днів, але пред'явить поважну причину неявки до суду, то суд повинен йому наказати з'явитися на наступний звітний день або особисто, або надіслати замість себе повіреного з повноваженням виграти справу або програти. Таким чином, якщо хто-небудь з'явиться в той останній звітний день, пропонуючи захищати справу замість відсутнього власника з уповноваженням його на це листом від власника, і навіть без листа, якщо він відомий як його родич, він повинен бути прийнятий у суді для того, щоб придбати або втратити для нього. Але якщо власник сам приходить на четвертий звітний день і підтверджує всі три попередні поважні причини неявки до суду, він повинен довести кожен з них клятвою під присягою; і потім він повинен відповісти за позовом в той же день. Якщо власник не з'явиться і не надішле уповноваженого на четвертий звітний день, володіння має бути взятим під руку короля на підставі, присланого з суду шерифу, в

графстві якого розташовується володіння, наказу, що має таку форму:

Наказ про вилучення земельного володіння «під руку короля» у результаті невиконання обов'язків

Король – шерифу, привіт. Я наказую тобі взяти під мою руку без зволікання половину землі з вілли такого-то, яку М. заявляє як її удовину частину спадщини проти R. і щодо якої є позов між ними в моєму суді. Ти повинен простежити, щоб моїми судьями була обговорена дата цієї конфіскації. М. викликати вищезгаданого R. з допомогою вірних посильних перед моїми судьями в Вестмінстері на наступний день після четвертої неділі після Пасхи вислухати вирок у його справі. І мати там посильних і цей наказ. Свідоцтво Ранульф Гленвілл у Вестмінстері.

Шериф цього графства повинен також наказати з допомогою наступного наказу схопити і ув'язнити лжесвідків:

Наказ про накладення арешту на особу, яка неправдиво свідчила про поважну причину неявки до суду відповідача

Король – шерифу, привіт. Я наказую тобі розшукати, з обережністю і без зволікання, по всьому твоєму графству, F., який лжесвідчив на користь R. проти M. в моєму суді... І насильно відправити його до в'язниці, поки не отримаєш наступні розпорядження. Свідоцтво і т. д.

Більш того, власник тим часом повинен бути викликаний, щоб з'явитися перед королем або його судьями, для того, щоб показати, чому він не гарантував свого свідка, і також відповісти на основний позов. Нарешті, поручитель свідка повинен бути викликаний за допомогою наступного наказу:

Наказ про виклик до суду поручителя особи, яка свідчить про поважну причину неявки до суду [відповідача]

Король – шерифу, привіт. Виклич N. з допомогою вірних посильних з'явитися переді мною чи моїми судьями в Вестмінстері в третю неділю після Великодня, для того, щоб показати, чому він, у відповідності зі своїм зобов'язанням, не поставив R. переді мною у Вестмінстері, в неділю після Пасхи, для того, щоб поручитися про поважну причину відсутності, яку F. виклав для нього в моєму суді проти M. і мати там посильних і цей наказ. Свідоцтво і т. д.

Якщо власник з'явиться протягом двох тижнів і спробує повернути володіння в результаті віндикації, йому має бути наказано з'явитися в призначений день для отримання правосуддя, здійсненого відносно нього. Якщо він прийде, тоді він повинен отримати назад володіння, даючи поруку, і може зберігати його. Він може також повернути своє володіння, якщо він заперечує всі виклики до суду і всі поважні причини неявки до суду і доводить це клятвою дванадцяти присяжних щодо кожного звітного дня ... Якщо, тим не менш, він не приходить протягом двох тижнів, володіння має бути відсудженим іншій стороні на наступний звітний день, і йому ніколи не буде в майбутньому дозволено відновити позов, за винятком питання про право з допомогою наказу про право. Шериф введе іншу сторону у володіння нерухомістю на підставі наступного наказу:

Наказ про надання земельного володіння однією із сторін унаслідок невиконання зобов'язань іншою стороною

Король – шерифу, привіт. Я наказую тобі ввести М., без зволікання, у володіння такою кількістю землі в такій-то віллі, щодо якої був позов між нею і R. у моєму суді, тому що володіння цією землею присуджено згаданій М. у моєму суді за рахунок невиконання обов'язків R. Свідोцтво і т. д.

(Оприлюднюється за: The treatise on the laws and customs of the Realm of England commonly called GLANVILL. - Ed. by G.D.G. Hall. London & Edinburg, 1965. - P. 1-13. (Переклад з англійської і латинської - Ю.В. Огнєвої).

БАРОНСЬКІ СТАТТИ (1215 р.)

Це – статті в яких барони просять і король дає на них свою згоду

1. Після смерті попередників спадкоємці повнолітні будуть отримувати свій спадок, сплачуючи старовинний рельєф, який має бути визначений у грамоті.

2. Спадкоємці неповнолітні, і які перебувають під опікою, коли стануть повнолітніми, будуть отримувати спадок без сплати рельєфу і мита.

3. Опікун неповнолітнього повинен отримувати помірні доходи, звичні платежі і служби, не завдаючи шкоди і розорення ні людям, ні їх майну; і якщо опікун землі принесе розорення і

втрати, він повинен втратити опіку; і опікун буде підтримувати будівлі, парки, приміщення для худоби, ставки, млини і ін., що відносяться до цієї землі, із доходів з цієї ж землі; і щоб спадкоємці так вступали у шлюб, щоб не виходило нерівних шлюбів, і за порадою близьких їм родичів по крові.

4. Щоб вдова нічого не давала за свою вдовину частку або за своє придане після смерті свого чоловіка, але залишалась в його домі упродовж 40 днів після його смерті, і щоб упродовж цього терміну їй була видана вдовина частка; і нехай вона негайно ж отримає своє придане у свою спадщину.

5. Король або бейліф не буде брати за борг яку б то не було землю, доки достатнім забезпеченням є рухомість боржника; і поручителі боржника не повинні примушуватися до сплати боргу, доки головний (сам) боржник спроможний сплатити борг; якщо ж головний боржник не сплатить боргу, то поручителі його, якщо побажають, нехай володіють землями боржника, доки борг цей не буде повністю сплачений, якщо головний боржник не буде здатним довести, що він розрахувався вже з поручителями.

6. Король не буде дозволяти ніякому барону брати допомогу (гроші) зі своїх вільних людей, якщо тільки це не для викупу його з полону і не для посвячення в рицарі його першонародженого сина і не для видачі заміж першим шлюбом його першонародженої доньки, та й це він зробить з допомогою помірної суми.

7. Щоб ніхто не відправляв більшої служби з рицарського лену, ніж та, яка від нього належить.

8. Щоб загальні судові справи не слідували за курією сеньйора короля, але призначалися для розгляду в якому-небудь відповідному місці; і щоб розслідування проводились в тих же графствах і таким способом: щоб король посилав двох юстиціаріїв 4 рази в рік, які з 4 рицарями того ж графства, обраними графством, розбирали б ассізи про нове загарбання, про смерть попередника і про останнє призначення на парафію, і щоб ніхто через це не запрошувався (на збори графства) крім присяжних і обох сторін.

9. Щоб вільна людина присуджувалася до штрафу за малий проступок згідно з родом проступку, а за більший проступок згідно з величиною проступку, і при цьому її головне майно

залишалось би недоторканим; щоб і віллан таким же чином штрафувався, зі збереженням недоторканим його інвентаря; і щоб купець таким же чином, зі збереженням недоторканості його товару, за посередництва клятви чесних людей із сусідів.

10. Щоб клірик штрафувався зі свого світського лену таким же чином, як і інші перед цим означені, а не згідно з його церковним бенефіцієм.

11. Щоб ніяка община не штрафувалась через будівництво мостів по берегах річок, якщо це не там, де вони повинні були знаходитись згідно з правом давніх часів.

12. Щоб міра вина, хліба і ширина сукон та інших предметів була виправлена; те ж і з вагами.

13. Щоб асізи про нові загарбання і про смерть попередника заносились в реєстр (*abbrevientur*); те ж слід робити і з іншими асізами.

14. Щоб шериф не втручався в судові справи, які підвідомчі короні, крім коронерів; і щоб графства і сотні віддавались на відкуп за старовинні фірми без всякої надбавки; вилучення має бути зроблене лише для манорів, які належать королівському домену.

15. Якщо хтось з утримувачів короля помре, шерифові або іншому чиновнику короля буде дозволено вступити у володіння його рухомістю і описати її в присутності повноправних людей, так, щоб ніщо з неї не було взятим, доки не буде повністю в'яснено, чи не заборгував він чогось сеньйору королю, і в такому випадку борг короля повинен бути сплаченим, а інше майно слід залишити душеприказчикам для виконання заповіту померлого; а якщо не було ніякого боргу королю, то вся нерухомість має бути залишеною за померлим.

16. Якщо вільна людина помре без заповіту, то майно її слід розподілити руками її найближчих родичів і друзів і під спостереженням церкви.

17. Щоб вдови не примушувалися до заміжжя, поки бажають жити без чоловіка, але так, однак, щоб вони представили гарантію, що не вийдуть заміж без згоди короля, якщо вони тримають від короля, або своїх сеньйорів, від яких вони тримають.

18. Щоб констебль або інший чиновник не брав хліба або іншої нерухомості інакше, як негайно сплативши за неї гроші або отримав зі згоди продавця відтермінування сплати.

19. Щоб констебль не міг примушувати рицаря давати гроші замість охорони замку, якщо той бажає здійснювати цю охорону особисто або через посередництво іншої чесної людини, якщо з поважної причини сам не може її здійснювати; і якщо король поведе його в похід, то він повинен бути вільним від зобов'язання охорони відповідний обсяг часу.

20. Щоб шериф або бейліф короля або інший хто не брав коней або воза вільної людини для перевезення інакше як з її згоди.

21. Щоб король або його чиновник не брав чужого лісу для будівництва замку або для інших своїх потреб інакше як зі згоди того, чий цей ліс.

22. Щоб король не тримав землю тих, що були засуджені за важкий злочин, більше року і дня, але після закінчення цього терміну нехай вона буде передана сеньйору феодеу.

23. Щоб всі заправи зовсім були прибрані з Темзи і Мідусея і по всій Англії.

24. Щоб наказ, який називається Praesire в майбутньому нікому не видавався про яке-небудь утримання, завдяки чому вільна людина могла б втратити свою курію.

25. Якщо хто без суду був позбавлений королем володіння або тривалий час був позбавлений ним можливості вступити у володіння землями, вольностями і своїм правом, негайно він повинен бути відновлений у своїх правах; і якщо спір виник про це, то він повинен бути вирішений судом 25 баронів; і щоб ті, хто був позбавлений володіння батьком або братом короля, отримали своє право без затримки за вироком своїх перів в курії короля; і якщо король повинен мати відстрочку, які і інші, що прийняли хрест, тоді архієпископ і єпископи виголосять про це вирок до відповідного дня безапеляційно.

26. Щоб нічого не давали за наказ про розслідування про життя або члени, але нехай він вільно видається без плати, і нехай нікому не буде в цьому відмови.

27. Якщо хто тримає від короля *per feodi firma*, *per sokagium* або *per burgagium* (грошове тримання, просте вільне тримання і

міське тримання), а від кого-небудь іншого *per servitium militis* (за рицарську службу), то сеньйор король не буде мати опіки по відношенню до рицарського лену, який той тримає від іншого, через те тільки, що він тримає і від нього *burgagium* чи *sokagium*; не повинен він мати опіки і по відношенню до *burgagium*, *sokagium* або *feodi firma*; і щоб вільна людина не втрачала своїх прав, пов'язаних з рицарським леном, через малі сержантиси, тобто, по відношенню до тих, хто (тримаючи від них рицарський лен, у той же час від короля) утримують таке держання і дають за нього (королю) ножі, або стріли або щось подібне.

28. Щоб ніякий чиновник не міг нікого притягувати до відповідальності (на суді з допомогою ордалій) лиш на основі своєї власної усної заяви без залучення заслуговуючих довіри свідків.

29. Щоб особистість вільної людини не могла бути заарештованою, ув'язненою в тюрму або позбавлена прав на володіння своєю землею, або поставлена поза законом або вигнана або яким-небудь способом знедолена, і щоб король не йшов на неї і не посилав на нього сили, інакше, як за вироком його перів і по закону країни.

30. Щоб право не продавалося і не уповільнювалося і не заперечувалося.

31. Щоб купці безпечно виходили і приходили для купівлі і продажу, без всяких несправедливих мит і зі старовинними і справедливими платежами.

32. Щоб щитові гроші або допомога (*auxilium*) не накладались у королівстві інакше, як через загальну раду королівства, якщо це не для викупу короля і не для посвячення в рицарі його першородного сина і не для видачі заміж першим шлюбом доньки його першородної, і для цього має бути визначена помірна допомога. Подібним же чином слід вчиняти і відносно примусових зборів і допомог (*de tallagiis et auxiliis*) з міста Лондона і з інших міст, які мають відносно цього вольності; і щоб місто Лондон у повноті мав старовинні вольності і вільні звичаї свої як на землі, так і на воді.

33. Щоб кожному дозволено було виїжджати з королівства і повертатися, зберігаючи вірність сеньйору королю, за винятком

якогось короткого часу під час війни через загальну користь королівства.

34. Якщо хтось візьме що-небудь, більше чи менше, в борг у євреїв і помре раніше, ніж цей борг буде сплачений, борг цей не буде давати процентів, доки спадкоємець (померлого) буде неповнолітнім, від кого б він не тримав (свою землю); і якщо цей борг потрапить до рук короля, король стягне тільки ту основну суму, яка міститься в борговому зобов'язанні.

35. Якщо хтось помре, залишившись у боргу у євреїв, дружина його повинна отримати свою вдовину частку, а якщо залишаться діти, їм має бути забезпечене необхідне, згідно з триманням (померлого), і з залишку слід сплатити борг, але так, щоб повинності, які слідують з тримання сеньйорам (померлого), не потерпіли при цьому ніякої шкоди; подібним же чином слід вчиняти із з іншими боргами; і щоб опікун землі передавав спадкоємцеві, коли той стане повнолітнім, його землю забезпечену всім необхідним такою мірою, в якій вона може бути забезпечена за своїми доходами плугами та іншими господарськими знаряддями.

36. Якщо хтось тримає землю, що входить до складу якогось-небудь виморочного лену, як баронія Уолінгфорд, Нотінгем, Булонь і Ланкастер, або інших виморочних ленів, які знаходяться в руці короля і представляють собою баронії, і помре, то його спадкоємець не буде давати іншого рельєфу і не буде нести королю іншої повинності, ніж та, яку він ніс би самому барону; і щоб король таким же чином тримав цей лен, як тримав його сам барон.

37. Щоб мита, які були сплачені при отриманні вдовиної частини, приданого, спадщини і при сплаті штрафів несправедливо і всупереч закону країни, були віддані повному забуттю, або нехай по відношенню до них буде вчинено за вироком 25 баронів або за вироком більшої їх частини спільно з архієпископом та іншими, яких він побажає з собою покликати, таким чином, що, якщо який-небудь чи які-небудь із 25 баронів самі опиняться сторонами в подібній тяганині, то вони мають бути відсторонені, і на їх місце поставлені інші, тими, що залишилися із 25.

38. Щоб були повернені заручники і грамоти, які були видані королю у вигляді гарантій.

39. Щоб ті, хто живе поза межами лісової округи, не зобов'язані були з'являтися перед лісовими суддями на виконання загальних запрошень, якщо вони не є стороною в справі або поручителями; і щоб погані звичаї відносно заповідних королівських лісів і чиновників лісового відомства і заповідних місць у лісах, і шерифів, і рік були виправлені з допомогою 12 рицарів від кожного графства, які повинні бути обрані чесними людьми даного графства.

40. Щоб король зовсім усунув з посад родичів і все потомство Жерара де Atyes, щоб у майбутньому вони не обіймали посад, а саме: Енгеларда, Андрія, Петра і Жіона de Cancellis, Жіона, de Cygony, Матвія de Martiny і братів його, і Жоффруа, його племінника, і Філіпа Mark'a.

41. І щоб король усунув іноземців, рицарів, найманців, стрільців і найманих солдатів і сержантів, які прибули з кіньми і зброєю на шкоду королівству.

42. Щоб король призначав юстиціаріїв, констеблів, шерифів і бейліфів із таких (людей), які б знали закон країни і мали б бажання належним чином його виконувати.

43. Щоб барони, які заснували абатства і мають про це грамоти королів або старовинні права держателів по відношенню до них, мали опіку над ними, коли вони виявляться вакантними.

44. Якщо король позбавив уельсців земель або вольностей або чого-небудь іншого в Англії або в Уельсі, нехай вони будуть ним негайно повернуті без суду; а якщо вони були позбавлені своїх держань або усунуті від них в Англії батьком або братом короля без суду їх перів, король без зволікання виявить їм справедливість тим способом, яким він виявляє справедливість англійцям по відношенню до їх тримань в Англії згідно з правом Англії і відносно тримань в Уельсі згідно з правом Уельсу, а відносно тримань марки згідно з правом марки; те ж зроблять уельсці по відношенню до короля і його васалів.

45. Щоб король повернув сина Левеліна і крім того всіх заручників Уельса і грамоти, які були видані йому на забезпечення миру.

46. Щоб король вчинив по відношенню до короля шотландців відносно видачі заручників і відносно його вольностей і його права тим же способом, яким він робить це по відношенню до баронів Англії, (якщо не повинно бути інакше в силу грамот, які знаходяться у короля, за вироком архієпископа та інших, яких він запросив з собою).

47. І всі ліси, які оголошені королівськими лісами, мають перестати бути королівськими лісами, і так же має бути вчинено з річками, які оголошені заповідними самим королем.

48. Всі ж ці звичаї і вольності, які король погодився визнати такими, що підлягають дотриманню в королівстві, наскільки це відноситься до нього у відношенні до своїх (васалів), всі в королівстві, як миряни, так і клірики, будуть дотримуватися, що стосується їх у відношенні до своїх (васалів).

49. Ось форма гарантії для дотримання миру і вольностей королем і королівством. Барони обперуть 25 баронів королівства, яких побажають, які повинні усіма силами стерегти і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вольностей, які сеньйор король їм пожалував і своєю хартією підтвердив, таким саме чином, що якщо король або юстиціарій або бейліфи короля або хто-небудь із його слуг в чому-небудь по відношенню до кого-небудь здійснить правопорушення або порушать яку-небудь зі статей миру або гарантії, і порушення (це) буде вказане 4 баронами із вищезазначених 25 баронів, то ці 4 барони з'являться до сеньйора короля або до його юстиціарія, якщо король буде знаходитись за межами королівства, вказуючи йому (це) правопорушення, вимагатимуть, щоб правопорушення це без зволікання було виправлене; і якщо король або його юстиціарій не виправлять його, якщо король буде знаходитись за межами королівства, упродовж відповідного часу, який слід буде вказати в грамоті, то вищезазначені 4 барони донесуть цю справу решті із 25 баронів, і ці 25 баронів з общиною всієї землі будуть змушувати і тіснити короля всіма способами, якими тільки зможуть, тобто, шляхом захоплення замків, земель, володінь і всіма іншими способами, якими тільки зможуть, доки не буде виправлене (порушення) згідно з їх вироком, залишаючи недоторканою особу сеньйора короля і королеви і їх дітей; і після того, як (порушення) буде виправлене, вони знову будуть підкорятися сеньйору королю як і

колись. І хто в країні побажає, принесе клятву, що для виконання вищесказаного буде підкорятися наказам, вищеназваних 25 баронів і разом з ними в міру сил своїх буде тиснути короля; і король відкрито і вільно дасть дозвіл приносити клятву кожному, хто побажає її принести, і ніколи нікому не перешкодить принести клятву. Усіх же тих в країні, які по своїй добрій волі і силі не побажають принести клятву 25 баронам відносно спільного з ними примушення і тиснення короля, король змусить принести клятву 25 баронам своїм наказом, як сказано вище. І якщо хтось із вищезазначених 25 баронів помре або виїде з країни чи яким-небудь чином втратить можливість виконувати вищезазначене, ті з 25, які залишаться, оберуть на його місце іншого на власний розсуд, який подібним же чином принесе клятву, як і інші. В усьому ж, що доручається виконати цим 25 баронам, якщо самі 25 будуть присутніми і між ними про щонебудь виникне суперечка, або деякі з них, отримавши запрошення з'явитися, не побажають або не будуть здатними бути присутніми, буде вважатися вирішеним і твердим те, що більша частина їх постановила і звеліла, так, як ніби всі 25 з цим погодилися; і вищезазначені 25 принесуть клятву, що все вищесказане вони будуть вірно дотримуватися і всіма силами своїми змусять дотримуватися. Крім того король гарантує їх грамотами архієпископа і єпископів і магістра Пандульфа, що нічого не буде домагатися у сеньйора папи, через що б яка-небудь з цих угод була б скасована або применшена, і якщо щонебудь таке запитати (у папи), воно буде вважатися недійсним і таким, що не має значення і ніколи не буде застосоване.

ТАК ЗВАНА «НЕВІДОМА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ» ІОАННА БЕЗЗЕМЕЛЬНОГО

1. Погоджується король Іоанн на те, щоб не піддавати людину затриманню без суду, і щоб нічого не брати за здійснення правосуддя і щоб не чинити несправедливості.

2. І якщо трапиться, що мій барон або васал мій помре, і його спадкоємець буде повнолітнім, я повинен віддати йому його землю за справедливий рельєф, не беручи більше.

3. І якщо так буде, що спадкоємець (його) буде неповнолітнім, я повинен доручити землю (його) чотирьом

рицарям із більш повноправних в феод в опіку, і вони разом з моїм слугою повинні віддавати мені доходи з землі, не продаючи гаїв і не змушуючи людей платити викуп і не руйнуючи парку і скотного двору; а тоді, коли спадкоємець стане повнолітнім, я віддам йому повністю облаштовану землю.

4. Якщо спадкоємцем землі буде жінка, я повинен видати її заміж, порадившись з її родом, так, щоб вона не була видана за нерівню. І якщо я видам один раз, не зможу видавати її більше, але тоді вона вийде заміж за своїм бажанням, але тільки не за кого-небудь із моїх ворогів.

5. Якщо трапиться, що барон або васал мій помре, виражаю згоду на те, щоб гроші його були розподілені, як сам він їх розподілив; а якщо він буде захоплений смертю зненацька на чи війні, або від непередбачуваної хвороби, то дружина його або його діти або родичі і найближчі друзі нехай розподілять їх за його душу.

6. І дружина його не залишить житла його упродовж 40 днів і поки не отримає належним чином свою вдовину частку і отримає своє придане.

7. Даю моїм васалам згоду на те, щоб вони не йшли в похід за межі Англії, якщо це не в Нормандію і в Бретань і при тому належним чином; щоб, якщо хтось повинен давати для цього службу десяти рицарів, за порадою моїх баронів повинність ця має бути полегшена.

8. Якщо будуть стягуватися в країні щитові гроші, з рицарського лену буде стягуватися марка срібла; і якщо трапиться посилення військової повинності, більше (проти звичайного) має бути взяте за порадою баронів королівства.

9. Даю згоду на те, щоб всі заповідні королівські ліси, які батько мій і брат мій і я зробили заповідними королівськими лісами.

Іоан Безземельний

10. Даю згоду на те, щоб рицарі, які мають в старих моїх заповідних лісах гай, мали б і надалі гай для випасу худоби і для палива; і щоб вони мали свого лісника; і я тільки одного, який буде ходити за моєю худобою.

11. Якщо хто з васалів моїх помре, будучи винен євреям, борг не буде давати процентів, доки спадкоємець його буде неповнолітнім.

12. І я даю згоду на те, щоб людина не втрачала через худобу життя або членів.

«ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ» (1215 рік)

Іоанн, Божою милістю король Англії, сеньйор Ірландії, герцог Нормандії і Аквітанії, граф Анжу, архієпископам, єпископам, абатам, графам, баронам, юстиціаріям¹, чинам лісового відомства, шерифам, бейліфам², слугам і всім посадовим особам та вірним своїм привіт. Знайте, що ми за Божим навіюванням і для спасіння душі нашої і всіх попередників і спадкоємців наших, на честь Бога і для піднесення святої церкви і для поліпшення королівства нашого ...

1. По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільна і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями недоторканими, що випливає з того, що свободу виборів, яка визнається найважливішою і більше всього необхідною англійській церкві, ми за чистою і доброю волею, ще до незгоди, що виникли поміж нами і баронами нашими, завітали і грамотою нашою підтвердили й одержали підтвердження її від сеньйора папи Інокентія Третього, яку і ми будемо дотримуватися, і бажаємо, щоб її сумлінно на вічні часи дотримувалися і спадкоємці наші. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи усі нижчезгадані вольності, щоб мали їх і володіли ними вони і їх спадкоємці від нас і від спадкоємців наших.

¹ Судді королівського суду.

² Шериф – королівський чиновник, що перебував на чолі графства, бейліф – тут його помічник, що відав стягуванням податків та управлінням у сотні, яка була складовою частиною графства.

2. Якщо хто з графів або баронів або інших утримувачів, що тримають від нас безпосередньо за військову повинність, помре і в момент його кончини спадкоємець його буде повнолітнім і зобов'язаний буде платити рел'єф¹, то він [спадкоємець] повинен отримати свою спадщину після сплати старовинного рел'єфу, тобто спадкоємець або спадкоємці графа [повинні сплатити] за цілу графську баронію сто фунтів [стерлінгів], спадкоємець або спадкоємці барона за цілу баронію – сто фунтів, спадкоємець або спадкоємці лицаря, що володіє цілим рицарським ф'єфом², - сто шилінгів щонайбільше, а хто менше має платити, нехай і дає менше за давнім звичаєм ф'єфів.

3. Якщо ж спадкоємець когось з таких [утримувачів] виявиться неповнолітнім і знаходяться під опікою, то, досягнувши повноліття, нехай одержує свою спадщину без сплати рел'єфу і мита.

4. Опікун землі цього спадкоємця, який неповнолітній, повинен брати з землі спадкоємця лише помірні доходи і помірні звичайні платежі і розмірені повинності, і при цьому не завдаючи шкоди і розорення ні людям, ні речам; та якщо ми доручимо опіку якою-небудь з таких земель шерифові чи кому-небудь іншому, хто повинен буде давати нам звіт про доходи її, і він розорить і спустошить цю землю, котра під його опікою, то ми візьмемо з нього штраф, і земля хай буде доручена двом повноправним і чесним людям з цього ф'єфа, які і будуть давати звіт про доходи нам або тому, кому ми призначимо; та якщо ми подаруємо або продамо кому-небудь опіку над якоюсь із таких земель і він справить на неї розорення або спустошення, то він позбудеться цієї опіки і вона буде передана двом повноправним і чесним людям з цього ф'єфа, які таким же чином, як сказано вище, будуть давати нам звіт.

5. Опікун же, поки буде тримати під опікою землю, буде підтримувати будинки, парки, приміщення для худоби, ставки, млини та інше, що відноситься до цієї землі, з доходів цієї землі і зобов'язаний буде передавати спадкоємцю, коли той досягне повноліття, всю його землю, забезпеченою плугами та іншим

¹ Рел'єф – в Англії плата королю за вступ у володіння феодалом.

² Феодал.

сільськогосподарським реманентом, скільки потрібно його в робочий час і скільки можна мати його, погодившись розумно з доходами з землі.

7. Вдова по смерті чоловіка свого негайно ж і без всяких утруднень нехай отримує посаг і свій спадок і нехай нічого не платить за свою удовину частина або за своє придане або за свій спадок, яким чоловік її й сама вона володіла в день смерті чоловіка, і нехай залишається в домі свого чоловіка сорок днів після смерті його, протягом яких їй буде виділена її вдовина частина.

8. Ніяка вдова не повинна бути змушена до шлюбу, поки бажає жити без чоловіка; так, однак, щоб пред'явила поруку, що не вийде заміж без нашого відому, якщо вона від нас тримає, або без згоди свого сеньйора, від якого вона тримає, якщо вона від когось іншого [а не від нас] тримає.

9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходу з неї за борг, поки рухомості посадника достатньо для сплати боргу; та поручителі самого боржника не будуть змушені [до сплати його боргу], поки сам головний боржник буде в змозі сплатити борг; та якщо головний боржник виявиться не в змозі сплатити борг, не маючи звідки заплатити, поручителі відповідають за борг і, якщо побажають, можуть отримати землі і доходи боржника і володіти ними до тих пір, поки не отримають відшкодування боргу, який вони перед цим за нього заплатили, якщо тільки головний боржник не доведе, що він вже розрахувався з цими поручителями.

12. Ні щитові гроші, ні [яка інша] допомога не повинні стягуватися в королівстві нашому інакше, як по загальній раді королівства нашого, якщо це не для викупу нашого із полону і не для зведення в рицарі першородного сина нашого і не для видачі першим шлюбом заміж дочки нашої першородної; і для цього має брати лише помірну допомогу; подібним же чином слід чинити і щодо допомог з міста Лондона.

13. І місто Лондон повинне мати всі стародавні вольності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Крім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб всі інші міста, і бурги*, і містечка, і порти мали усі вольності і вільні свої звичаї.

14. А для того щоб мати загальну раду королівства при оподаткуванні допомогою в інших випадках, крім трьох вищеназваних, або для обкладання щитовими грошима, ми повелимо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами за нашими печатями кожного окремо і, крім того, повелим покликати всіх разом, через шерифів і бейліфів наших, всіх тих, хто тримає від нас безпосередньо...

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу із своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону і для посвячення в рицарі його першородного сина і для видачі заміж першим шлюбом його першородної дочки; та для цього слід брати лише помірну допомогу.

16. Ніхто не повинен бути примушений до несення більшої служби за свій лицарський лен, або за інше вільне тримання, ніж та, яка впливає з нього.

17. Загальні позови¹ не повинні надходити до нашої курії, але повинні розбиратися в якомусь певному місці².

18. Розслідування про нове захоплення, про смерть прародичів і про останню рекомендацію на парафію³ проводиться тільки в своїх графствах і таким чином: ми або, коли ми будемо перебувати за межами королівства, наш верховний юстиціарій буде посилати двох суддів у кожне графство чотири рази на рік, які разом з чотирма рицарями кожного графства, обраними графством, повинні будуть розглядати у графстві в певний день і в певному місці графства вищеназвані асізи⁴.

19. І якщо в день, визначений для зборів графства, вищеназвані асізи не можуть бути розглянуті, то слід залишитися стільком рицарям і вільним державцям із тих, які були присутні в цей день на зборах графства, щоб з їх допомогою могли бути складені належним чином судові вирoki відповідно до того, більш важливою чи менш важливою буде кожна зі справ [які підлягають вирішенню].

¹ Суд загальних позовів – королівський суд, який розглядав цивільні справи.

² Таким місцем було визначено Вестмінстер.

³ «Рекомендація на парафію» - право лорда висувати свого кандидата на посаду священника у церкву помістя.

⁴ Тут судові позови за вказаними вище справами.

20. Вільна людина штрафуватиметься за малий проступок тільки відповідно до виду провини, а за велику провину штрафуватиметься відповідно до важливості провини, причому має залишатися недоторканим її основне майно; так само [штрафуватиметься] і купець, і його товар залишиться недоторканим; і вілан так само штрафуватиметься, і у нього залишиться недоторканим його реманент, якщо він буде оштрафований нами; і ніякий зі згаданих вище штрафів не буде накладений інакше, як на підставі клятвених свідчень чесних людей з сусідів [обвинувачених].

21. Графи і барони штрафуватимуться не інакше, як за посередництвом своїх перів, і не інакше, як відповідно до виду провини.

22. Клірик штрафуватиметься як держатель свого світського держання не інакше, ніж інші [держателі], названі вище¹, а не згідно з величиною свого церковного бенефіція.

23. Ні община, ні окрема людина не повинні бути примушувані споруджувати мости на річках, крім тих, які спрадавна зобов'язані робити це по праву.

24. Ні шериф, ні констебль, ні коронери, ні інші чиновники наші не повинні розглядати справ, підсудних нашій короні.

25. Усі графства, сотні, уепенкети і треті² повинні віддаватися на відкуп за плату, що встановлена спрадавна, без всякої надбавки, за винятком наших доменіальних помість.

26. Якщо хто-небудь, хто тримав від нас світський лен, помре і шериф чи бейліф наш покаже наш наказ про сплату боргу, що померлий винен був нам, то нехай шериф або бейліф наш накладе заборону на рухоме майно померлого, знайдене на світському лені, і складе йому опис у розмірі суми цього боргу в присутності повноправних людей, так, проте, щоб нічого не було відчужено з цього майна, поки не буде сплачено нам борг, який цілком з'ясувався; а залишок нехай буде душоприказникам, щоб вони могли виконати заповіт померлого; а якщо нічого нам він не був винен, то все рухоме майно нехай залишиться за померлим,

¹ Тобто, згідно з провинною.

² Англія поділялась на графства, а графства – на сотні; Йоркське ж графство (Йоркшир) поділялося на треті (trethingri, інакше tidibus), а треті на сотні, що називаються тут warentakes.

причому повинні бути забезпечені його дружині й дітям належні їм частини.

27. Якщо яка-небудь вільна людина помре без заповіту, рухомість його нехай буде розподілена руками близьких родичів його і друзів під наглядом церкви, причому повинна бути забезпечена сплата боргів кожному, кому померлий був повинен.

28. Ні констебль¹, ні інший який-небудь наш чиновник не повинен брати ні у кого хліб чи інше майно інакше, як негайно ж сплативши за нього гроші або ж отримавши від продавця добровільну згоду на відстрочку [сплати].

29. Ніякий констебль не повинен примушувати рицаря платити гроші замість варті замку, якщо той бажає особисто вартувати його або через іншу чесну людину, якщо сам він не може зробити цього з поважної причини, а якщо ми поведемо чи пошлемо його в похід, він буде вільний від обов'язку охорони замку пропорційно часу, протягом якого він був у поході за нашим наказом.

30. Ніякий шериф або бейліф наш, або будь-хто інший не повинен брати коней чи вози у будь-якої вільної людини для перевезення інакше, як зі згоди цієї вільної людини.

31. Ні ми, ні чиновники наші не будемо брати ліс для укріплень або для інших потреб наших інакше, як зі згоди самого того, кому цей ліс належить.

32. Ми не утримуватимемо в себе земель тих, хто звинувачений у тяжких злочинах, довше року і дня, а за тим землі ці повинні бути повернуті сеньйорам цих ленів.

33. Всі греблі у майбутньому повинні бути зовсім зняті з Темзи і з Медуея і по всій Англії, крім берега моря.

34. Наказ, званий Праесіре², надалі не повинен видаватися абикому про будь-яке держання, внаслідок чого вільна людина могла би втратити свою курію.

35. Одна міра вина нехай буде по всьому нашому королівству, і одна міра пива, і одна міра хліба, саме лондонська чверть, і одна ширина фарбованих сукон і нефарбованих сукон

¹ Начальник замку.

² Наказ короля, що давав право васалу вимагати від сеньйора повернення незаконно забраного фрігольда через шерифа, обминувши феодалську курію.

для панцирів, саме два ліктя між краями; те ж, що про заходи, нехай відноситься і до ваги.

36. Нічого надалі не слід давати і брати за наказ про розслідування про життя чи члени¹, але він повинен видаватися даром і в ньому не повинно бути відмови.

38. Надалі ніякий чиновник не повинен притягувати когонебудь до відповідальності [в суді] лише на основі своєї власної усної заяви, не залучаючи для цього свідків, що заслуговують на довіру.

39. Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена в тюрму, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь [іншим] способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на підставі

Іоан Безземельний підписує Велику хартію вольностей

законного вироку рівних їй [її перів] і за законом країни.

40. Нікому не продаватимемо права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або уповільнювати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як сушею, так і водою, для того щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит, сплачуючи лише стародавні і справедливі встановлені звичасм мита, за винятком воєнного часу; і якщо вони будуть із землі, яка воює проти нас, і якщо вони опиняться в нашій землі на початку війни, вони

¹ Тобто про кримінальний злочин.

повинні бути затримані без шкоди для їхнього тіла і майна, поки ми або великий юстиціарій наш не дізнаємося, як поведуться з купцями нашої землі, що перебуватимуть тоді в країні, яка воює проти нас; і якщо наші там у безпеці, то ті й інші повинні бути в безпеці в нашій землі.

42. Кожному хай надалі буде дозволено виїжджати з нашого королівства і повертатися в повній безпеці по суходолу і по воді, лише зберігаючи вірність нам; винятки робляться в інтересах загальної користі королівства лише на короткий термін у військовий час; виключаються ті, що перебувають в ув'язненні і поставлені згідно із законом королівства поза законом, а також люди із землі, що воює з нами, і купці, з котрими слід діяти так, як сказано вище.

45. Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейліфів лише з тих, хто знає закон королівства і має бажання його сумлінно виконувати.

47. Усі ліси, що стали заповідними королівськими лісами за нас, негайно ж повинні перестати бути ними, так само слід чинити і з ріками, які були оголошені нами заповідними.

48. Усі дурні звичаї, що існують стосовно заповідних королівських лісів і виділених у них для полювання заповідних місць, а також посадових осіб, що завідують цими лісами і місцями, шерифів та їхніх слуг, рік та їхніх охоронців, негайно ж повинні розслідуватися в кожному графстві за посередництвом дванадцяти присяжних рицарів із того ж графства, обраних чесними людьми того ж графства, і протягом сорока днів, після того як здійсниться розслідування, повинні бути ними зовсім знищені, щоб більше ніколи не поновлюватися, так, однак, щоб ми попередньо про це були оповіщені або наш юстиціарій, якщо ми не перебуватимемо в Англії.

49. Усіх заручників і [всі] грамоти, що були видані нам англійцями для забезпечення миру або вірної служби, ми негайно повернемо.

51. І негайно ж після відновлення миру усунемо з королівства всіх іноземних рицарів, стрільців, сержантів, найманців, які прибули з кіньми і зброєю на шкоду королівству.

52. Якщо хто був позбавлений нами, без законного вироку своїх перів, [своїх] земель, [своїх] замків, [своїх] вольностей або свого права, ми негайно ж повернемо йому їх; і якщо про це виникла тяжба, хай буде вирішена вона за вироком двадцяти п'яти баронів, про яких згадано нижче, де йдеться про гарантії миру; що ж до всього того, чого хто-небудь був позбавлений без законного вироку своїх перів королем Генріхом, батьком нашим, або королем Річардом, братом нашим, і що перебуває в наших руках або чим інші володіють під нашим захистом, ми дістанемо відстрочку до кінця звичайного строку тих, що прийняли хрест; виняток становить те, про що вже почато тяжбу або почато розслідування з нашого наказу перед прийняттям нами хреста; коли ж ми повернемося з прощі або коли станеться, що не підемо на прощу, ми негайно ж виявимо стосовно цього повну справедливість.

54. Ніхто не повинен заарештовуватися й ув'язнюватися за скаргою жінки, якщо вона скаржиться у зв'язку зі смертю когось іншого, а не свого чоловіка.

55. Усі мита, що були сплачені нам несправедливо і всупереч закону країни, й усі штрафи, сплачені несправедливо і всупереч закону країни, нехай будуть повністю забуті або нехай з ними буде учинено за вироком двадцяти п'яти баронів, про яких згадується нижче, де йдеться про гарантії миру, або за вироком більшості їх спільно з вищеназваним Стефаном, кентерберійським архієпископом, якщо він матиме можливість бути присутнім, і з іншими, кого він захоче для цього покликати з собою; а якщо він не матиме можливості бути присутнім, справа й без нього хай іде так [при цьому], якщо в подібному позові буде виступати який-небудь або які-небудь з вищеназваних двадцяти п'яти баронів, то вони усуваються, оскільки йдеться про вирішення цього позову, на їхнє місце і тільки для цього призначаються інші рештою з цих двадцяти п'яти і дають присягу.

60. Усіх же тих вищеназваних звичаїв і вольностей, які тільки ми зводили визнати такими, що їх необхідно дотримуватись у нашому королівстві, наскільки це стосується нас щодо наших [васалів], усі в нашому королівстві, як миряни, так і клірики,

зобов'язані дотримуватися, наскільки це стосується їх щодо васалів.

61. Після того ж як ми для Бога і поліпшення королівства нашого і для більш успішного втихомирення чвар, які виникли між нами й баронами нашими, все це згадане вище дали, бажаючи, щоб вони послуговувалися цим певно й непорушно на вічні часи, – створюємо і даруємо їм нижчеписану гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства, кого захочуть, які повинні всіма силами дотримуватися й охороняти та примушувати дотримуватися миру і вольностей, що ми їм дали і цією нинішньою хартією підтвердили, саме таким чином, щоб коли ми або наш юстиціарій, або бейліфи наші, або хто-небудь зі слуг наших у чому-небудь і проти кого-небудь погрішимо або яку-небудь зі статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам з вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас або юстиціарія нашого, якщо ми будемо перебувати за межами королівства, вказуючи нам на порушення, і зажадають, щоб ми негайно виправили його. І якщо ми не виправимо порушення або, якщо ми будемо за межами королівства, юстиціарій наш не виправить [його] протягом сорока днів, рахуючи з того часу, коли було вказано нам або юстиціарію нашому на це порушення, якщо ми перебували за межами королівства, то вищезгадані чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п'яти баронів, і ті двадцять п'ять баронів разом з общиною всієї землі будуть примушувати нас і утискувати нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь та всіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлене [порушення] згідно з їхнім рішенням; недоторканною залишається при цьому наша особа й особа королеви і дітей наших; а коли виправлення буде зроблене, вони знову будуть коритися нам, як робили раніше. І хто в країні захоче, складе клятву, що для виконання всього вищезгаданого буде коритися наказам вищезгаданих двадцяти п'яти баронів і що буде утискувати нас в міру сил своїх разом з ними, і ми відкрито й вільно дозволяємо кожному давати присягу, хто захоче дати її, і нікому ніколи не перешкоджаємо дати присягу. Всіх же в країні, які самі добровільно не захочуть давати присягу двадцяти п'яти баронам

стосовно примушування й утискування нас разом з ними, ми примусимо дати присягу, як сказано вище. І якщо хто-небудь із двадцяти п'яти баронів помре або залишить країну, або яким-небудь іншим чином буде позбавлений можливості виконати вищезгадане, решта з вищезгаданих двадцяти п'яти баронів повинні обрати за власним рішенням іншого на його місце, який таким же чином складе присягу, як і інші. В усьому ж, що доручається виконувати тим двадцяти п'яти баронам, якщо станеться, що самі двадцять п'ять будуть присутні й між ними з приводу чого-небудь виникне незгода або якщо деякі з них, доставши запрошення, не прийдуть, або не будучи спроможними прийти, або не захотівши, хай вважається вирішенням і твердим те, що більшість присутніх постановила або звеліла, так, немовби погодилися на цьому всі двадцять п'ять; і вищезгадані двадцять п'ять повинні скласти присягу, що все вищесказане будуть виконувати вірно і примушувати [інших] виконувати всіма належними від них способами. І ми нічого ні від кого не будемо домагатися як самі, так і через кого-небудь іншого, внаслідок чого яка-небудь із цих поступок або вольностей могла би бути скасована або зменшена; і коли б що-небудь таке було досягнуто, хай воно вважається недійсним і безпідставним, і ми ніколи не скористаємося ним ні самі, ні через кого-небудь іншого.

62. І всяку недоброзичливість, ненависть і злобу, що виникла між нами і васалами (vassals) нашими, кліриками й мирянами з часу розбрату, ми всім відпускаємо і пробачаємо...

63. Тому ми бажаємо і твердо наказуємо, щоб англійська Церква була вільна і щоб люди в королівстві нашому мали і тримали всі названі вище вольності, права, поступки і надання належно й у мирі, вільно й спокійно, в повноті й у цілості для себе і для наступників своїх від нас і від наступників наших у всьому і завжди на вічні часи, як сказано вище. Була складена клятва як з нашого боку, так і з боку баронів, що все це вищеназване сумлінно й без злого наміру буде дотримуватися. Свідками були вищеназвані та багато інших. Дано рукою нашою на луках, які називаються Реннімід, між Віндзором і Стензом, у п'ятнадцятий день червня, в рік царювання нашого сімнадцятим.

(Памятники истории Англии XI—XIII вв. / Сост. Д. М. Петрушевский. М., 1936. С. 96-116.)

ОКСФОРДСЬКІ ПРОВІЗІЇ (1258 р.)

Ухвалено, щоб від кожного графства було обрано по чотири поважні й повноправні рицарі, які б кожного дня, коли будуть відбуватися збори графства, збиралися, щоб вислуховувати всі скарги на різного роду правопорушення і кривди, вчинені абикому шерифами, бейліфами або ким-небудь іншим, і проводити арешти у зв'язку з цими скаргами до першого прибуття головного судді в ці місця. І щоб вони брали достатньо поручителів від скаржника про те, що він чинить судове переслідування і що відповідач з'явиться й підкориться закону перед названим вище юстиціарієм при його першому прибутті. І щоб названі вище чотири рицарі веліли занести до списків усі названі вище скарги з відповідними арештами акуратно і в порядку, тобто для кожної сотні окремо й у вигляді особливого списку. Так, щоб названий вище юстиціарій у перше своє прибуття міг вислухати і вирішити названі вище скарги окремо від кожної сотні. І щоб вони повідомили шерифа, аби він велів з'явитися перед названим вище юстиціарієм у найближче його прибуття до дня і до місця, яке він їм покаже, всім сотенним [тобто тим посадовим особам, що стоять на чолі сотенних округів] і бейліфам своїм так, щоб кожний сотенний велів з'явитися всім скаржникам і відповідачам свого округу одним за одним відповідно до того, як названий вище юстиціарій буде вести судовий розгляд справ тієї чи іншої сотні, а також такій кількості рицарів і вільних і повноправних людей зі свого округу, через посередництво яких істина краще може бути доведена, так щоб усі разом і поодинці не терпіли незгод, але щоб стільки прийшло, скільки справ може бути в один день розглянуто і вирішено.

Було ухвалено також, щоб жоден рицар із названих вище графств грамотою государя-короля звільнений від обов'язку бути присяжним або діяти в асізах, силою цього звільнення не усувався від цього обов'язку і не звільнявся від нього, оскільки

справа стосується цієї провізії, так прийнятої для спільного блага всього королівства...

Це – присяга двадцяти чотирьом

Кожний приніс присягу на Святих Євангеліях, що він для честі Бога і для вірності королю, і для користі королівству буде розпоряджатись і радитися разом з названими вище, які принесли присягу про реформування і поліпшення стану королівства. І що він ні за подарунок, ні за обіцянку, ні з любові, ні з ненависті, ні зі страху перед будь-ким, ні з вигоди, ні через втрату не перестане діяти лояльно згідно зі змістом розпорядження, яке король та його син спільно видали для цього.

Те, чому присягнув верховний суддя Англії

Він дає присягу, що буде добре і лояльно, в міру своїх сил, робити те, що стосується посади юстиціарія з охорони права стосовно всіх людей для користі короля й королівства, згідно з постановою, ухваленою і як повинні зробити двадцять чотири і рада короля, і магнати країни, які принесуть присягу, що будуть допомагати йому і підтримувати його в цьому.

Те, чому присягнув канцлер Англії

Що він не буде прикладати печатку до жодного наказу, крім наказу, необхідного у звичному ході судової процедури, без повеління короля та його ради, яка при ньому буде присутня; не буде він прикладати печатки до подарувань ні великої опіки..., ні виморочених володінь без згоди Великої ради або її більшості, що він не прикладе печатки ні до чого, що може бути супроти ордонансу, виданому або має бути виданим двадцятьма чотирма або більшістю їх. І що він не братиме винагороди іншої, ніж тієї, яку дають іншим...

Це – клятва, яку дали ті, кому доручена охорона замків

Що вони лояльно і добросовісно будуть охороняти замки короля для цього короля та його спадкоємців. І що вони передадуть їхньому королю або його спадкоємцям і нікому іншому, і за наказом його ради і ніяким іншим шляхом, саме за наказом чесних людей, вибраних у його раді, або їх більшості. І ця письмова форма залишається в силі протягом дванадцяти років. А після цього в майбутньому ця постанова і ця клятва

будуть служити для них перешкодою вільно передавати їх королю або його наступникам...

Про стан Святої Церкви

Слід пам'ятати, що стан Святої Церкви повинен бути поліпшений двадцятьма чотирма, вибраними для реформування королівства Англії, коли вони побачать [для цього] місце і час відповідно до влади, яку вони мають наказом короля Англії.

Про верховний суд

Крім того, що суддя повинен бути призначений один (або двоє), і яку владу він буде мати, і що він буде [при владі] лише один рік. Так що наприкінці року він дасть відповідь перед королем і його радою про свій час і перед тим, хто буде після нього.

Про скарбника і скарбницю

Те саме про скарбника. Що він також звітуватиме наприкінці року. Інші гідні поваги люди повинні бути призначені до скарбниці відповідно до вказівок названих вище двадцяти чотирьох. І нехай усі надходження країни ідуть сюди і нікуди в інше місце. І нехай те, що їм здаватиметься необхідним поліпшити, буде поліпшено.

Про канцлера

Те саме про канцлера. Що він наприкінці року звітуватиме про свій час. І що він не буде прикладати печатки ні до чого, крім наказу, необхідного в звичному ході судової процедури, за однією лише волею короля; але повинен робити це за вказівкою ради, яка буде при королі.

Про владу суддів і бейліфів

Верховний суддя має владу виправляти несправедливості, вчинені всіма іншими суддями, і бейліфами, і графами, і баронами, і всіма іншими людьми згідно з законом і правом країни. І нехай судові справи, які вчинені на основі наказів, одержаних із королівської канцелярії, ведуться згідно з законом країни й у відповідних місцях. І щоб суддя нічого не брав, крім

підношень хлібом, вином і такими речами, як м'ясо й питво, які звичайно постачали для столу поважних людей протягом дня. І нехай це саме стосується всіх радників короля і всіх його бейліфів. І нехай жоден бейліф у зв'язку із судовою справою і за своєю посадою в жодному разі не бере ніякої винагороди ні власними руками, ні через посередництво іншого. І якщо він буде в цьому викритий, то хай він буде покараний, а також і той, хто дав. І якщо визнають за можливе, щоб король давав своєму судді та людям, які служать йому, то щоб у них не було потреби брати що-небудь в інших.

Про шерифів

Сімон де Монфор

Шерифами нехай призначаються лояльні люди і люди заможні, і землевласники, щоб у кожному графстві шерифом був вавасор¹ цього графства, який добросовісно й лояльно трактуватиме людей графства і згідно з правом. І щоб він не брав винагороди, і щоб він був шерифом усього лише один рік. І щоб він протягом року здавав свій звіт у державну скарбницю і звітував за свій час. І щоб король жалував йому зі своєї власності відповідно до того доходу, який він одержав із графства, будучи зобов'язаним згідно з правом охороняти його інтереси. І щоб він не брав ніякої

винагороди, ні він, ні його бейліфи. І якщо вони будуть в цьому викриті, нехай будуть покарані...

(Памятники истории Англии XI – XIII вв. / Сост. Д.М. Петрушевский. М., 1936. С. 150-158.)

¹ Вавасори – дрібні феодали, васали рицарів, що отримали від них феодал (у Франції) або бенефіцій (в Італії).

II. ДОКУМЕНТИ КІНЦЯ XIII СТОЛІТТЯ ПРО ЗАПРОШЕННЯ АБО ОБРАННЯ В ПАРЛАМЕНТ

Запрошення архієпископа і духовенства

Король високоповажному у Христі отцю Роберту тією ж милістю кентерберійському архієпископу, всієї Англії примасу, привіт. Оскільки найсправедливіший закон, установлений прозріливою обачністю священних володарів, напучує й ухвалює, аби те, що стосується всіх, було всіма схвалено, то цілком очевидно, що проти загальних небезпек повинні бути прийняті заходи, спільно обговорені. Достатньо всім відомо і вже, як ми думаємо, по всіх країнах світу поширилася про те звістка, як король Франції облудним і хитрим шляхом нас усунув від нашої країни Гасконі. Нині ж не задовольнившись названим вище обманом і беззаконням, [для завоювання королівства нашого] сильний флот і величезну кількість воїнів зібрав, з якими вже вчинив ворожу навалу на королівство наше і на жителів цього королівства, наважився зовсім стерти з лиця землі мову англійську, якщо б огидному плану затіяного ним беззаконня відповідала його сила, що хай відверне Бог. Оскільки заздалегідь передбачені удари менш небезпечні й оскільки тут ваші інтереси зачеплені якнайсильніше, як і інших співгромадян цього королівства, то ми велимо вам, твердо наказуючи іменем вірності й любові вашої до нас, щоб у неділю, найближчу після свята Святого Мартіна зимового, ви особисто були присутніми у Вестмінстері, повідомивши пріора¹ і капітул² церкви вашої, архідияконів³ і весь клір вашого діоцезу⁴, щоб цей пріор і архідиякони особисто, а названий капітул за посередництвом одного, а цей клір за посередництвом двох гідних представників, що мають повну і достатню владу від цих капітулу і кліру, разом з вами були присутніми, щоб тут тоді всіма способами разом з нами і з рештою прелатів і магнатів та іншими жителями королівства нашого обговорити, ухвалити і виконати те, з

¹ Пріор – настоятель монастиря.

² Капітул – рада з духовних осіб при єпископі.

³ Архідиякон – заступник єпископа з широкого кола питань; від нагляду за церковним майном до спостереження за поведінкою віруючих.

⁴ Діоцез, інакше єпископство – територія, на яку поширювалася церковна влада єпископа.

допомогою чого слід усунути ці небезпеки і злочинні заміри. Засвідчено королем в Уенгемі у тридцятий день вересня.

Запрошення графа (ерла)

Король улюбленому родичеві і вірному своєму Едмундові, графу Корнуолла, привіт. Через те що необхідно подбати про заходи проти небезпек, які в ці дні загрожують усьому королівству нашому, і ми хочемо з вами та іншими королівства нашого магнатами порадитись і обговорити, то ми наказуємо вам іменем вірності й любові, які ви маєте до нас, рішуче вимагаючи, щоб у неділю, найближчу після свята Святого Мартіна зимового, ви особисто були присутні у Вестмінстері, щоб обговорити, постановити і виконати разом з нами і з прелатами та іншими магнатами й іншими жителями королівства нашого те, з допомогою чого слід усунути ці небезпеки. Засвідчено королем в Кентербері в перший день жовтня.

Запрошення представників графства і міст

Король шерифові Нортгемптоншира. Через те що ми хочемо обговорити й порадитись з графами, баронами та іншими магнатами королівства нашого, щоб подбати про заходи проти небезпек, які в ці дні загрожують цьому королівству, внаслідок чого і наказуємо їм прибути до нас у неділю, найближчу після свята Святого Мартіна зимового, у Вестмінстер обговорити, постановити і виконати те, з допомогою чого слід усунути цю небезпеку, ми пропонуємо тобі, суворо вимагаючи, щоб ти розпорядився негайно обрати і до нас в указаний вище день і місце відправити від згаданого вище графства двох рицарів, і від кожного міста цього ж графства двох громадян, і від кожного бурга двох городян із видатніших і більше здатних до праці, так щоб згадані рицарі мали повну й достатню владу за себе і за общину згаданого вище графства, а згадані громадяни і городяни за себе і за общину згаданих вище міст і бургів окремо від них тут тоді мали робити те, що буде тоді за загальною порадомою постановлено стосовно того, про що ішлося вище, так щоб через відсутність цієї влади згадана вище справа аж ніяк не залишалася б незробленою. І ти повинен мати тут імена рицарів, громадян і городян і цей наказ. Засвідчено королем в Кентербері третього дня жовтня.

(Памятники истории Англии XI – XIII вв. / Сост. Д.М. Петрушевский. М., 1936. С. 220-222.)

ПОВІДОМЛЕННЯ ШЕРИФІВ ПРО ПРОВЕДЕНІ У ГРАФСТВАХ ВИБОРИ РИЦАРІВ І МІЩАН, ПРЕДСТАВНИКІВ ДО ПАРЛАМЕНТУ

Повідомлення шерифа графства Девоншир (1290 р.)

Рицарі Реберт де Водстон та Андрій Треллор обрані общиною всього графства і їм надані повноваження, згідно зі змістом цього наказу¹, і Джілберт Бікербі з Алланом Дедескомб поручилися за них у тому, що вони з'являться [в парламент] у названий у наказі день².

Повідомлення шерифа Оксфордшира і Беркшира (1295 р.)

У графстві Оксфорд немає ні міст, ні бургів³, крім міста Оксфорда. І наказ, який я отримав, був переданий бейліфам цього міста, котрі мають право виконувати [на території міського імунітету] королівські накази⁴, і вони мені повідомили, що зі згоди громади⁵ міста Оксфорда, згідно з формою [королівського] наказу, вибрано двох нижченазваних міщан...

Повідомлення шерифа Лінкольншира (1297 р.)

Отримавши наказ, я без зволікання зі згоди вищевказаного графства провів обрання Сімона, сина Радульфа, і Річарда Кевела, двох із числа кращих і знаючих закони рицарів графства Лінкольн, які мають повноваження за себе і за всю общину цього графства; і я знайшов нижченазваних поручників, так що я можу забезпечити їхню явку до Едуарда, люб'язного сина нашого пана короля⁶, в той день і в те місце, котрі названі в королівському

¹ Мається на увазі королівський наказ шерифу про обрання рицарів і міщан.

² Поручництво бралось тому, що багато депутатів ухилялися від явки в парламент.

³ Звична формула парламентської документації XIII ст. – «міста і бурги». Під «містами» малися на увазі найбільші міські центри з широкими для Англії правами самоврядування (лат. «civitates»), під бургами («burgus») – всі інші міста, права і привілеї яких були обмеженими.

⁴ Місто Оксфорд, як і багато інших міст Англії, мало імунітетне право, яке забороняло королівським посадовим особам, у тому числі й шерифам, в'їжджати на територію міської округи навіть для виконання королівських наказів.

⁵ Під «громадою» міста тут маються на увазі всі повноправні міщани.

⁶ Тобто до наступника престолу – майбутнього короля Едуарда II, який восени 1297 р. у зв'язку з військовою експедицією Едуарда I на континент діяв в Англії від імені короля.

наказі, для того щоб вони дізнались і виконали те, що там буде вирішено, у відповідності з вимогами наказу¹.

Повідомлення шерифа Сесекса і Серрі (1297р.)

Я скликав до себе в Люїс усіх рицарів і вільних держателів графства Сесекс, які, проте, відмовилися провести вибори рицарів за відсутності архієпископа Кентерберійського та інших як єпископів, графів, баронів, рицарів, так і інших [людей], що перебувають у війську пана короля за морем² і в інших місцях³.

(Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. С. Д. Сказкина. М., 1963. Т. 2. С. 343 – 344.)

**ПЕТИЦІЇ ТА КОРОЛІВСЬКІ ЗАПИТИ
кінця XIII – початку XIV ст.**

Петиції, що подавалися на ім'я короля та його ради під час засідань парламенту від світських та духовних феодалів

1290 р. Гільберт Умфраунвілль просить дозволу на передачу у феода своєму первородному сину Гільберту і його дружині Маргарет свого манору в Овертоні, з тим щоб він тримав цей манор від свого батька протягом усього життя останнього, а після його смерті від головного лорда цього феода за, які належать і встановлені [за це держання]⁴.

Відповідь: Король не бажає мати посередників. І тому не погоджується⁵.

1305 р. Петиція Вільяма де Інсула, який просить, щоб його міщани міста Тотнес були вільними від об'їзду шерифа⁶, як це було завжди.

¹ Далі йдуть імена поручників.

² Тобто в континентальній Європі.

³ Очевидно, мається на увазі Шотландія, на кордоні якої у її цей час також концентрувалися війська.

⁴ Петиція ця викликана виданням статуту 1290 р., який забороняв субінфеодацію, що створювала цілий ланцюг проміжних лордів між королем та його безпосередніми держателями, без спеціального дозволу вищого лорда.

⁵ Відмова короля підтверджує припис вищезгаданого статуту.

⁶ Об'їзд шерифа – судовий об'їзд, що проводився шерифом два рази на рік для перевірки десятків вільного поручництва у графстві і для розгляду дрібних кримінальних злочинів.

Відповідь: Нехай буде проведене розслідування про стан справ за його попередників і з'ясовано, які дані є на його користь.

1305 р. Петиція того ж Вільяма, який просить, щоб пан король поступився йому правом *returnum brevium*¹ у вказаному місті Тотнес, котрим послугоувалися колись його попередники.

Відповідь: Хай подасть докази і хай буде проведене розслідування про стан справ за його попередників.

1305 р. Петиція єпископів, абатів, графів, баронів та інших людей королівства, які просять короля, зважаючи на те що вони виконали на його користь військову повинність за його запрошенням під час війни в Шотландії у 28-му і 31-му роках² його царювання, милостиво розпорядитися про те, щоб вони могли зібрати на свою користь щитові гроші, котрі їм належать згідно з рішенням короля та його ради⁶.

Відповідь: Король бажає, щоб усі, як духовні, так і світські особи, що виконували свою військову повинність, отримали б те, що вони просять у своїй петиції, однак у відповідності з тим, що було вирішено про обкладення щитовими грошима в королівській раді. Прелати, графи, барони та інші магнати погодилися, щоб кожен щит заплатив 40 шилінгів, і щоб щитові гроші збиралися протягом двох років, якщо буде треба королю.

Петиції від міст

1290 р. Ткачі міста Оксфорда, котрих раніше було 15 чоловік, звичайно сплачували пану королю 62 шилінги на рік³, а зараз їх залишилося лише 7, і вони зубожіли, [тому] просять, аби, враховуючи їхню бідність, їм дозволили платити пану королю 1/2 марки на рік, інакше вони готові повернути пану королю його хартію, яку вони мають, і переселитись у яке-небудь інше місце і перенести туди свої будинки

¹ *returnum brevium* – імунітетне право англійських феодалів. За наявності цього привілею шериф не мав права в'їжджати на імунітетну територію для виконання будь-яких королівських наказів і мусив передавати ці накази для виконання міністеріалам феодала.

² 1300 і 1303 рр.

³ Ідеться про те, щоб феодали, оскільки вони відслужили за свій рахунок у королівському війську, збрали на свою користь щитові гроші зі своїх держателів, які не брали участь у війні. Коли б феодали не служили особисто, вони мусили сплатити королю щитові гроші за себе і за своїх держателів.

Відповідь: Нехай платять фірму¹ [у попередньому розмірі] або йдуть з міста.

1302 р. Міщани міста Лінкольна і купці графства Лінкольна звертаються до короля і його ради з проханням: оскільки король Генріх², батько нинішнього пана короля³, наказав у своєму відкритому листі, адресованому до всіх духовних осіб цього графства, щоб вони не скуповували шерсть та інші товари і не продавали їх іноземним купцям разом із шерстю, виробленою в їхніх володіннях, до розорення вказаного міста Лінкольна та інших торгових містечок у цьому графстві, через що зменшуються отримувані королем фірми й порушується надходження звичайних торгових мит, як це детально викладено у вищевказаному листі, копія якого прикладена до цієї петиції. [Вони просять], аби пан король зводив направити наказ шерифу Лінкольншира, щоб справа велася згідно з формою вищевказаного «відкритого листа», оскільки інакше завдаються збитки [королю] і відбувається скорочення фірм і торгових мит пана короля і розорення вищезгаданого міста Лінкольна та інших торгових містечок цього графства, як це детально викладено у цьому відкритому листі.

Відповідь: Нехай буде наказано шерифу в тій самій формі, як раніше, і нехай буде виконано.

1305 р. Петиція мера і міщан міста Брістоля, які просять, аби люди, що тримають землі й отримують ренти із земель Магістра і братів тамплієрів у місті Брістолі, підлягали обкладенню таллею⁴ і брали участь у сплаті таллі, належної королю із цього міста разом із його міщанами, оскільки вони [тамплієри] ведуть торгівлю [у цьому місті] і користуються іншими вольностями і вигодами, які стосуються цього міста.

Відповідь: Нехай їх примушують до участі у сплаті таллі, і хай прохачам буде виявлена справедливість. І крім того, нехай меру і бейліфам Брістоля буде видано наказ [про це] з канцелярії.

¹ Тут фірма – платіж, який вносили в королівську казну ті міста, що послуговувалися правом самооподаткування і фінансовою автономією щодо свого сеньйора короля.

² Тобто Генріх III (1216-1272 рр.).

³ Тобто Едуард I (1272-1307 рр.).

⁴ Талля – тут довільний побір з королівських міст і доменів.

1305 р. Скарга бідних міщан міста Ньюкасла на річці Тайн, які просять допомоги. Хоча попередники нинішнього короля своїми хартіями, котрі нинішній король підтвердив, дарували всім міщанам цього міста різноманітні вольності, [а саме]: щоб вони могли вільно купувати і продавати всякого виду товари в різних містах Англії, – багаті міщани цього міста перешкоджають бідним міщанам послуговуватися цими та іншими нижченаведеними вольностями: так, якщо який-небудь бідний міщанин виготовляє у своєму будинку сукно, згідно з асизою¹, то він може продати його тільки оптом; якщо в порт заходить корабель, навантажений соленою рибою, багаті не дозволяють біднякам щось із нього купувати, крім того, що їм необхідне для домашнього споживання, і також [не дозволяється] виставляти для продажу у тавернах куплене вино або купувати і продавати необроблені шкури для дублення або овчину, або шерсть стоунами², і якщо вони [бідняки], це роблять, то багаті накладають на них тяжкі штрафи. І вони також просять, щоб мери і бейліфи подали звіт про гроші, які вони з різних приводів збирали з общини вказаного міста.

Відповідь: Нехай скарбнику і баронам казначейства буде доручено спеціальним наказом із канцелярії викликати до себе і вислухати обидві сторони, [для того щоб вирішити], що необхідно здійснити, і нехай бідні міщани пришлють одного представника за всіх.

Петиції від держателів земель королівського домену

1290 р. Люди майора старовинного домену Стонлей в Ардерн, які мали звичку брати все, що їм потрібно в лісах цього майора і користуватися [там] обширним пасовищем як для свиней за сплату панагіуму³, так і для іншої худоби, і збирати горіхи, і тримати свинарники, і користуватися проїжджою дорогою і стежкою, [що вела] до церкви, до ринку і до села абата цього

¹ Мається на увазі «суконна ассіза» – державна постанова, що регламентує якість розміри і ціну сукон, призначених для продажу.

² Стоун – міра ваги, що дорівнює приблизно 6,35 кг.

³ *Pannagium* – феодальний побір, що збирався з вілланив за право пасти свиней на общинному пасовиську. Іноді так називався взагалі збір на користь феодала за випасання всякої худоби.

місця¹, скаржаться на те, що [абат] обгородив вищевказаний ліс і що заїмку, як і інші пасовиська, і заорав їх, внаслідок чого вони розоряються і не можуть існувати, і просять у цій справі у короля допомоги.

Відповідь короля: Нехай ідуть судитися до суду, який засідає у присутності короля², і подадуть туди протоколи судових розглядів, які велися [з цього приводу] в інших судах; і там їм буде виявлена справедливість.

1290 р. Люди манору Грендон, які є держателями старовинного домену корони, скаржаться на Філіппа де Паунтон, Ізабеллу де Паунтон, Ізабеллу де Мортуамарі, Роберта де Ролей і Якоба де Паунтон³, що вони вимагають від них інших повинностей і служб, ніж ті, які вони зобов'язані були виконувати за часів, коли їхнім лордом був пан король, і що у 47-му році царювання короля Генріха⁴ (1263 р.) ці лорди вигнали їх з їхніх земель і вивезли їхнє рухоме майно на загальну суму в 100 фунтів стерлінгів. І хоча вони, держателі, судилися з цими лордами в різних судах, ніколи вони не могли в результаті цього розгляду домогтися справедливості. І вони просять іменем Господа, щоб пан король за своєю милістю якомога швидше потурбувався надати їм допомогу, і щоб король міг без зволікання провести у їхніх графствах розслідування про їхні права і виявити їм справедливість.

Відповідь короля: Нехай канцлер викличе суддів і віднайде раз і назавжди кошти на допомогу їм і іншим, що перебувають у такому ж становищі.

Документи, пов'язані з першою загальнопарламентською петицією, поданою королю від імені всіх станових груп, що брали участь у парламенті в Лінкольні у 1301 р.

¹ Мається на увазі абат монастиря Стонлей, очевидно, лорд скаржників.

² Суд *coram rege* – вищий королівський суд, що засідав у присутності короля. Наприкінці XIII ст. – це суд Королівської ради на відміну від звичних судів загального права, де ця справа, очевидно, вже неодноразово розглядалася раніше.

³ Очевидно, лорди, в чіх руках знаходилися в момент скарги землі цього манора, що був раніше доменом корони.

⁴ Тобто Генріха III.

**Запит, направлений [у письмовому вигляді]
прелатам і кращим людям королівства¹ від
імені пана короля у парламенті**

Що стосується пропозицій про перегляд кордонів королівських заповідних лісів², який повинен бути проведений³, то король бажає, щоб вони були показані всім добрим людям, присутнім на цьому парламенті. І коли всі вивчать і добре дізнаються, як, яким чином і якими коштами це нове установлення лісних кордонів повинно здійснитись, і на яких засадах у всіх пунктах і всюди одночасно, маючи при цьому на увазі те, що володар збирається зберегти у своїх інтересах, нехай, якщо вони побажають, скажуть з цього приводу згідно зі своїми обов'язками, що випливають з їхнього омажу і феодалної клятви стосовно короля і корони, чи вважають вони, що [запропоновані] нові кордони лісних заповідників установлені правильно і законно й за обґрунтованим рішенням на основі сповнених довірою фактів, і що вони прийнятні для короля, корони і народу, і що вони можуть їх затвердити, не порушуючи своєї присяги і не завдаючи розорення короні, і що вони можуть сміло поради, щоб король зволив прийняти ці нові кордони. А коли вони визнають, що слід збільшити розміри [лісних заповідників] або змінити їхні [кордони] без зволікання яким-небудь підходящим способом, то щоб король міг за їхньою порадою розпорядитися стосовно цієї справи. І якщо цей спосіб їм не сподобається⁴, нехай вони відшукають інший спосіб, з допомогою якого перегляд лісних заповідників може бути проведений якнайкраще стосовно дотримання інтересів корони, у відповідності з тим, як

¹ Кращі люди королівства (*proceres regni*) – одне зі звичних в Англії XIII ст. позначень представників феодалної аристократії – магнатів. У даному контексті означає світських магнатів на відміну від духовних, позначених тут як «прелати».

² Королівські лісні заповідники (*Foresta*) в Англії XI – XV ст. – обширні доменіальні території, що перебували під особливою «лісною» юрисдикцією і вилучалися з-під дії загального права.

³ У 1297 р. Едуард I під тиском опозиції обіцяв провести скорочення території заповідників, але весь час відкладав це. У 1300 р. він підтвердив свою обіцянку і призначив у графства комісії для перегляду лісних кордонів, які до парламенту 1301 р. подавали уже практичні пропозиції з цього питання. В даному документі йдеться саме про ці пропозиції.

⁴ Натяк на те, що, на думку короля, комісії пропонують занадто велике скорочення заповідних лісів.

вони вирішать, коли це не буде пов'язано з порушенням їхніх клятв [вірності] королю та їхніх зобов'язань щодо корони.

Петиція прелатів і кращих людей королівства, передана пану королю від імені усієї громади в парламенті в Лінкольні у вищевказаному 1301 р.¹

1. Люди громади його країни сповіщають нашого пана короля про те, що стосовно двох шляхів проведення перегляду лісних кордонів, які він їм вказав з тим, щоб вони ні в якому разі не побоювалися піддати їх сумніву, то вони не беруть на себе сміливості відповісти у формі, запропонованій ним стосовно цих двох шляхів, через небезпеки, що можуть від цього статися². І вказана громада також вважає, що коли це бажано нашому пану королю, нехай обидві хартії – Хартія вольностей і Лісна хартія – в усіх їхніх пунктах віднині повністю дотримуються в майбутньому³.

2. І всі постанови, що суперечать цим хартіям, повинні вважатися анульованими. І рада прелатів, графів і баронів повинна призначити спеціальні комісії суддів у кожне графство для нагляду за виконанням цих хартії.

Замітка на берегах: «Король мовчки з цим погодився»⁴.

3. І перегляд кордонів лісних заповідників там, де під наглядом добрих людей, згідно з формою вищезгаданої Лісної хартії, вже встановлені нові кордони лісів, хай здійснюється без зволікання, і хай будуть зняті загорожі⁵, згідно з кордонами, про які громада в даний час поінформована і які були встановлені особами, що проводили перемірювання кордонів⁶.

Замітка на берегах: «Король відкрито висловив згоду».

4. І всі помилки, і порушення, що здійснювалися посадовими особами короля всупереч змісту вказаних хартії, а також

¹ Ця петиція містить у собі також відповідь на вищенаведений запит короля.

² Парламент тут ухиляється від прямої відповіді на запитання короля.

³ Йдеться про Велику і Лісну хартії, підтверджені Едуардом I у 1297 р.

⁴ Ця і наступні помітки на берегах петиції зроблені якимось чиновником і хоча не можуть розглядатися як офіційна відповідь короля, але, очевидно, досить точно виражають його ставлення до окремих пунктів цієї петиції.

⁵ Йдеться про зняття загорож із ділянок, виділених у результаті перегляду кордонів на території лісних заповідників.

⁶ Маються на увазі комісії, що працювали у графствах.

незаконні захоплення майна без оплати, вчинені всупереч формі статуту нашого пана короля, виданого у Вестмінстері під час минулого Великого посту¹, нехай нині припиняться.

Замітка на берегах: «Король відкрито висловив згоду».

5. І всі порушення, допущені якими-небудь королівськими посадовими особами, повинні бути виправлені, як того вимагають ці порушення, спеціально для цього призначеними аудиторами, які будуть поза підозрою прелатів і баронів країни, у відповідності з тим, що вони самі на цьому парламенті ухвалили і що негайно повинно бути введено в дію.

Замітка на берегах: «Пан король бажає відшукати інші кошти для виправлення правопорушень, але не згоден на таких аудиторів».

6. І нехай шерифи віднині й надалі звітують про свої прибутки і витрати, згідно з тим, як вони звичайно робили за часів правління батька (нинішнього короля), оскільки побори шерифів призводили і зараз ще призводять до великого збідніння народу; і нехай від шерифів не вимагають більш високих платежів².

Замітка на берегах: «Королю бажано, щоб з цього приводу якомога швидше із загальної ради було віднайдено відповідний засіб».

7. І в тих місцях, де перегляд кордонів лісних заповідників ще не здійснений, нехай він проводиться між сьогоднішнім днем і найближчим святом Святого Михайла.

Замітка на берегах: «Король відкрито висловив згоду».

8. І тільки-но всі вищезгадані прохання будуть виконані й усі необхідні постанови затверджені і здійснені, народ королівства дасть королю свою згоду на збір 1/15 гроша замість [однієї] двад-

¹ Мається на увазі статут *Aniculi super carta*, прийнятий парламентом у попередньому 1300 р.

² Мається на увазі фірма – відкуп, який деякі шерифи одноразово сплачували в казну, потім компенсуючи цей внесок за рахунок обкладання графства.

цятої гроша, дозволеної йому нинішнім парламентом¹, за тієї умови, що всі ці справи будуть здійснені між сьогоднішнім днем і найближчим святом Святого Михайла, а якщо в інші строки, то вони нітрохи не підвищать розміру дозволеного податку.

9. І нехай король пригадає дев'ятий грош, збір котрого був недавно йому дозволений за обіцянку виконати ті самі прохання².

10. І хай цей податок [1/15] збирається протягом року від найближчого свята Святого Михайла, так щоб у кожному графстві були обрані за загальною згодою по чотири рицарі для оцінки та обкладення [майна] і збору вищезгаданої 1/15 на користь нашого пана короля.

Замітка на берегах: «Король відкрито висловив згоду».

І в цій останній статті прелати Святої Церкви заявляють, що вони не можуть і не наслідуються дати свою згоду на збір податку зі своїх світських і церковних володінь³, оскільки це суперечило би папській забороні⁴.

Замітка на берегах: «Королю це небажано, але громада кращих людей королівства висловила згоду».

(Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. С. Д. Сказкина. М., 1963. Т. 2. С. 349-357).

ПРО ПОРЯДОК ВЕДЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ

Про справи, [що підлягають віданню] парламенту

Справи, заради яких скликано парламент, повинні обговорюватися згідно з парламентським календарем і згідно з порядком поданих і підшитих [зарєєстрованих] петицій, так щоб

¹ Тобто парламентом 1301 р. До початку даного конфлікту, слово «грош» означає оціночну вартість рухомості платників податку, з якої останні були зобов'язані заплатити встановлену частку в казну як податок.

² Натяк на політичний конфлікт 1297 р., коли король не міг добитися у парламенту дозволу на збір податку – 1/9, до того часу, поки не підтвердив Велику і Лісну хартії.

³ Церковні земельні володіння і прибутки в Англії XIII ст. поділялися на світські – *temporelia* (отримані у спадщину від родичів або придбані шляхом купівлі особисто самою духовною особою) і духовні – *spiritualia* (які належали єпископствам, монастирям, парафіяльним і кафедральним церквам, церковні бенефіції тощо).

⁴ Мається на увазі папська булава *clericis laicos* (1296 р.), яка суворо забороняла католицькому духовенству всіх країн платити які-небудь податки на користь світської влади без спеціального дозволу Папи.

нікому не віддавалися переваги; хто перший подав [петицію], той перший і проведе [свою справу]. До парламентського календаря всі справи парламенту слід заносити у такому порядку: насамперед справа про війну, якщо йде війна, а також інші справи, що стосуються особисто короля, королеви та їхніх дітей; другою чергою – загальні справи королівства, наприклад про встановлення [нових] законів, спрямованих проти недоліків попередніх [законів], справи суддів і управління, а також здійснення правосуддя – які найбільше за все є загальними справами; третьою чергою повинні бути занесені [до календаря] приватні справи, і ці останні, згідно з порядком підшитих петицій, як уже було сказано.

Про дні і години [засідань] парламенту

Парламент не повинен збиратися в недільні дні, але може засідати у всі дні, крім цих та інших трьох днів, а саме – свята Всіх Святих, Духового дня і Різдва Святого Іоанна Хрестителя; кожного дня парламент повинен відкриватися о пів на першу, й у цей час король і всі пери королівства зобов'язані бути там присутніми; і парламент повинен засідати у громадському місці, але не в приватному чи потаємному; у святкові дні парламент повинен відкриватись о першій годині дня, через богослужіння.

Про [різні] ранги перів¹

Король є голова, початок і кінець парламенту, тому він не має рівного собі за рангом і, таким чином, перший ранг складається з одного короля; другий ранг складається з архієпископів, єпископів, абатів, пріорів – держателів на праві барони; третій ранг – із прокторів кліру; четвертий ранг – із графів, баронів та інших магнатів і шатних людей [королівства] – держателів земель із прибутком, що дорівнює прибуткам графства або барони..., п'ятий ранг складається з рицарів графств; шостий – із представників міст і бургів. Таким чином, парламент у цілому

¹ Під різними «рангами перів» у даному контексті слід розуміти окремі групи членів парламенту, що відрізняються між собою за своїм соціальним становищем або за характером виклику до парламенту. Винятком є король, який, за словами самого автора, не має собі рівних, хоча і становить перший «ранг перів».

складається із шести рангів. Але нехай буде відомо, що коли б який-небудь із цих рангів, за винятком тільки короля, був відсутнім, парламент усе ж вважається у повному [складі], якщо тільки представники всіх вищевказаних рангів були заздалегідь викликані відповідними королівськими наказами про явку в парламент [summonitiones].

Про склад парламенту

... Слід сказати [про те], хто зобов'язаний за своїм посадовим становищем з'явитись у парламент і бути присутнім там протягом цієї сесії без [королівського наказу про виклик]; у цьому зв'язку лід вказати, що два головних клерки парламенту, обрані королем а його радою, та інші нижчі клерки [кількістю п'ять], а також головний глашатай Англії зі своїми помічниками і головний брамник Англії – ці дві посади, глашатая і брамника, звичайно поєднувалися в одній особі – зобов'язані бути присутніми [у парламенті] від першого дня. Канцлер Англії, скарбник, камерарій, а також барони казначейства, судді, всі клерки і рицарі короля разом з його судовими чиновниками, всі, хто є членами Королівської Ради, повинні з'явитись у другий день, якщо в них немає законного виправдання тому, що бути присутніми не можуть, і в цьому разі вони повинні прислати переконливі виправдання.

Едуард I

Про початок [засідань парламенту]

Пан король повинен сидіти в центрі головної лави і повинен обов'язково бути присутнім [у парламенті] в перший і в шостий дні [сесії]; канцлер, скарбник, барони казначейства і судді звичайно реєструють випадки відсутності в парламенті в такому порядку. В перший день називають представників бургів і міст усієї Англії, і якщо хто в [цей] день не з'явився, то бург [що

послав його] повинен бути оштрафований на 100 марок, а місто – на 100 фунтів. На другий день називають рицарів графств усієї Англії, і якщо хто не з'явився у цей день, графство, від якого він обраний, штрафується на 100 фунтів. На третій день засідань парламенту називають баронів П'яти портів, потім баронів і потім графів; якщо не з'явиться хто з баронів П'яти портів, то баронія, яку вони представляють, штрафується на 100 марок; таким же чином штрафується барон – на 100 марок і граф – на 100 фунтів; і так само діють стосовно тих, хто є рівними графам і баронам, тобто має землі й ренти, що приносять їм прибуток, який дорівнює прибуткам із одного графства або барони, як було сказано вище. В четвертий день називають прокторів духовенства, й у разі неявки в цей день кого-небудь із них, штраф накладається на єпископа їхнього [діоцезу] на 100 марок за кожен архідияконат, представник якого не з'явився [в парламент]. У п'ятий день називають деканів, пріорів, абатів, єпископів, нарешті, архієпископів, і якщо хтось із них не з'явився, то кожен архієпископ штрафується на 100 фунтів, єпископ, що тримає повну баронію – на 100 марок, і в такій же сумі [береться штраф] із абатів, пріорів та інших. У перший день [парламенту] повинно бути зроблене урочисте оголошення, спочатку в палаці або монастирі, або в якому-небудь іншому громадському місці, де засідає парламент, а потім публічно в місті [де він зібрався] про те, щоб усі, хто бажає подати петиції і скарги в парламент, подали б їх протягом найближчих п'яти днів від першого дня [засідань] парламенту.

Про оголошення [причини скликання] в парламенті

Після прочитання проповіді [архієпископа] канцлер або головний суддя Англії, тобто той, хто веде судові розгляди у вищому королівському суді [согат геґе], або інший гідний, шанований і красномовний суддя чи клерк, призначений канцлером і головним суддею, повинен, стоячи, оголосити про причини [скликання] парламенту, спочатку за родом [справ], а потім за [їхніми] видами. І нехай буде відомо, що всі присутні в парламенті, хоч хто б вони були, за винятком короля, говорити повинні стоячи, так, щоб усі в парламенті могли чути того, хто говорить, і якщо він говорить неясно або занадто тихо, нехай

повторить усе знову і говорить голосніше, або хто-небудь інший нехай скаже за нього.

Про промову короля після оголошення

Після оголошення про справи парламенту король повинен попросити духовних осіб і світських, називаючи всіх їх за рангами, а саме: архієпископів, єпископів, абатів, пріорів, архідияконів, прокторів та інших кліриків, графів, баронів, рицарів, представників міст і бургів та інших світських, щоб вони ретельно, старанно і від усього серця працювали при розгляді в обговоренні парламентських справ, виходячи з того, що вони вважатимуть і відчують слушним [зробити] для виконання спершу і найбільше за все Божої волі, а потім – заради честі короля і них самих.

Про відсутність короля в парламенті

Король у всіх випадках [завжди] повинен особисто бути присутнім у парламенті, якщо йому не заважає якась тілесна недуга; і в останньому випадку він може перебувати у своїй палаті, не виїжджаючи, однак, за межі манора або принаймні того міста, де засідає парламент; при цьому він повинен викликати дванадцять осіб із найбільш значних і гідних членів парламенту, а саме: двох єпископів, двох графів, двох баронів, двох рицарів графств, двох міщан, двох жителів бургів, – щоб вони побачили його і засвідчили його стан, і в їх присутності він повинен уповноважити архієпископа [тієї] провінції [де зібрався парламент], сенешала і свого головного суддю на те, щоб вони, всі разом і роздільно, відкрили парламент і продовжували [його вести] від імені короля. В цих повноваженнях повинні бути ясно вказані причини відсутності короля, достатньо переконливі для інших знатних людей і магнатів парламенту, з доданням письмового свідоцтва вищевказаних дванадцяти перів короля.

[Усе це необхідно] з тієї причини, що в парламенті через відсутність короля нерідко піднімався шум і ремство, бо вельми шкідливо і небезпечно для всієї громади парламенту і навіть усього королівства, коли король відсутній у парламенті; і він не повинен і не може бути відсутній там, окрім вищевказаної причини.

Про те, як слід сідати в парламенті

По-перше, як уже було сказано, король повинен сідати у середині головної лави, і праворуч від нього нехай сидить архієпископ Кентерберійський, а ліворуч – архієпископ Йоркський [Еборакський], а відразу ж за ними в один ряд єпископи, абати і пріори, таким чином, щоб вони завжди [були] серед осіб вищевказаних рангів на своєму місці і щоб кожний сидів тільки серед своїх перів. За цим повинен стежити сенешал Англії, якщо король не призначить когось іншого. Біля ніг короля з правого боку повинні сидіти канцлер і головний суддя Англії, а також їхні колеги і клерки, які перебувають у парламенті, а біля ніг короля з лівого боку нехай сидить скарбник, камерарій, а також барони казначейства, судді Лави та їхні клерки, які перебувають у парламенті.

Про допомогу королю

Король звичайно просив у свого королівства допомоги лише у разі військової необхідності, або коли потрібно було піднести у рицарське звання синів або видати заміж доньок¹³; і в цих випадках такі допомоги повинні проситись у повного складу парламенту, причому прохання про це у письмовому вигляді повинно бути передане кожному рангу перів парламенту, і відповідь на нього повинна бути дана також у письмовій формі.

І нехай буде відомо, що дозвіл про таку допомогу вимагає, щоб усі пери парламенту дали на це свою згоду; і слід зауважити, що два рицарі, які з'явились у парламент від графства, мають вагоміший голос у парламенті у згоді чи в запереченні [на збір допомоги], ніж найбільш могутній граф Англії, і так само проктори духовенства кожного єпископату, якщо всі вони згодні [між собою], мають у парламенті вагоміший голос, ніж сам єпископ; і те саме стосується всіх справ, які повинні затверджуватися, відхилятися або здійснюватися парламентом.

¹ У XIII – XIV ст. парламент, головним чином, давав свою санкцію на податки на рухоме майно, тоді як щитові гроші й феодалні допомоги, поступово припинивши своє існування на початку XIV ст., найчастіше збиралися як без дозволу, так і з дозволу ради магнатів.

З цього випливає, що король може тримати парламент із громадою свого королівства за відсутності єпископів, графів і баронів, якщо вони були викликані у парламент, хоча б жоден єпископ, граф чи барон не з'явився за цими викликами; тому що давніше не було ні єпископів, ні графів, ні баронів, і все ж королі й тоді тримали свої парламенти.

Але зовсім по-іншому [стоять справи] у протилежному випадку: коли громади – духовні і світські – з дотриманням усіх правил були викликані в парламент, але з якихось причин не захотіли з'явитися [туди], вважаючи, наприклад, що король править ними не так, як потрібно, і вказуючи в деталях, у чому він керує погано, то парламент не може відбутися взагалі, хоча б архієпископи, єпископи, графи, барони і всі їхні пери перебували разом з королем. Звідси зрозуміло: все те, що повинно бути здійснено, затверджено або відхилено, уступлено або відкинуто парламентом, повинно отримати згоду громади парламенту, яка складається з трьох рангів або родів [членів]¹ парламенту, а саме – з прокторів духовенства, рицарів графств, представників міст і бургів, які [разом] представляють усю громаду Англії, але [ніяк] не з магнатів, бо кожен із них засідає в парламенті за себе особисто, а не за когось іншого.

Про закриття парламенту

Парламент не повинен роз'їжджатися, поки залишається хоча б одна не обговорена петиція або поки принаймні не буде вирішено, як на неї відповісти, і якщо король дозволить протилежне, то це незаконно; ніхто з перів парламенту не має права і не повинен поодинці виїжджати з парламенту, не отримавши [на це] дозволу від короля й усіх своїх перів, і цей [дозвіл повинен бути даний] у повному складі парламенту.

І про такого виду дозвіл робиться запис у сувої парламенту; а якщо хтось із перів² під час [сесії] парламенту захворіє так, що не зможе з'явитися в парламент, то нехай він протягом трьох днів посилає в парламент [своїх людей] з оправданням [у неявці];

¹ Маються на увазі три станові групи в парламенті.

² Маються на увазі члени парламенту взагалі.

якщо ж він не з'явиться на третій день, то до нього слід послати двох його перів¹, аби побачити його і засвідчити його хворобу; і якщо виникне підозра, то нехай ці два пери заприсягнуть, що вони кажуть правду. І якщо стане відомо, що він удавав із себе [хворого], то він повинен бути оштрафований як за неявку, а якщо тут немає облудності, то нехай пришле до них [тобто в парламент] гідного заступника, який замість нього був би присутній у парламенті; здорова ж людина не може бути пробачена за неявку, якщо вона у здоровому глузді.

Закриття парламенту повинно відбуватися так: спочатку слід запитати й публічно оголосити в парламенті й у палаці, де засідає парламент, чи є хто-небудь, хто подав у парламент петицію і ще не отримав на неї відповіді; якщо ніхто не відгукнеться, то слід припустити, що всім надана допомога або, в усякому разі, наскільки можливо дана відповідь у відповідності з правом. І тільки тоді, коли ніхто з тих, хто подав петиції з цього приводу, нічого не заперечить, ми можемо відпустити наш парламент.

(Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. М., 1961. С. 280-286.)

I. ПРО ПОВНОВАЖЕНН ПАРЛАМЕНТУ

(Статут про ненакладення податей 1297 р.)

1. Ніякий податок або допомога не буде надалі накладатися або стягуватися в королівстві нашому без волі і загальної згоди архієпископів, єпископів і прелатів, графів, баронів, рицарів, городян та інших вільних людей в королівстві нашому.

(Пам'ятки історії Англії XI – XIII ст.)

Ордонанси, затверджені парламентом (1354)

16. І названі громади просили в цьому парламенті, щоб ордонанси про ринок і всі інші ордонанси, прийняті на останній раді, що відбулася у Вестмінстері в понеділок, що слідував за останнім святом святого апостола Матвія, які вони розглянули з

¹ Маються на увазі члени тієї станової групи, до якої належить депутат, що захворів.

повною доброзичливістю і розсудливістю і які здаються їм хорошими і вигідними для нашого пана короля і всього його народу, були затверджені і вважалися надалі статтями. Король і всі великі люди погодилися з цим без заперечень, і ухвалено, як і в усі часи, що якщо що-небудь у статуті має бути додано або скасовано, то це буде додано або скасовано в парламенті, а не яким-небудь іншим способом. ..

(Adams G.B., Stephens H.M., Select Documents of English Constitutional History. London, 1906)